

Э.А.Бегматов

ЎЗБЕК ТИЛИ АНТРОПОНИМИКАСИ

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
Тошкент – 2013**

УЎК: 811.512.134

КБК: 81.2Ўзб-3

Б-45

Антропонимлар (шахснинг исми, лақаби ва тахаллуси) ўзбек халқининг қадимий маданий-маънавий ҳамда лисоний қадриятларидан биридир. Ушбу монографияда ўзбек тилининг бой ва серқирра мероси бўлган ўзбек исмларининг лисоний, социолингвистик, этнолингвистик, номинатив-мотив хусусиятлари назарий ва амалий йўналишда тадқиқ қилинган.

Монография ўзбек антропонимларининг тарихи, исм берилг билан боғлиқ урф-одатлар, эътиқодлар, исмларнинг ўзига хос луғавий, маъновий ҳамда грамматик тузилиши, ясалиш хусусиятлари билан қизиқувчи филологлар, тарихчи ва этнографлар, психолог, этика ва эстетика мутахассислари ҳамда исмларнинг сиру асрорларини билишга интилувчи барча китобхоналарга мўъжалланган.

Antroponyms (person's name, nicknames and pennames) are one of the ancient cultural-moral and linguistic's honour of Uzbek people. Name's linguistic, sociolinguistic, ethnolinguistic, nominative motive peculiarities which are the richness of the Uzbek language are theoretically and practically investigated in this book.

This book is planned for philologists, historians, ethnographers, psychologists, specialist of ethics and aesthetics who are interested in the antroponim's history, customs and traditions connected with giving names, name's specific grammatic structure and formation of names.

М а с ъ у л м у х а р р и р :

филология фанлари доктори, профессор **Н.Махмудов**

Т а қ р и з ч и л а р :

филология фанлари доктори, профессор **С.Ашурбоев**

филология фанлари доктори **Н.Улуқов**

филология фанлари номзоди **У.Исломов**

— ISBN 978-9943-10-250-8

© Ўзбекистон Республикаси ФА
“Фан” нашриёти, 2013 й.

*Иккинчи жаҳон урушининг қурбони, дийдорига тўймаганим,
армоним – отам Азимжон Бегмат ўғли ва сабр-қаноатнинг
ёрқин тимсоли – онам Тожинисо Саидахмад қизининг
порлоқ хотирасига бағишлайман.*

СЎЗБОШИ

Ўтган асрнинг 60–70-йиллари орасида тилшуносликда бир қатор йўналишлар ўз тадқиқ объектига эга бўлган мустақил соҳа сифатида ажралиб чиқа бошлади. Бу ҳол ўзбек тилшунослигида ҳам кўринди. Масалан, фразеологияни ва семасиологияни лексикологиядан, экспериментал ва структурал фонетикани фонетикадан, сўз ясалишини морфологиядан ажратган ҳолда мустақил йўналиш сифатида тадқиқ қилиш кучайди. Мана шу пайтда тилнинг коммуникатив мулоқот жараёнидаги сифатини, адабий меъёрларга амал қилиш хусусиятларини, яъни нутқий дид, нутқий маданиятни ўргатадиган *нутқ маданияти* соҳасига ҳам эътибор кучайди.

Қайд қилинган даврда тилнинг атоқли отлар тизимини махсус тадқиқ қилишни ўз олдига мақсад қилиб олган *ономастика*, *ономасиология* деб юритиладиган йўналиш ҳам жадал ривожланиш йўлига ўтган. Дастлаб рус тили институтида, аста-секин собиқ иттифоқнинг тил ва адабиётни тадқиқ қилувчи институтида ономастика бўлимлари, ҳатто ономастика марказлари очилди. Улар миллий тиллар лексик тизимидаги атоқли отларни тўплаш ва ўрганишга киришди. Ономастика муаммоларига бағишланган мақолалар эълон қилина бошлади, тўпламлар нашр қилинди, умумиттифоқ ва регионал конференциялар уюштирилди.

Ҳозирда тадқиқ қилиниши долзарб ҳисобланувчи, Москва (юқоридан)дан келувчи, собиқ республикаларга тарқатиладиган

режаларга 1965 йил *ономастика* мавзуси ҳам киритилган экан. Мана шундай режа Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтига ҳам келди. Хуллас, ономастика муаммоларини тадқиқ қилиш ишига ўзбек тилшунослари ҳам ўтган асрнинг 1960 йилларидан алоҳида эътибор бера бошлашди. Э.Бегматов ўзбек антропонимиясини, Т.Нафасов Қашқадарё вилояти топонимиясини, С.Қораев эса тарихий номларни ўрганишга киришди. Унгача ўрта ва олий мактаб она тили, ўзбек тили деб аталувчи дарсликларда турдош ва атоқли отлар сарлавҳаси остида атоқли отларга кирувчи номларнинг бир неча тури санаб ўтилди, холос.

Ўша даврда тетапоя қадам бошлаган ўзбек тили ономастикаси, эндиликда ўзбек тилшунослигида анча ривож топган илмий йўналишдир. Ҳозирда ўзбек ономастикасининг антропонимика, топонимика, гидронимика, этнонимика, қисман космонимия, зоонимия йўналишлари, шунингдек ономастик лугатшунослик, атоқли отлар имлоси қониқарли тадқиқ қилинган.

Ўтган давр мобайнида ўзбек антропонимларининг лексик-семантик хусусиятлари, антропонимиянинг номинатив ва мотиватив асослари антропонимларни тадқиқ қилишнинг лисоний ва социолингвистик ўзига хос муаммолари юзасидан анчагина ишлар амалга оширилди. Ушбу сатрлар муаллифининг номзодлик диссертацияси¹ ва бир қатор мақоаларида келтирилган масалалар ўрганилган². Айниқса, антропонимларни тадқиқ қилишнинг амалий муаммоларига катта эътибор берилди ва бизнинг бир қатор китобларимиз нашр қилинди³. Ўзбек ономастикаси муаммолари бир қатор халқаро ва республика миқёсида ўтган илмий конференцияларда кенг муҳокама қилинди. Жумладан, Гулистон (1986), Қарши (1989), Урганч (1991) ва бошқалар.

Умуман ўзбек ономастикаси, жумладан, антропонимиясини ўрганиш бўйича эндиликда бой тажриба тўпланди. Булар антропонимларни илмий тадқиқ қилишнинг ҳам назарий, ҳам амалий муаммоларига оиддир. Шу билан бирга, ўзбек

¹ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент: Фан, 1965.

² Қаранг: Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич. Наманган, 2008.

³ Бегматов Э. Киши исмлари имлоси. Тошкент: Фан, 1970; Ўша муаллиф. Ўзбек исмлари имлоси. Тошкент: Фан, 1972; Ўша муаллиф. Ўзбек исмлари. Тошкент: ЎЗМЭ, 1991.

антропонимларининг бир қатор назарий ва амалий муаммолари ўзининг илмий асоси ва теран тадқиқини кутмоқда. Масалан, антропонимлар семантикаси ва мотивацияси, антропонимларни тасниф қилишнинг илмий тамойиллари, антропонимларни қардош ва ноқардош тиллар билан қиёсий ўрганиш, антропонимларни даврлаштириш тамойиллари, ўзбек тарихий антропонимияси, антропонимларнинг турли услубларида, айниқса, антропонимия фондида ижтимоий-лисоний, миллий-маданий, фалсафий-этник жиҳатдан ёндашиш масалалари, антропонимларнинг изоҳли, имловий транскрипция лугатларини тузишнинг лексикографик талаб ва тамойиллари, тарихий ёзма обидалар тилидаги антропонимларни ўрганиш, ўзбек тили антропонимикасини яратиш муаммолари ва бошқалар.

Ўзбек ономастикаси, жумладан, ўзбек антропонимикаси олдида турган мана шундай муаммолар ва ўзбек тилидаги атоқли отларни тадқиқ қилиш бўйича эришилган ютуқларни умумлаштирувчи бирор кенг қамровли тадқиқот юзага келганича йўқ. Ҳолбуки, ўзбек ономастикасининг деярли 60 йиллик ривожига мана шундай асар учун етарли маълумот бера олади.

Келтирилганларни ҳисобга олиб, ушбу сатрлар муаллифи ўзбек антропонимикаси бўйича қилинган тадқиқотлар, бу соҳанинг ютуқлари, муаммо ва вазифаларини умумлаштирувчи мазкур монографияни ёзишга жазм қилди.

Қўлёзгани муҳокама ва нашрга тайёрлаш жараёнида сидқидилдан кўмаклашган ЎзФА Тил ва адабиёт институти илмий ходимлари филология фанлари номзоди Ўткир Исломов ва Музайяна Одиловаларга самимий миннатдорчилик билдираман.

Муаллиф ишнинг сифатини кўтаришга кўмаклашадиган ҳар қандай танқидий фикр ва мулоҳазаларни миннатдорчилик билан қабул қилади.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

А. Ишаев – Аҳмад Ишаев. Манғит шеvasига оид кузатишлар // *Адабиётшунослик ва тилшунослик масалаларига доир*. 2. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1961.

А. Мухтор – Асқад Мухтор. Опа-сингиллар. Тошкент, 1958.

А. Қ. – Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. I том. Тошкент, 1967.

Қодирий, У.Қ. – Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Тошкент, 1958.

Қодирий, О.Қ. – Абдулла Қодирий. Обид кетмон. Тошкент, 1958.

Б-нома. – Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1960.

Ойдин – Ойдин. Ҳикоялар. –Тошкент, 1954.

Ойбек – Танланган асарлар. I том, 1957.

Система – Система личных имен народов мира. М.: Наука, 1986.

ХДҲ – Хива давлат ҳужжатлари. II том. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1959.

Қарноқ – Ўзбек тилининг Қарноқ қишлоғи шеvasи.

Ғ.Ғ. – Ғафур Ғулом. Асарлар. III том. Тошкент, 1972.

Ҳ.Ғ. – Ҳамид Ғулом. Танланган асарлар. I том. Тошкент, 1969.

ИЗЛ – Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 4-жилд. Тошкент, 2008.

1-БОБ

АНТРОПОНИМИК БИРЛИКЛАР

Ономастика соҳаси ва ономастик бирликлар тушунчаси

Ҳар қандай тил ўзининг кўп қиррали коммуникатив-функцион эҳтиёжи ва вазифасини таъминлай оладиган даражада лисоний воситаларга эга. Мана шундай воситалардан бири конкрет ва маъхум, реал мавжуд ёки ҳаёлий, диний-фалсафий, маданий ва маиший соҳаларга оид нарса ва ҳодисалар ҳақида тушунчаларни ифода этувчи лексема (сўз)лардир.

Лексемаларнинг миқдорий мажмуи, муайян тизим сифатида уюшган ҳолати тил луғавий фондининг таркибини ташкил қилади. Ушбу лексемалар, одатда, тилшуносликда муайян сўз туркумларига бўлиб ўрганилади: от туркуми, сифат туркуми, феъл туркуми каби. Ушбу туркумлар ўз ичида яна қўшимча туркумларга бўлиб таққик қилинади. Мана шундай ҳолат от туркумининг ташкил қилувчи лексемалар учун ҳам тегишлидир.

Тил нарса ва ҳодисалар, улар ҳақида хилма-хил ҳамда мураккаб тушунчалар, уларнинг қирраларининг асосий белги хусусиятларига таянган ҳолда умумлаштириб номлайди. Масалан, ўзбек тилидаги *қовун* ўсимлиги ва унинг маҳсулоти *қовун* деб юритилади. Худди шунингдек, ўзбек тилида тирик мавжудот *қўй* умумий тарзда *қўй* деб юритилади. Кейинчалик *қовун* ва *қўй* маълум хусусиятига кўра қўшимча гуруҳларга бўлиб номланади. Масалан, *кўкча*, *олапўчоқ*, *бўриқалла* *қовун* номлари, *ҳисор қўйи*, *қозоқи қўйи*, *меренос* каби. Аммо, бу ерда ҳам улар ҳақидаги тушунчани жамлаб, умумлаштириб аташ мавжуд. Агар бундай қилинмасдан ҳар бир *қовун* донаси ёки *қўй* донаси бўлишида номланаверганида (аслида бу иложсиз) тилнинг лексик бойлиги миқдоран чексиз бўлиб кетар, тил ўзининг коммуникатив вазифасини адо эта олмасди. Демак, нарса ва ҳодисаларни, объектив оламдаги барча мавжуд борлиқни умумлаштириб номлаш инсон тафаккури ва тилининг улуғ мўъжизасидир.

Аммо жамиятнинг кундалик мулоқоти, лисоний ҳаёти учун зарур бўлган иккинча бир эҳтиёж ҳам бор. Бу объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар, тирик мавжудотларнинг ҳар бирини алоҳида, яккалаб, доналаб номлашдир.

Қадимда кишилар табиат ҳодисаларининг сирини ҳали яхши билмаган пайтларда кўзи тушган нарсаларига умумий ном беришган. Бундай номлар турли объектларни, нарса, ҳодисаларни ўзаро ажратиш, фарқлаш учун хизмат қилган. Масалан, сув сўзи сувни ва ҳар қандай сувни, тоғ сўзи ушбу объект типига кирадиган ҳар қандай тоғни аниқлаган. Аммо аста-секин қадимий одамлар атрофидаги сув оқадиган кўлаб объектларга, тоғларга дуч келишган. Кишиларда сув оқадиган битта объектни (дарё, сой, ўзан, булоқ ва бошқалар), бир-биридан фарқланувчи тоғларни, тепалик ва қирларни бир-биридан ажратиш эҳтиёжи туғилган. Чунки қадимий одамларнинг яшаш масканлари у ё бу тоғда жойлашган горларда, дарёлар қирғоғида бўлган. Улар ўз яшаш масканларини тўғри топиб келиши учун, овчилик қиладиган жойларини янглишмай топиши учун тоғлар, дарёлар мўлжал, белги ролини ўйнаган. Натижада якка бирор тоғни ёки дарёни бошқа тоғ ва дарёдан фарқлаш учун кўшимча махсус номлар беришган. Қадимдан мавжуд бўлган Оқдарё, Қорадарё, Қоратоғ, Улутоғ каби номлар мана шундай пайдо бўла бошлаган.

Объектнинг, нарса ва ҳодисанинг бир донасини яккалаб, доналаб алоҳида олган ҳолда номлаш ҳаёт эҳтиёжи талаб қилган барча нарсаларга тарқала бошлаган ва тилда эндиликда атоқли отлар деб юритиладиган номлар кўпая борган. Қайд қилинган ҳаётий эҳтиёж уруғ, қабила, тўп, гуруҳ бўлиб яшайдиган, бир уруғ ва оилага мансуб бўлган одамларни бир-биридан фарқлаш лозимлигини ҳам юзага келтирган.

Қадимда яшаган кишиларнинг ижтимоий ҳаётини ўрганган бир қатор тарихчи, этнографларнинг қайд қилишларича, бирор уруғ ва қабиланинг умумий номи бўлган, ўша уруғ ёки қабилага мансуб шахснинг номи у мансуб бўлган уруғ ёки қабила номига мос бўлган, яъни ўша этник гуруҳга мансуб шахс уруғ номи билан аталган. Уруғ ёки қабила номаи эса этник гуруҳ муқаддас, илоҳий деб сизинувчи бирор ҳайвон, қуш номидан иборат бўлган. Аста-секин бу анъана ўзгариб, уруғ ва қабила аъзоси бўлган ҳар бир шахс алоҳида исм ёки лақаб билан аталадиган бўлган. Мана шундай қилиб, киши исмлари (шахснинг дастлабки, илк атоқли отлари) пайдо бўлган. Эндиликда тилшуносликда турдош ва атоқли отлар деб юритилаётган икки улкан от гуруҳи вужудга келган. Мана шу икки гуруҳ тилининг лексик таркибини, луғавий бойлигини, тизимини ташкил қилади.

Тилдаги атоқли отларни, уларнинг пайдо бўлиши, мотиватив асосларини, семантикаси, лисоний структурасини тилшуносликнинг ономастика бўлими тадқиқ қилади. Ономастика – аслида грекча сўз бўлиб, “ном бериш санъати” маъносини билдиради¹.

Ономастика тил ономастикаси бирликларини ташкил қилувчи ҳар қандай атоқли отни лингвистик ва социолингвистик аспектда тадқиқ қилади. Ономастикон – бирор тилдаги атоқли отларнинг умумий мажмуини ифода этадиган лугатдир ва у муайян даврдаги этник гуруҳнинг тилига тегишли бўлган атоқли отлар репертуаридир². Масалан, С.В.Веселовскийнинг “Ономастикон” асари³.

Гарчи, “Ономастикон” номи билан нашр қилинмаган бўлса-да, Ш.Жапаровнинг “Қирғиз адам аттарынын создугу”⁴, Г.Ф.Саттаровнинг “Татар исмнери сузлеге”⁵, Т.Жонузаков, К.Есбаеваларнинг “Қазақ есемдари”⁶, “Справочник личных имен народов РСФСР” асарлари ўша ҳудудда яшовчи халқ ва миллат исмларининг ҳозирги даврдаги асосий фондини йиғиндиси бўлгани учун ономастикон (аниқроғи *антропоник*)га яқин туради.

Маълумки, ҳар қандай фан ўзининг тадқиқ объектига эга бўлиши керак. Юқоридаги гапимиздан маълум бўладики, ономастиконнинг тадқиқ объекти тилдаги ҳар қандай атоқли от типлари экан.

Яна шу нарса ҳам маълумки, тилдаги лугавий-маъновий гуруҳлар ва лексемаларнинг типларини муайян лисоний бирликлар ташкил қилади. Мана шу лисоний бирликлар тилшуносликда муайян соҳа ва йўналишнинг тадқиқ объекти ҳисобланади. Масалан, ўзбек тилшунослигининг фонетика бўлими фонемаларни, лексикология бўлими лексемаларни, семасиология лексемаларнинг маъноларини, морфология бўлими морфемаларни, сўз ясалиши бўлими тилда сўз ясалишининг усул ва типларини, синтаксис бўлими эса синтагмалар, гап, матнни, лингвопозтика эса тил воситаларининг бадиий қимматини тадқиқ қилади ва бошқалар.

¹ Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1988. С. 96.

² Подольская Н. В. Келтирилган лугат. 128-бет.

³ Веселовский С. В. Ономастикон. М.: Наука, 1971.

⁴ Жапаров Ш. Кыргыз адам аттарынын создугу. Фрунзе: Мектеп, 1979.

⁵ Саттаров Г. Ф. Татар исмнери сузлеге. Казан, 1981.

⁶ Жанузаков Т., Есбаева К. Қазақ есемдари. Алма-ата: Наука, 1988.

* Справочник личных имен народов РСФСР. М.: Русский язык, 1979.

Хўш, ономастика ҳам тилшунослик соҳаси сифатида мана шундай бирликларга эгами? Ҳа, эга.

Ономастика ўрганадиган тил бирликлари онома(оним), яъни атоқли отнинг кўриниши ва типларидир. Булар *антропоним, топоним, зооним, фитоним, космоним, теоним* ва бошқалардир. Келтирилган терминлар ономастик бирликларнинг типларини умумий номлайди. Аслида, бу ономастик бирликларнинг ҳар бири бир қатор микроономастик бирликлар мажмуидан ташкил топган. Уларни биз махсус мақолаларда кенг ёритганмиз¹.

Таниқли номшунос А.В.Суперанская атрофдаги реал ва нореал (хаёлий) объектларни ифода этадиган атоқли отларни ономастик кўлам (ономастик мажмуа) тушунчаси остида ёритар экан, бу мажмуа таркибига кирадиган 19 тип атоқли отларни келтирган².

Озарбайжон тилшуноси А.М.Гурбанов “Муасиз озарбайжан эдеби тили” китобида лексикологиянинг махсус бўлимларидан бирини “ономалокийа” (ономастика) ташкил қилади, деб ҳисоблайди ҳамда ономастик бирликларни “ономастик воҳидлар” деб юритади ҳамда ушбу воҳидларни ташкил этадиган атоқли отларнинг 7 гуруҳи антропонимлар, этнонимлар, топонимлар, гидронимлар, зоонимлар, космонимлар, ктематонимлар ҳақида фикр юритади³. У бошқа асарларида ҳам мана шу ономастик бўлимларни изоҳлаган⁴. Албатта, ушбу муаллифнинг ономастик бирликни ташкил қилувчи номларнинг типлари ва чегараларини белгилаши нотўлиқ бўлиб, атоқли отнинг барча кўринишларини қамраб олмади. Биз тадқиқ қилишни мўлжаллаган мавзу – бу ўзбек тилидаги шахс (киши) атоқли отларидир.

Ономастикага бағишланган барча тадқиқотларда *антропонимлар* ҳақида ҳам сўз боради. Антропоним – асли грекча сўз бўлиб, *antro* – одам+*onim*, яъни кишиларга берилган атоқли отлардир. Ўзбек тилида бу термин ўрнида исм, киши исми, одам отлари, киши номлари каби терминлар қўлланилади.

¹ Бегматов Э., Авлоқулоқ Я. Ономастик кўлам тушунчаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007 йил 3-сон. 17–21-бетлар; Ўша муаллифлар. Ўзбек ономастикасининг макро кўлами // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007 йил 5-сон. 33–39-бетлар; Ўша муаллифлар. Ўзбек ономастикасининг микро кўлами // Ўзбек тили ва адабиёти. 2008 йил 1-сон. 15–18-бетлар.

² Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973. С. 144–145.

³ Гурбанов А. М. Азербайжан эдеби дили. Баку: Маориф, 1985. 249–272-бетлар.

⁴ Гурбанов А. М. Азербайжан ономастикасы мээсэлэлэри. Баку, 1986.

Антропоним ҳам ономастиканинг худди топоним ёки зооним каби лисоний бирлиги бўлиб, у ўз ичига аниқ бирликларни олади. Масалан, Н.В.Подольская антропоним термини ҳақида фикр юритар экан, унинг таркибига исм, отчество, фамилия, лақаб, тахаллус, криптоним (лақаб, исм, ном), андроним, гинеконим, патроним киришини қайд қилган¹.

Бирор тилдаги антропонимлар мажмуи антропонимия (худди топонимия, зоонимия каби) деб юритилади. Масалан, ўзбек антропонимияси, қозоқ антропонимияси каби. Антропонимларни тадқиқ қилувчи соҳа антропонимика деб номланади ва ономастиканинг бу бўлими антропонимларнинг лисоний ва нолисоний хусусиятларини тадқиқ қилади. Антропонимика мутахассиси антропонимист (ўзбекча антропонимшунос) деб юритилади. Юқорида ономастикон тушунчасини келтирганимиздек, бирор тилдаги антропонимларнинг йигиндиси, мавжуд антроконни ташкил қилади.

Антропонимика ўрганадиган, антропонимиянинг фондини ташкил қиладиган антропонимик бирликларга нималар киради? Конкрет олинадаги бўлса, ўзбек тилидаги киши атоқли оти бўлган қуйидаги ономастик воситалар ўзбек антропонимиясининг бирликларидир:

1. Исмлар – конкрет шахсга берилган исмлар.
2. Лақаблар.
3. Тахаллуслар.
4. Ўзбекларда шахсни номлашнинг ўтмишда мавжуд бўлган баъзи шакллари (“қизи”, “ўғли”) ёрдамида номлаш.
5. Шахсни унинг исмига ўтмиш аجدодларини номини тиклаш орқали аташнинг арабча шакллари (“ибн”, “бинни”) ёрдамида.
6. Ўтган асрнинг 20–30-йилларидан расмий равишда мажбуран қабул қилдирилган русча фамилия ва ота исмлари.

Юқорида келтирилганлар антропонимик бирликлардир ва уларни ўзбек антропонимияси ўрганади.

Туркий тиллар антропонимиясининг ўрганилиши

Туркий антропонимия тизимини илмий тадқиқ қилиш ўтган асрнинг 60-йилларидан бошланди. Туркий тилшуносликда биринчи бўлиб Т.Жонузоқов 1960 йилда “Қозоқ тилида шахс атоқли отлари” мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлади. Туркий тилшуносликда киши номларига бағишланган ушбу илк тадқиқотда атоқли отлар тушунчаси, турдош отларнинг атоқли отга ўтишидаги

¹ Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. С. 31.

жараён (ономасия) ҳамда қозоқ тилида болага исм қўйиш мотивлари, исмларнинг ясалиши ва грамматик тузилиши ҳақида маълумот берилган¹. Т.Жанузақов диссертациясининг асосий мазмуни унинг кейинчалик эълон қилган китобида ўз ифодасини топган².

Т.Жанузақов қозоқ тили антропоним ва этнонимларини ўрганишни давом эттириб, 1976 йилда “Основные проблемы ономастики казахского языка” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди³. Диссертациянинг биринчи ва иккинчи боблари антропонимия тадқиқига бағишланган бўлиб, қозоқ антропонимларининг лугавий-маъновий хусусиятлари, ясалиши ва тузилиши, антропонимлардан бошқа тип атоқли отларнинг ҳосил бўлиши, антропонимлар таркибида учрайдиган қўшимчалар, формантлардан ташқари қозоқ тили антропонимларининг ривожланиш тарихини даврлаштиришга катта ўрин ажратган.

Т.Жанузақов қозоқ тили антропонимиясининг ривожланиш босқичларини 4 даврга бўлади⁴ (Биз бу масалага махсус тўхталамиз). Ушбу таснифларда тасниф тамойилларининг асосланиши ишончли эмаслиги сезилиб турибди. Мана шундай нуқсонлар антропонимларни даврлаштиришга бағишланган бошқа ишларда ҳам кўринади.

Т.Жанузақов кейинчалик қозоқ тили антропонимиясининг лингвистик ва нолисоний хусусиятларини умулаштирган монография⁵ ва бир қатор мақолалар эълон қилди.

Бошқирда номшуноси Т.Кусимова “Древнебашкирские имена”, А.Г.Шайхулов “Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения” мавзусидаги тадқиқотларини ниҳоясига етказишди, А.Шайхулов монография⁶ эълон қилди. Ҳар иккала муаллиф бу ишларда баъзи жиддий хатоликларга ҳам йўл қўйишган. А.Шайхуловнинг ишида асли туркий исмларни белгилашда исмнинг лугавий асоси

¹ Жанузақов Т. Лично-собственные имена в казахском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1960. С. 19.

² Жанузақов Т. Қазақ тілідегі жалқы есімдер. Алма-Ата, 1965.

³ Жанузақов Т. Основные проблемы ономастики казахского языка: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Алма-Ата, 1976.

⁴ Ўша жойда.

⁵ Жонузақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. Алма-Ата: Ғылым, 1971; Ўша муаллиф. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата: Наука, 1982.

⁶ Шайхулов А. Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. Уфа, 1983.

туркий эканига шубҳа туғдирадиган ўринлар кўп. Худди шунингдек, Т.Кусимова қадимий бошқирд исмларини 19 гуруҳга таснифлар экан, исмлар учун мотив бўлган тушунча, белгини ҳисобга олмайди ва исмларни исмга асос бўлган апеллятивга кўра таснифлайди. Масалан, табиат ҳодисалари номи билан боғлиқ антропонимлар, ранг номи билан боғлиқ антропонимлар, ўсимлик номларидан ясалган антропонимлар, қавм-қариндош терминларидан ясалган антропонимлар, топонимлардан, этнонимлардан ясалган антропонимлар каби¹.

Озарбайжон тили антропонимиясининг лисоний ва этнолингвистик хусусиятларини монографик тарзда З.Садиҳов тадқиқ қилди². Кейинчалик А.М.Пашаев озарбайжон тилидаги лақабларни ўрганди³. Озарбайжон ономастикаси ривожига М.Н.Чобанов сезиларли ҳисса қўшди⁴. Ҳ.Алиевнинг антропонимиянинг умумий муаммоларига бағишланган тадқиқоти эълон қилинди⁵.

Қирғиз тилида шахс атоқли отлари юзасидан дастлаб баъзи кузатишлар олиб борилган бўлса-да⁶, антропонимия тизими етарли равишда ўрганилган эмасди. Бу мураккаб ишни бажариш Ш.Жапаровнинг зиммасига тушди. У, аввало, қирғиз тилидаги исмлар материални ўзида жамлаган иккита ишни эълон қилди⁷. Кейинчалик, у қирғиз тили антропонимларига оид тадқиқотларини кенгайтириб, “Қирғиз адам аттары” монографиясини⁸ яратди. Мана шу ишлар асосида у 1989 йили “Қирғиз антропонимияси” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Унинг тадқиқотидаги сезиларли камчилик “замонасиэлик”, “шўролар мафқураси, рус тилининг ролига катта баҳо бериши, гўёки бу тил таъсирида қирғиз антропонимияси ривожланган ва бойигани ҳақидаги зўрма-зўраки фикрлардир⁹.

¹ К у с и м о в а Т. Х. Древнебапкирские антропонимы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Уфа, 1975. С. 17–25.

² С а д ы х о в З. Личные имена в азербайджанском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1975.

³ П а ш а е в А. М. Прозвища в азербайджанском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1987. С. 18.

⁴ Ч о б а н о в М. Н. Азербайжан антропонимикасининг эсэслари. Тбилиси: Генарлеба, 1983; Ўша муаллиф. Фамилия. Тахаллус. Тбилиси, 1987.

⁵ Э л и е в Н э с е н. Умумий антропонимика проблемлери. Баку, 1985.

⁶ И д р и с о в А. Кыргыз тилиндеги ысымдар. Фрунзе: Мектеп, 1971.

⁷ Ж а п а р о в Ш. Словарь киргизских личных имен. Фрунзе: Мектеп, 1979; Ўша муаллиф. Киргизские личные имена. Фрунзе: Илм, 1989.

⁸ Ж а п а р о в Ш. Кыргыз адам аттари. Фрунзе: Илм, 1989.

⁹ Ж а п а р о в И. Киргизская антропонимия: Автореф. дис. ... докт.

Ономастик бирликлар гуруҳи орасида муайян алоқалар, бир-бирининг вазифасига ўтишлар юз бериб туради. Бу жараён *трансмозикация*, деб юритилади. Масалан, топонимлар, этнонимлар, гидронимлар ва бошқалардан исм вазифасига кўчади. Масалан, *Тошкенбой*, *Кўқонбой*, *Қипчоқ*, *Мангирой*, *Сирдарё* (қиз исми) ва бошқалар. Буларни антропонимик тадқиқотларда топонимантромом, этноантрономим, гидроантропоним деб юритилади. Киши номларининг топонимга ўтиши айниқса топонимияда сермахсулдир. Буни татар тилшуноси Г.Ф.Саттаров тадқиқотлари ёрқин кўрсатди¹. Мустақиллик даврида жой номларини тартибга солиш бўйича қилинган ишлар жараёнида республика ҳудудида кўпгина топонимик объектлар киши номлари билан аталгани маълум бўлди. Бу, албатта, ижобий ҳодиса эмас. Бундай номларнинг аксарияти бошқа номлар билан алмаштирилди.

Г.Ф.Саттаров 1973 йилда Татаристон ҳудудидаги антропонимларни ўрганиб, тадқиқотлар асосида монография эълон қилди². Кейинчалик докторлик диссертациясини³ ҳимоя қилди. У антропонимияга доир ишларини ҳам давом эттирди ҳамда 1981 йили “Татар исмнэрэ сўзлеге” номи татар антропонимларининг маъноси изоҳли лугатини эълон қилди⁴. Муаллифнинг ёзишича, у лугатни тузиш учун 50 мингдан ортиқ картотека йиққан. Афсуски, лугатга киритилган баъзи исмларнинг татарча экани шубҳалидир.

Жой номлари бўйича тўпланган бой лингвистик материал унга 1990 йилда “Татар антропонимикаси” номи монографияни яратишга асос бўлди. Ишда, асосан, исмлар таҳлил қилинган. Улар пайдо бўлиш даври, мотиватив-номинатив асослари, этнографик удумларга боғлиқлиги жиҳатидан лугавий қатламлар бўлиб, таснифланган ҳар бир гуруҳ бой илмий матнлар ва фактик материаллар асосида ўрганилган⁵. Шунингдек, ишда татар отчестволари, лақаблари, фамилияларини ўрганишга ҳам эътибор қилинган⁶. Юқорида биз

филол. наук. Алма-Ата, 1989. – 53 с.

¹ Саттаров Г. Ф. Антропонимия Татарской АССР: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Казань, 1975.

² Саттаров Г. Ф. Татаристон АССРнинг антропонимлари. Казан, 1973.

³ Саттаров Г. Ф. Антропонимия Татарской АССР.

⁴ Саттаров Г. Ф. Татар исмнэрэ сўзлеге. Қозон, 1981.

⁵ Саттаров Г. Ф. Татар антропонимикаси. Казан: КазДУ нашриёти, 1990. 9–217-бетлар.

⁶ Ўша асар. 217, 249-бетлар.

туркий халқлар антропонимияси йирик вакиллариининг асосий тадқиқотларига тўхтадик. Ушбу муаллифлар ва уларнинг шогирдларини монографиялари, мақолалари эълон қилинган бўлиб, уларнинг барчасига бу ўринда тўхталишнинг имкони йўқ. Бу ишлар туркий тиллар ономастикаси бўйича тузилган библиографик кўрсаткичларда, антропонимия тадқиқотчиларининг илмий фаолиятига бағишлаб тузилган библиографик кўрсаткичларда ўз аксини топган.

Кейинги йилларда туркий тиллар ономастикаси билан шугулланувчи бир қатор ёш тадқиқотчилар етишди. Улар эълон қилаётган ишларнинг таҳлили махсус тадқиқотни талаб қилади.

Ўзбек тили антропонимиясининг тадқиқи

Ўзбек антропонимиясини замонавий илмий методлар асосида ўрганишга бағишланган тадқиқотлар ўтган асрнинг 60-йилларида юзага кела бошлади. Унгача болага исм қўйишга бағишланган баъзи илмий-оммабоп мақолалар нашр этилган эди.

Ўзбек исмларининг маъноларини оммабоп тарзда изоҳлаган дастлабки рисолати Я.Менажиев ва Х.Азаматовлар яратишди¹. Рисолада исмлар маъносини тушуниш, исм маъносининг асоси бўлган мотивлар ва бошқалар юзасидан жиддий нуқсонларга йўл қўйилган. Бу нуқсонлар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтирмаймиз. Чунки улар ҳақида Э.Бегматов² ва А.Ирисов³ ёзган тақризларда келтирилган. Ушбу рисолатнинг маълум қисми кейинчалик “Фан ва турмуш” журналидан ўрин олди⁴.

Ушбу рисола кейинчалик Э.Бегматов ва Д.Абдурахмоновлар томонидан қайта ишланиб, нашр қилинди. Янги нашрда исмларнинг номинатив вазифаси, исм маъноси тушунчаси, исм беришда амал қилинадиган удум ва одатлар, ишонч ва эътиқодларга оид қимматли маълумотлар берилган. Айниқса, диний маъноли номларнинг болага берилиш сабаблари (Худойберди, Тангриберди, Худоёр, Худойназар, Оллоназар, Қудратулла), исм беришда амал қилинувчи тотемистик ва анимистик эътиқодлар (Бўрибой, Бўритош, Бўринисо, Бойбўри, Итолмас), сўзнинг (исмнинг) сеҳрли кучига ишониш билан боғлиқ

¹ Менажиев Я., Азаматов Х. Исмнинг маъноси нима? Тошкент: Фан, 1964.

² Бегматов Э. Исмнинг маъноси нима? // Ўқитувчилар газетаси. 1965 йил 1 апрель.

³ Ирисов А. “Исмнинг маъноси нима?” ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1965 йил 5-сон.

⁴ Фан ва турмуш. 1964 йил 7, 8, 9-сонлар.

қарашлар (Ортиқбой, Олтибой, Зиёдулла, Нишонбой, Холбой, Холнисо, Норбой, Норхол), зоантропоним ва фитоантропонимларнинг пайдо бўлиш сабаблари (Кўзибой, Норкўзи, Олоқўзи, Тўқайбой, Саркабой, Кўчқор, Такабой ва бошқалар), чақалоқни бевақт нобуд бўлишдан, касалликдан ҳимоя қилиш мақсадида бериладиган исмларнинг этнографик асослари (Тўхта, Ўлмас, Турсун, Темир, Тошбой, Тоштемир ва бошқалар) ҳақида қимматли мулоҳазалар баён қилинган¹.

Қуйидаги фикрни китоб муаллифларининг қайд қилинган таҳлилларига хулоса сифатида келтириш мумкин: “Демак, болани номлаш одатлари ва киши номларининг пайдо бўлиши, ривож дастлаб халқнинг иқтисодий-хўжалик шароити, шунга боғлиқ ҳолда маъновий турмуши, жумладан диний ва эстетик қарашлари, шунингдек, географик муҳити билан яқиндан боғлиқ ҳодисадир”². Китобда киши номлари, яъни антропонимларнинг маъноси юзасидан ҳам фикр билдирилган. Муаллифларнинг бу масаладаги таҳлиллари ҳозирда исм маъноси ни фанда уч хил талқин қилиш мавжудлигини кўрсатган. Булар: а) исм учун асос бўлган сўз англаувчи луғавий маъно; б) исмнинг танланиши ва қўйилиши билан боғлиқ этнографик маъно; в) исмнинг яқка шахснинг атоқли оти сифатида юзага келувчи яқка, хусусий тушунча билан боғлиқ маъноси³. Келтирилган маъноларнинг таҳлилидан кейин муаллифлар шундай хулосага келишади: “Хуллас, киши номларининг маъноси борми, уни нима ташкил этади, дейилган фикр ҳозиргача тилшуносликда илмий жиҳатдан тўла ва узил-кесил ҳал қилинмаган мулоҳазали масалалардан биридир”⁴.

Исм маъносини кўпинча ном учун асос бўлган лексеманинг денотатив маъноси билан тенглаштирилиши сабабини муаллифлар қуйидагича изоҳлашган: “Киши номларини конкрет шахснинг номи сифатидаги маъносини кўп ҳолатларда изоҳлаб бўлмаслиги ва номларнинг этнографик маъносини изоҳлаш эса ниҳоятда мураккаб ва қийинлиги, кўпинча исмлар маъноси ҳақида гап кетганда, ном учун асос бўлган сўз англаувчи маънони тушунтириб беришга урунишнинг кучайишига олиб келди ва бу маъно исмларни англаувчи маъно, деб тақдим этилди. Лекин юқорида қайд қилганимиздек, бу маъно исм учун асос бўлган сўзнинг турдош отлик маъноси дир”⁵.

¹ Менажиев Я., Азаматов Х., Абдураҳмонов Д., Бегматов Э. Исмнинг маъноси нима? Тошкент: Фан, 1968. 6–14-бетлар.

² Ўша асар. 6-бет.

³ Ўша асар. 19–21-бетлар.

⁴ Ўша асар. 21-бет.

⁵ Ўша асар. 22-бет.

Муаллифлар “Исмингизнинг маъноси нима?” китобининг мақсади “ўзбек исмларининг турдош отлик маъносини изоҳлашга бағишланган”, деб кўрсатишади. Шу билан бирга, бу маънони улар “исмларнинг дастлабки маъноси” деб ҳам аташган¹. Аммо китобнинг изоҳди лугат қисмидаги исмлар маъносини изоҳлашга диққат қилинса, унда исмнинг турдошлик маъносидан ташқари, этнографик маъноси ҳам изоҳланганининг гувоҳи бўлаемиз.

Китоб муаллифлари исмлар маъносини изоҳлаш мураккаб масала эканлигини тан олишар экан, бу масалада дуч келиниши мумкин бўлган қийинчиликларни 8 гуруҳга бўлиб, ишонарли равишда таҳлил қилишган.

Уша пайтда ўзбек исмлари ҳақида ёзилган дастлабки илмий мақолалар ҳам юзага кела бошлади. Дастлаб, М.Шамсиева исм беришнинг баъзи мотивлари ҳақида², Э.Бегматов исмлар маъносини тушуниш ва талқин қилишнинг хусусиятлари ҳақида³, Ў.Носиров исм кўйишнинг Қашқадарё аҳолиси орасида тарқалган удумлари ва исмларнинг лингвистик ўзига хослиги ҳақида мақолалар эълон қилишди. Кейинчалик биз томондан ёзилган мақолаларда антропонимларнинг лугавий ўзига хослиги, исмлар ясалишида хусусий томонлар юзасидан фикр юритилди.

М.Шамсиеванинг мақоласида исм беришнинг 5 хил мотиви, қизларни номлашнинг 5 хил мотиви, шунингдек, диний исмларнинг кўйилиш сабаблари айтилган⁴.

Ў.Носиров мақоласида ўрганилган ҳудудда исм бериш удумлари билан алоқадор баъзи номларга кенг тўхталган. Масалан, чақалоқ дунёга келгач, унинг баданидаги белгиларга ишора қилувчи Қорик, Қўшбой, Қўшбоқ, Қўшоқ, Олтибой исмларининг; гўдакнинг юзи, кўзи ва сочига хос хусусиятига кўра кўйилувчи Кўкибой, Сарибой, Қорабой; агар чақалоқ туғилгандан то етти кунга қадар кўзи очилмаса, унга Очил, Очилой, Очилбек, Очилди каби номлар берилишининг; баъзи исмлар чақалоқнинг туғилган вақтига ишора қилиши Чоршанбой, Жума, Жумабой, Пайшанба, Бозор, бола бирор воқеа, тадбир куни таваллуд топса Ҳайдар (шанба куни сотиш

¹ Уша асар. 22–23-бетлар.

² Ш а м с и е в а М. Кишиларга атаб кўйилган номлар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 4-китоб. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1962. 456–463-бетлар.

³ Б е г м а т о в Э. Киши номларининг маъносини таълиф // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962 йил 6-сон. 50–54-бетлар.

⁴ Ш а м с и е в а М. Келтирилган мақола. 457-бет.

учун бозорга мол ҳайдашган – мол айдар куни) ва бошқалар ҳақида қимматли маълумотларни келтирган¹.

Муаллиф Барот, Рамазон, Асад, Ражаб, Муҳаррам, Сафар исмлари чақалоқ туғилган ой; Низом, Собир, Баҳор, Гулбаҳор исмлари бола туғилган мавсум; Байрам, Ҳайит, Байрамали, Ҳайитгул, Ҳайитмурод, Қурбон, Қурбонбой исмлари байрам ва маросим кунлари; Меҳмон, Меҳмонали, Момохол, Бобоқул, Бобоназар, Отабек, Йўлдош, Йўлчи номлари гўдакнинг ўз уйида туғилмаганлиги; Қирқ, Олтмиш, Саксон, Тўқсон исмлари чақалоқ дунёга келганда отасининг ёши нечада бўлгани; Чори, Панжи исмлари ном эгасининг оиладаги нечанчи бола экани; Тўхта, Ўғилой, Улжон, Ултув, Узил, Адаш, Мақсад, Қарши, Қаршигул кабилар ўғил ёки қиз кўриш орзуси билан боғлиқлиги; Ёдгор исми чақалоқнинг отасиз ёки онасиз қолгани; Суюн, Суюндук, Кувончиқ, Хурсанд исмлари ота-оналарнинг шодлиги, эмоционал ҳолатини билдирган.

Мақолада исмлар номга асос бўлган апеллативнинг характериға кўра ҳам таснифланган ва улар ўн икки гуруҳга бўлинган. У.Носиров киши номларининг маънолари ҳақида ҳам ўз мулоҳазаларини билдиради. Унинг фикрича, исмлар қуруқ ёрлиқ эмас, маълум маънога эга.

Мақола қуйидагича хулосаланган: “Ўзбек ономастикасини тўплаш, тарихий нуқтан назардан текшириш, характерли грамматик белгилари ва семантик хусусиятларига кўра умумлаштириш, уларни илмий асосда ҳар томонлама ўрганиш ўзбек тилшунослиги учун муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эгадир”².

1965 йили биз томондан “Ўзбек тили антропонимикаси” мавзудаги номзодлик диссертацияси ҳимоя қилинди³. Бу, ўзбек тили антропонимларининг тарихий-этнографик, лисоний хусусиятлари кенг кўламада ўрганилган илк тадқиқот эди. Тадқиқот антропонимларни лингвистик жиҳатдан ўрганишга бағишланган бўлса-да, унда антропонимлар тарихий, этнолингвистик, социоллингвистик томондан ҳам тадқиқ қилинган. Унда ўзбек лақаблари, тахалуслар, фамилия ва ота исмлари ҳам кенг таҳлил қилинган.

Муаллифнинг исмларнинг маъно структураси, исмнинг унга асос бўлган сўз (апеллатив)дан семантик ва функционал жиҳатдан фарқи, исмларга хос баъзи антрополексемалар, номларнинг тузи-

¹ Носиров У. Ўзбек тилидаги киши номлари ҳақида баъзи мулоҳазалар // Илмий асарлар. Қарши – Тошкент, 1965. 194–197-бетлар.

² Ўша мақола. 198–199-бетлар.

³ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент: Фан, 1965.

лиш қолипи, исм ва лақаб, исм ва тахаллусларнинг фарқи ҳақидаги фикрлари ўша даврда илк айтилган мулоҳазалар эди.

Биз ўзбек антропонимларини ўрганишни кейинчалик ҳам тинимсиз давом эттирдик. Ўзбек исмларининг имлоси ва рус тилига транскрипциясига бағишланган “Киши номлари имлоси”¹, “Ўзбек исмлари имлоси”², “Ўзбек исмлари”³, “Литературные имена и фамилии узбекских авторов в русской транскрипции”⁴, исм беришнинг этнолингвистик ва диний мотивлари изоҳланган “Исм чиройи”⁵, ўзбек исмларининг маънолари талқин қилинган “Ўзбек исмлари маъноси”⁶ ва бошқа бир қатор асарларимиз бунинг ёрқин гувоҳидир.

Шуролар даврида ўзбек тили антропонимларига, умуман атоқли отлар тизимига муносабатнинг кўпгина салбий томонлари мавжуд эди:

– иттифоқда бир қатор миллат ва халқлар каби ўзбеклар ҳам русча фамилия, ота исмга зўрлаб ўтказилган ва улар уч шакли система асосида номланар эди: Турсунова Гулчехра Бердиевна, Шарифов Турсун Тўхтабаевич каби;

– шахснинг шахсий ҳужжатларида ўзбекча ёзув учун махсус жой ажратилмаган эди. Шахс номи мавжуд ҳужжатларда фақат рус тилида ёзиларди;

– қайд қилинган ҳатолар ўзбек фуқаролари исм-шарифларини фақат русча имлода ёзиш ҳолатини туғдирди ва ўзбекча исмларнинг миллий талаффуз шаклини бузиб айтиш ва ёзишга замин ҳозирлади;

– рус тилидан ва у орқали чет тиллар ономастикасидан кириб келган исмларни ўзбек қизлари ва ўғилларига бериш удум бўлди (Клара, Светлана, Марат, Тельман ва бошқалар). Бундай исмларни “Интернационал номлар” (“байналмилал исмлар”) деб мақталарди. Шунингдек, Колхозбек, Совхозбек, Сайловбой, Мая каби исмлар “советизмлар” ўзбек ономастикасининг янги қатлами сифатида маъқуланарди. Миллий тиллар антропонимиясини рус тили

¹ Бегматов Э. Киши номлари имлоси. Тошкент: Фан, 1970.

² Бегматов Э. Ўзбек исмлари имлоси. Тошкент: Фан, 1972.

³ Бегматов Э. Ўзбек исмлари. Тошкент: Фан, 1972.

⁴ Бегматов Э., Бахрамова У. Литературные имена и фамилии узбекских авторов в русской транскрипции. Ташкент, 1981.

⁵ Бегматов Э. Исм чиройи. Тошкент: Фан, 1994.

⁶ Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. Тошкент: ЎЗМЭ нашриёти, 1998.

⁷ Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси (библиографик кўрсаткич). Наманган, 2008; Эрнст Азимович Бегматов. Библиографик кўрсаткич. Тошкент, 1996.

янги номаар билан бойитган деб, бу ижобий таъсир деб талқин қилинади. Бу ҳол шўроларнинг мафкуравий мақсадига мос тушадиган ҳодиса, миллий тиллар ономастикасида “интернационал фонд”нинг пайдо бўлиши деб ҳисобланади.

Ушбу сатрлар муаллифи баъзи мақолаларида мана шундай ҳодисаларнинг аса моҳиятини очиб ташлаган ва мустақиллик даврида ўзбек ономастикаси, жумладан, антропонимикасининг янги вазибаларига тўхталган¹.

Маълумки, ўзбек антропонимиясининг лугавий бойлиги икки катта қатламга бўлинади: ўз қатлам исмлар ва ўзлашма қатлам исмлар. Бу қатламлар махсус тадқиқотларни талаб қилар эди. Мана шуни ҳисобга олган ҳолда Ғ.Сатторов ушбу сатрлар муаллифи раҳбарлигида ўзбек тилининг ўз қатлами юзасидан тадқиқот олиб бориб, 1990 йилда “Ўзбек исмларининг туркий қатлами” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди².

Тадқиқотда ўзбек исмларининг туркий қатлами исм учун асос бўлган мотивларга кўра таснифланган, сўнгра ўзбекча исмлар исм-бағишловлар, тавсифий исмлар, исм-истакларга ажратилган ҳолда таснифланган. Диссертациянинг учинчи бобида исмларнинг грамматик тузилиши ўрганилган. Диссертация фактик материалларга бойлиги билан ажралиб туради.

Тадқиқотчи С.Раҳимов 1998 йилда “Хоразм минтақавий антропонимияси” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Тадқиқотда баъзи тарихий ва мифологик исмларнинг маъно ва мотивациясига оид фикрлар мавжуд. Масалан, Хубби, Хуббиқул (32-бет), Ўғуз (33–34-бетлар), Қаюмар (41-бет), Жамшид (41-бет), Зол (42-бет), Кайкубод, Кайковус (42-бет), Рустам (42-бет)³ ва бошқалар. Шунингдек, диссертацияда ислом дини таъсирида удум бўлган арабча, қадимий яҳудийча исмларнинг, турли маросим ва урф-одатлар

¹ Давлат тили ва исм-фамилия танлаш ҳуқуқи // Ўзбек номаари. Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991. 189–199-бетлар; Ўша муаллиф. Исм-шарифлар қандай ёзилади // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил 29 апрель; Ўша муаллиф. Холисхон ҳақми? // Тошкент оқшоми. 1990 йил 27 июнь; Ўша муаллиф. Исм бериш ҳуқуқи // Тошкент ҳақиқати. 1990 йил 17 август; Ўша муаллиф. Бизга фамилия керакми? // Фан ва турмуш. 1991 йил 4-сон. 20–21-бетлар (ҳаммуаллиф С.Қорзев); Ўша муаллиф. Жумҳуриятнинг давлат тили ва ўзбек номшунослигининг долзарб муаммолари // “Хива” журнали. 1991 йил 1-сон. 13–14-бетлар.

² С а т т о р о в Ғ. Ҳ. Ўзбек исмларининг туркий қатлами: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. Тошкент, 1990.

³ Раҳимов С. Хоразм минтақавий антропонимияси: Филол. фан. ном. ... дис. Тошкент, 1998.

билан боғлиқ номларнинг (Наврўз, Ҳайитбой, Рўзибой ва бошқ), йил, ой, ҳафта номларига нисбат берилган исмларнинг асосини ҳайвон ва қушлар номи ташкил этувчи номларнинг қўйилиш сабаблари изоҳланган. Диссертант Хоразм воҳаси аҳолиси исмлари учун хос бўлган минтақавий исмлар ва исм компонентларини белгилашга муяссар бўлган. Унинг ёзишича, хоразмча исмлар таркибида ниёз, жума, анна, одина, пошша, шоҳ, ражаб, рўзи, қурвон, қурон, ҳайит, ота, бобо, эш, менг компонентларининг келиши характериладир¹.

Ўзбек халқ ижоди асарларида антропонимларнинг номинатив, лингвистик ва услубий хусусиятлари, Д.Абдурахмонов ва Ҳ.Бектемировнинг катта ҳажмли мақоласи ҳисобга олинмаганда², деярли ўрганилган эмас. Мана шу маънода Икром Худойназаровнинг Эргаш Жуманбулбул куйлаган дostonлар антропонимларини тадқиқ қилиши диққатга молик. Тадқиқотнинг бош қисмида антропонимларнинг тил тизимидаги ўрни ҳақида сўз боради. Афсуски, муаллиф антропонимларни систем тилшунослик нуқтаи назаридан баҳолайди ҳамда антропонимларни оддий ва турдош сўзларга қиёслайди ҳамда исмларнинг тил луғат тизимидаги ўрнини белгилайди. Бу таҳлиллар ономастиканинг ўзига хос хусусиятларига сира ҳам ёпишмайди, таҳлиллар антропонимнинг номинатив вазифасидан, ижтимоий-коммуникатив хусусиятларидан келиб чиқмайди ва кузатишлар сунъийлигича қолади. Буни таҳлиллар давомида эришилган қуйидаги хулосадан ҳам билса бўлади: “Антропонимлар тилининг луғавий тизимида энг чекка қуршов сифатида мавжуд бўлса ҳам, улар тилининг қурилиш тизимида ўзига хос ўринга эга. Шунинг учун ҳам антропонимлар деярли барча луғатлардан ўрин олади. Антропонимлар туркий тилшуносликнинг тўнғич асари Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк”идан бошлаб икки томли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”гача бўлган луғатларнинг кўпчилигидан ўрин олиб келмоқда. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, ўзбек тилининг луғат бойлиги тизимида номларнинг ўзига хос ўрни бор. Лекин, у умумижтимоий табиатга эмас, балки шахсий ижтимоий табиатга эга. Антропонимлар умумижтимоий, яъни лисоний луғавий бойлиқнинг энг чеккасида ўрин олса ҳам, алоҳида олинган шахс нутқида фаол лексик бойлик сифатида қўлланилаверади. Зеро, умумлисоний босқичда антропонимик қуршов одам лексемаси қуршовидаги лексемаларнинг

¹ Ўша асар. 43–59-бетлар.

² Ўша асар. 63–79-бетлар.

³ Абдурахмонов Д., Бектемиров Ҳ. Ўзбек халқ дostonлари ономастикаси // Ўзбек халқ ижоди. Тошкент: Фан, 1967. 177–197-бетлар.

энг чекка ва энг зарур лисоний бўш қуршовини ташкил этади. Бу қуршов лисоний босқичда фақат имконият сифатида мавжуддир, холос. Ҳар бир шахс учун бу қуршов шахсий ва хусусийдир”¹.

Маълумки, ўзбек тарихий ономастикаси, ўтмиш аждодларимиз қолдирган қадимий битиклар (тарихий асарлар, мемуарлар, ахлоқ-одобга, фалсафа ва диний эътиқодга бағишланган қўлёзмалар, Хива, Қўқон, Бухоро ва бошқа хонликларнинг ёзма архив материаллари) даги номлар деярли тадқиқ қилинмаган.

Биз ўзбек антропонимиясини тўплаш, илмий асосда ўрганиш муаммоларига оид мақола эълон қилган эдик².

Н.А.Хусановнинг докторлик диссертацияси ва бир қатор тадқиқотлари ҳозирча ўзбек тарихий антропонимиясига бағишланган ягона тадқиқот бўлиб турибди. Н.Хусанов XV аср ўзбек адабий ёдгорликлари тилидаги антропонимларни тадқиқ қилар экан, уларни диний антропонимлар, бадий антропонимлар ва реал антропонимларга бўлади³. У тадқиқотида пайгамбарлар, уларнинг авлод-аждодлари номининг маъно ва генетик манбаига батафсил тўхтаган. Мана шу тарзда халифалар ва авлиёларнинг номлари ҳам таҳлил қилинган.

Муаллиф XV аср ёдгорликларида такрор учрайдиган ва ҳозирги ўзбек антропонимиясида функционал бўлган исмларни “анъанавий антропонимлар” деб юритади (масалан, Дилором, Зулайхо, Наврўз, Фарход ва бошқалар)⁴. Унинг номларни “тўқима исмлар”, “реал антропонимлар”га бўлиши ҳам ўзини оқлайди. Кейинги гуруҳга реал тарихий шахслар, асар муаллифлари номи, баъзи ҳукмдорлар номи киритилган⁵.

Тадқиқотнинг кейинги қисмларида номларнинг бадий-услубий хусусиятлари ҳамда турли бадий санъатларни ҳосил қилишдаги аҳамияти ҳақида фикр юритилган. Тадқиқотда диний

¹ Худойназаров И. И. Антропонимларнинг тил лугат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари (Эргаш Жуманбулбул дostonлари асосида): Филол. фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 1998. 13–14-бетлар.

² Бегматов Э., Хусанов Н., Ёқубов Ш., Боқиев Б. Ўзбек тарихий антропонимиясини тадқиқ қилиш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. 5–6-сон.

³ Хусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 2000. 9-бет.

⁴ Келтирилган автореферат. 21–23-бетлар.

⁵ Келтирилган автореферат. 23–28-бетлар.

исмларнинг маъно ва генетикасига оид мулоҳазалар турли диний, тарихий, мифологик адабиётларда мавжуд фикрларнинг тавсифи бўлиб қолган бўлса, муаллифнинг антропонимларнинг бадий санъатлар ҳосил қилишдаги иштроки ўрганилган ўринларда анча янги, оригинал таҳлиллар мавжуд¹.

XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилида антропонимлар юзасидан Н.Хусанов амалга оширган ишларнинг натижаси у эълон қилган икки китобда ўз мужассамини топган².

Кейинги пайтларда ўзбек исмшунослари ўзбек антропоними ясалишининг конкретроқ муаммоларига қўл урмоқдалар. Ушбу сатрлар муаллифи раҳбарлигида Р.Худойбергановнинг ўзбек антропонимларининг вариантдорлигини ўргангани, С.Кенжаеванинги ўзбек антропонимлари семантик ва социолингвистик масалаларини тадқиқ қилгани бунинг исботидир.

Р.Худойберганов антропонимлар мисолида вариантдорлик тушунчасига аниқликлар киритган ва бу вариантларнинг синонимияга, ономастик параллелларга муносабатини белгилашга интиланган³. У антропонимларнинг луғавий-лаҳжавий вариантларини, исмларнинг қисқарган вариантларини, исмларнинг эркалаш-кичрайтиш вариантларини ҳамда антропонимлар имловий вариантларини аниқлаган ва бой далиллар асосида атрофича тадқиқ қилган.

Ўзбек ономастикасининг ривож давомида унинг бу соҳа муайян илмий терминларини пайдо бўлишига ва ўзбек тилида ёзилган тадқиқот матнларида мустаҳкамланишига олиб келди. Соҳанинги қанчалик ривож топгани унинг илмий терминологиясида кўриниб туради. Ўз навбатида, соҳа терминологиясини терминологик тизим талаб қилувчи муайян меъёрларга солиш, тартибга тушириш лозим бўлади. Масалага мана шу нуқтаи назардан ёндашилса, Р.С.Нуриддиновнинг алоҳида асосда ёзилган “Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний таҳлили” мавзuidaги тадқиқоти диққатга сазовордир.

Р.Нуриддиновнинг ўзбек ономастикасида ҳозирда мавжуд бўлган ва тадқиқотларда қўлланаётган терминлари тўлиқ тўпланган ҳамда уларни 14 йirik ҳамда мавзуий гуруҳларга ажратилган⁴.

¹ Келтирилган автореферат. 31–44-бетлар.

² Х у с а н о в Н. А. XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. 1-китоб. Тошкент: Ёзувчи, 1996; Уша асар. II китоб. Тошкент: Ёзувчи, 1997.

³ Х у д о й б е р г а н о в Р. Ю. Ўзбек антропонимияси тизимининг вариантдорлиги: Фил.фан.ном. ... дис.автореф. Тошкент, 2008. 7–9-бетлар.

⁴ Н у р и д д и н о в а Р. С. Ўзбек ономастик терминларининг лисоний

Терминаларнинг луғавий-маъновий хусусиятлари асосида ётган лексема тарихий-этимологик жиҳатдан баҳоланган ҳолда таҳлил қилинган. Тарихий-анъанавий терминлар, ўзбекча терминлар, рус тили ва у орқали ўзга тиллардан кирган терминларга оид таҳлилларда анча оригинал мулоҳазалар мавжуд¹.

М.Рашидова ўзбек лақабларини тўплаш билан шугулланиб келади. Ушбу изланишларнинг маҳсули сифатида битта рисола эълон қилинган².

Ўзбек тили антропонимларининг луғавий таркибида тожик тилидан ўзлашган исмлар салмоқли қатламни ташкил қилади. Бу қатлам ўзбек тилига узоқ ўтмишдан яқин вақтларгача ўзбек ва тожик халқларининг яқин қўшничилик муносабатлари, икки халқ орасидаги болага исм бериш удуmalarининг муштарак томонларга эгаллиги туфайли кириб келган. Шу билан бирга, баъзи исмларни форс-тожик тилидан ўзбек тилига ўзлашма лексема сифатида олинган турдош сўзлардан ўзбеклар ўзи ҳосил қилган бўлиши мумкин.

Ўзбек ва форс-тожик тили антропонимлари орасидаги мана шундай муштараклик ва ўхшашлик тожикча антропонимлар ҳақида ёзилган илмий ишларнинг ўзбек антропонимияси учун ҳам аҳамиятли эканини, аксинча, ўзбек исмлари ҳақидаги ишларнинг тожик антропонимияси учун муайян аҳамиятга эгаллигини юзага келтирган. Бунинг устига бир қатор арабча исмлар ёки арабча ўзлашма лексемалар асосида яратилган исмларнинг ҳам тожик, ҳам ўзбек антропонимияси учун бирдек аҳамиятли эканини ҳисобга олиш талаб қилинади. Мана шу маънода тожик олими Алим Ғафуровнинг тожик антропонимлари тарихи, баъзи исмларнинг қўйилиш мотиви, исмларга боғлиқ удуmalar ҳақидаги таҳлиллари ўзбек антропонимияси учун ҳам қимматлидир. Чунончи, оилада ҳадеб қиз туғилаверишини тўхтатишга интилиб бериладиган Қизтувма, Қизларбас, Басгул, Басмоҳ (Бастмоқ) ёки чақалоққа кўз тегишидан асраш, ёвуз кучларни ҳайдаш, чалғитиш маъносидаги ўзбекча Саримсоқ, тожикча эса Каврак (ўсимлик), Хошок (хашак), Пахал (Сомон), Партов (ташландик), Хокирок (кўча чанги) исмлари, шунингдек кўпгина арабча исмларнинг қўйилиш мотивларида умумийлик борлиги қайд этилади³.

таҳлилаи: Фил.фан.ном. ... дис.автореф. Тошкент, 2005. 5–11-бетлар.

¹ Ўша автореферат. 12–15-бетлар.

² Рашидова М. Ўзбек тилидаги лақабларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Тошкент: "IQTISOD-MOLIYA", 2008.

³ Гафуров Алим. Рассказы об именах. Душанбе: Ирфон, 1988. С. 5–18.

А.Ғафуров Қурбон исмининг қўйилиш мотиви ва бунга оид тадбирларни қуйидагича изоҳлайди: “Баъзи ҳолларда бола бошида ҳайдар соч қолдириб, болани аташган. Кейинчалик қўй ёки ҳўкиз сўйилиб, Аллоҳга қурбонлик қилинган. Вақт ўтгач, ҳайдар соч кесиб олинган, аммо Қурбон исми болага ном сифатида қолаверган”¹. Баъзи ҳолатларда Қурбон исми анъанага кўра ҳам берилаверади: Қурбонмуҳаммад, Қурбонали каби.

Ушбу китобнинг охирида “Тожиқчада учрайдиган исмлар лугати” берилган бўлиб, унда ном маъноси кўпинча исм асосида ётган апеллатив маъносини келтириш асосида изоҳланган². Баъзи ҳолатларда исм изоҳи этнографик, мотиватив маълумотлар билан тўлдирилганлигини кўрамыз. Масалан, Талхак исми – аччиқ тамли ўсимлик, ёвшансифат. Ота-оналар аччиқ таъм ёвуз кучларга ёқмайди деб ҳисоблашган”³. “Зиёда – арабча Ортиқ олати бармоқли бўлиб ёки баданида бирор ортиқча белги билан тугилган қиз шундай номланган. Шундай исм қўйилса ортиқ белги йўқолади, деб ҳисоблашган”⁴.

А.Ғафуровнинг иккинчи йирик тадқиқоти “Ном ва тарих” деб аталади ва унда форс-тожик, араб ҳамда туркий халқларда исм қўйиш одатларига оид эътиборли маълумотлар киритилган, исмлар тарихи, этимологияси, маъноси, берилиш мотивлари жиҳатидан илмий-оммабоп услубда берилган.

А.Ғафуровнинг ёзишича, ўтмишда кишилар исмни шахснинг жони билан боғлиқ деб ҳисоблашган. Шу сабабли исм орқали шахснинг тақдири, ҳаётини белгилаш, ўзгартириш мумкин деб билишган. Исмнинг таъсир кучига ишониш Партов (ташландиқ, супринди), Саримсоқ, Ятим (етим, ноёб, топилмас), Додор (ана шундай исм қўйилса, ўғил кўп туғилади, деб хаёл қилинган), Алкама (аччиқ), Арта (сахро дарахти), Талха (таъми аччиқ ўсимлик), Хаджар (тош), Бакр (туя) каби исмларни юзага келтирган⁵. Мана шу каби изоҳлар бошқа исмлар учун ҳам берилган.

Таниқли номшунос В.А.Никонов ўзбек исмлари материалларини тўплаш билан шугулланиб, ўзбек исмларининг функционал хусусиятларини, уларнинг функционал фаол ва нофаоллигини,

¹ Ўша асар. 15–16-бетлар.

² Ўша асар. 84, 85, 88, 126, 128-бетлар.

³ Ўша асар. 126-бет.

⁴ Ўша асар. 98-бет.

⁵ Гафуров Алим. Имя и история. М.: Наука ИВЛ, 1987. С.10–12.

исмларда биологик жинс тушунчасининг ифодаланиш усуллари асослаш билан қизиқди¹.

Муайян ҳудуд антропонимияси аҳолисининг исм ва фамилиясини статистик ўрганиш бўйича ҳам маълум ишлар қилинди.

Л.И.Ройзензон, Э.Б.Магазанникларнинг исмлар мотивига бағишланган мақоласида исм болага қаердан, қайси манбадан олиб қўйилади, бунда янги исм яратиш, анъанавий номлар фондидан фойдаланиш ва бошқа омилларнинг ўрни ҳақида фикр юритилади. Уларнинг кузатишларича, исм танлашининг асосий манбаи ҳозирда ҳам анъанавий исмлар захираси бўлиб қолмоқда².

Муаллифлар тилдаги анъанавий исмлар захирасининг тора-йиб, камайиб кетмаслиги устида ўйлаш лозим деб, ҳисоблайди. Мақолада бирор исмнинг берилиш мотиви ҳақида, қайси тил антропонимияси материаллари кўзда тутилаётгани ҳақида сўз юритилмаган. Масалан, ўзбекларда болага исм анъанавий миллий исмлар фондидан танланиши аввалдан маълум.

Кўпчилик туркий халқларда, жумладан, ўзбекларда ҳам бир оиладаги фарзандларга ёки яқин қариндошларнинг болаларига оҳангдош, “уйқаш” (“қофиядош”) исмлар бериш одати мавжуд. Л.И.Ройзензон ва А.И.Исаевлар ушбу ҳодисани тадқиқ этар экан, “антропонимик серия” деб номлайди ва уни қуйидагича изоҳлашади: “Антропонимик серия бир қўшимча билан тутовчи исм гуруҳидир ёки битта сегмент билан шаклан ўқшаш исмлардир. Бундай серия исмлар битта оилага мансуб болаларга ака-сингилларга берилади”³.

Муаллифларнинг антропонимия ҳақида келтирган фикрларида баъзи мунозарали ўринлар бор. Биринчидан, антропонимик серия “қўшимча белги микросистемани” ҳосил қилади дейиш мумкин эмас, чунки серия тилда мавжуд исмлардан оҳангдошларини танлаб ҳосил қилинади, иккинчидан, антропонимик серия “кишилар

¹ Никонев В. А. Современный именник узбеков // Вопросы ономастики. I. Труды СамГУ. Вып.214. Самарканд, 1971. С.3–14; Его же. Среднеазиатские материалы для словаря личных имен // Ономастика Средней Азии. М., 1978. С.158–164; Его же. Размежевание личных имен по полу у тюркоязычных народов // Советская тюркология. 1972. №2. С.63–67; Его же. Формы среднеазиатских фамилий // Ономастика Средней Азии. Фрунзе, 1980. С.120–127; Его же. Узбеки // Система личных имен у народов мира. М., 1986. С.312–316.

² Ройзензон Л. И., Магазанник Э. Б. О мотивах выбора имени // Вопросы ономастики. Самарканд, 1971. С.29–30.

³ Ройзензон Л. И., Исаев А. И. Об антропонимических сериях // Вопросы ономастики. С. 38.

яхшироқ фарқлашга хизмат қилади” деб ҳисоблаш ҳам ишончсиз. Чунки бир оила болаларини (ака-ука, опа-сингилларни) Норбўта ва Бегбўта деб аташдан кўра Норбой ва Бекмурод деб номлашда дифференциация қилиш кучли. Яқин исмлар баъзан уларнинг исми-ни алмаштириб айтишга сабаб бўлади, киши хотирасини чалғитади (айниқса, кексалар бунга мойил).

Умуман, мақола муаллифлари антропонимик серия муаммосини тўғри кўтарган бўлса-да, бу ҳодисанинг моҳиятини тўлиқ очиб бера олишмаган.

Мақолада кузатиш натижасида аниқланган Жиззах вилоятининг Молтоп қишлоғи аҳолиси исмлари асосида қуйидаги тип сериялар келтирилган (ҳар бир серия битта оила фарзандлари номаари):

- Норбўта, Бегбўта, Шобўта, Эшбўта;
- Дониёр, Шодиёр, Бахтиёр, Мамадиёр;
- Низомиддин, Камолиддин, Муҳиддин, Ҳусниддин;
- Абдураззоқ, Абдуҳалил, Абдужалил, Абдусаттор, Абдушукур;
- Шоди, Ҳоди;
- Ирисқул, Ирисбек;
- Сайдивали, Байдивали;
- Жўра, Тўра;
- Камол, Жамол¹.

Бизнинг назаримизда, бу каби оҳангдош исмларнинг танланишида оиладаги фарзандларни ўзаро жипслаштириш, уларнинг бир оилага мансублигини таъкидлаш, бир-бирини исм орқали эргаштириб турли бало-қазолардан ҳимоя қилиш кўзда тутилган. Баъзи ҳолатларда бола исмининг ота ёки она, ўзга қариндошлар исмига оҳангдош бўлиши ушбу мулоҳазани қувватлайди.

Муайян ҳудуд аҳолиси учун удум бўлган исмларни статистик тадқиқ қилиш ишида В.А.Никонов, А.И.Исаев, Р.Бобоҳўжаевлар ҳам иштирок этишди.

Мустақиллик даврида ўзбек ономастикаси муаммоларини эркин муҳокама қилиш имкони туғилди. Аввало, Гулистон давлат университетиди, кейинчалик Қарши ва Урганч давлат университетиди, Навоий педагогика институтиди ўтказилган Бутуниттифок ва республика конференциялари бунинг далилидир. Ушбу конференциялар материаллари китоб ҳолида ёки журналда нашр этилган бўлиб, ўзбек ономастикаси, жумладан антропонимия ривожиди сезиларли из қолдирди².

¹ Ўша асар. 39-бет.

² Ономастика Ўзбекистана. Ташкент: Ўқитувчи, 1987; Ономастика

Ўрни келганда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, собиқ иттифоқ хуудига кирган халқларнинг антропонимиясини назарий жиҳатдан тадқиқ қилишда ўтган асрнинг 1960 ва 1980 йилларида нашр қилинган В.А.Никоновнинг “Введение в топонимику”¹, “Имя и общества”² А.В.Суперанскаянинг “Общая теория имени собственного”³, “Структура имени собственного”⁴ номли фундаментал асарлари ҳамда ономастиканинг назарий ва амалий муаммоларига бағишланган бир қатор мақолалар тўпламлари, чунончи, “Принципы топонимии”⁵, “Антропонимика”⁶, “Личные имена в прошлом и будущем”⁷, “Имя нарицательное и собственное”⁸, “Развитие методов топонимических исследований”⁹, “Теория и методика ономастических исследований”¹⁰, “Этническая ономастика”¹¹, “Ономастика и норма”¹², “Система личных имен у народов мира”¹³, “Этнография имен”¹⁴ муайян илмий қимматга эга бўлди.

Ўша даврда собиқ иттифоқ хуудига кирган республикаларда яшовчи ономастлар антропонимлар ҳақида кўплаб мақолалар ва монографиялар нашр этилган¹⁵.

Узбекистана // Тезисы Республиканской конференции. Ташкент, 1989; Узбекистон ономастикаси мавзуга бағишланган III Республика илмий-амалий Конференцияси тезислари // “Хива” журнали. 1991 йил I-сон; Жой номлари халқ тили ва маданиятининг нодир мероси. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Навоий, 1998.

¹ Никонов В. А. Введение в топонимику. М.: Наука, 1965.

² Никонов В. А. Имя и общество. М.: Наука, 1974.

³ Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973.

⁴ Суперанская А. В. Структура имени собственного (Фонология и морфология). М.: Наука, 1969.

⁵ Принципы топонимии. М.: Наука, 1964.

⁶ Антропонимика. М.: Наука, 1970.

⁷ Личные имена в прошлом и будущем. М.: Наука, 1970.

⁸ Имя нарицательное и собственное. М.: Наука, 1978.

⁹ Развитие методов топонимических исследований. М.: Наука, 1970.

¹⁰ Теория и методика ономастических исследований. М.: Наука, 1986.

¹¹ Этническая ономастика. М.: Наука, 1984.

¹² Ономастика и норма. М.: Наука, 1976.

¹³ Система личных имен у народов мира. М.: Наука ИВЛ, 1986.

¹⁴ Этнография имен. М.: Наука, 1971.

¹⁵ Дубрзвяну А. Н. Молдавская диалектная антропонимия. Кишинев: Штиница, 1982.

1988 йилда ушбу сатрлар муаллифининг “Ўзбек исмлари маъноси” китоби нашр қилинди¹. Кейинчалик ушбу нашр таъсирида бўлса керак бир неча рисоалар майдонга келди².

Юқоридаги таҳлиллардан маълум бўладики:

– Ўтган асрнинг 60-йилларидан тетапоя қадам ташлаган ўзбек ономастикаси аста-секин қаддини тиклади, ривож топди, ўз тадқиқ объекти, муаммоларига эга бўлган илмий йўналиш бўлиб шаклланди.

– Ўзбек ономастикасининг илмий тушунчаларини ифода этувчи ономастик терминлар шаклланди, такомиллашди. Бу антропонимика соҳасига ҳам тегишлидир.

– Ўзбек ономастикасининг топонимика, антропонимика, гидронимика, этнонимия йўналишлари қониқарли ўрганилган. Аммо атоқли отларнинг баъзи типлари ҳали етарли даражада тўпланиб, лингвистик жиҳатдан таҳлил қилинган эмас.

Ўзбек ономастикасининг ўтган 60 йил давомида қўлга киритган сезиларли илмий ютуқларига қарамай, бу соҳа олдида ҳали ҳал қилиниши лозим бўлган муҳим муаммолар мавжуд. Улар қуйидагилар:

1. Ўзбек антропонимияси материаллари, конкрет исмни вужудга келтирувчи мотивлар республиканинг барча ҳудуди бўйлаб тўпланиб, ўрганилмаган.

2. Ономастик бирликлар, жумладан, антропонимик бирликларга бериладиган илмий таърифлар такомиллаштиришга муҳтож. Масалан, исм, лақаб, фамилияга оид таърифлар.

3. Ўзбек тарихий ономастикаси, жумладан, антропоним материаллари турли тарихий битиклар саҳифасида ўз тадқиқотчисини кутмоқда. Уларнинг номинатив, бадий-услубий, лингвопозитик хусусиятларини ўрганиш зарур. Мана шу етишмовчилик туфайли тарихий антропонимлар асосида ётган апеллятивларнинг ҳақиқий маъноси номаълумлигича қолмоқда.

4. Умуман, ономастик тизим бирликларининг, жумладан антропонимларнинг ўзбек тили луғат таркибидаги ўрнини ўрганиш ва белгилаш муҳим.

5. Антропонимларнинг тил воситаси сифатида ўтайдиган асосий вазифаси ва бошқа хил коммуникатив-услубий вазифаларини тадқиқ қилиш талаб қилинади.

6. Антропонимларнинг оддий сўздан (антропоапеллятивдан) фарқи. Антропоапеллятив исм (атоқли от) вазифасигача кўчгач,

¹ Бекмуродов Н. Чиройли исмлар тўплами. Тошкент: Янги асар авлоди, 2010.

² Соҳиб Камол. 505 исм маъноси. Қарши: Насаф, 2004.

унинг номинатив лексик-семантик, лисоний тузилишида юз берадиган ўзгаришлар аниқлашга муҳтож.

7. Антропонимларнинг изоҳли, имловий, ўзга тилларга таранскрипция қилишга оид луғатларини тузиш муҳим. Антропонимлар маъноси, уни талқин қилиш тамойилларини белгилаш гоят долзарбдир. Ҳозирча бу масала қўлдан келганича, имконият доирасида ҳал қилинмоқда.

8. Адабий ономастика, бадий ономастика, фольклор ономастика, диалектал (регионал) ономастика, халқона (табiiй) номлар ва расмий номлар, реал ва мифик номлар тушунчаларини ўрганиш, улар орасидаги муносабатларни ўзбек ономастикаси материаллари асосида белгилаш лозим. Айниқса, лаҳжавий антропонимлар, исмларнинг тўлиқ шакли билан кичрайтиш, эркалаш шакллари орасидаги муносабатларни чуқурроқ ўрганиш ҳамда уларни номинатив-мотиватив ономастик меъёр нуқтаи назаридан баҳолаш зарур.

9. Ономастик тизим бирликларининг ўзига хос маъновий, луғавий, функционал, этнолингвистик, структуравий, бадий-эстетик белгиларини ўрганиш асосида, умуман ономастик тизимнинг, жумладан антропонимиянинг ўзига хослиги ва лисоний оригиналигини исботлаш зарур.

10. Антропонимларни эстетик нуқтаи назардан баҳолаш, исмларга одамларнинг муносабатини ўрганиш асосида “яхши исм” ва “хунук исм”, “эски исм” ва “янги исм” каби тушунчаларни илмий-танқидий баҳолаш ҳамда исмлар миллий фондига одамларнинг шахсий муносабатидаги салбий жиҳатларни аниқлаш. Миллий антропонимик фонднинг миқдоран камайиши ва қашшоқлашувига йўл қўймаслик чораларини кўриш лозим.

11. Ҳозирда ўзбеклар аввалги русча шаклдаги фамилияларидан воз кечиб, янги шакллarga ўтмоқдалар. Бу жараён ҳали узил-кесил ўз ечимини топгани йўқ. Шу сабабли бу масала муайян изланишларни талаб қилмоқда. Бу масалани ўзбекча фамилияларнинг номинатив ва амалий жиҳатдан қулайлиги, ўзбек тили рудига ҳамда расмий талабларга жавоб бериши нуқтаи назаридан ёндашиб, ҳал қилишни талаб қилмоқда¹.

12. Ўзбек антропонимияси қардош ва ноқардош тиллар билан деярли қиёсан тадқиқ қилинган эмас. Бу масалада баъзи кузатишлар асосида мақолалар эълон қилина бошлади². Бундай тадқиқотларни

¹ Бегматов Э, Қораев С. Бизга фамилия керакми? // Фан ва турмуш. 1991 йил 4-сон. 20–21-бетлар.

² Бердиева Б. Ўзбек исми ва фамилиялари немисча матналарда // Тил ва историзм. Тошкент, 2005. 219–223-бетлар.

олиб боришнинг аҳамияти шундаки, қардош тиллар антропонимиясини тарихий-қиёсий ўрганиш икки тил муштараклигини, шунингдек, ўзига хос томонларни очиш имконини беради.

13. Ўзбек антропонимларини ўзга тилларга амалий транскрипция қилиш тамойиллари деярли ишланмаган. Бу борада қилинган баъзи ишлар¹ дастлабки тажрибалардир, холос.

14. Ўзбек исмаарининг имло лугатларини тузиш, лугатнинг сўзлиги, сўзларнинг имловий белгилаш меъёрларини ишлаб чиқиш, бунда адабий ва регионал-лаҳжавий исмларга ёндашиш масалалари илмий асосларини белгилаш ғоят муҳимдир. Бу масалада дастлабки тажрибалар эндигина бошланди²

15. Н.А.Никоновнинг ёзишича, антропонимия материалларини сўровнома (анкета) тарқатиш орқали тўплаш ўзини тўлиқ оқлай олмайди. Маълумотлар унчалик аниқ ва тўлиқ бўлмайди, субъектив ёндашув ҳолатлари кучли. Шу сабабли антропонимик материални тўплаш ишларини такомиллаштириш лозим бўлади.

16. Антропонимияга оид илмий тадқиқотларда ўрганилаётган антропонимик тизимнинг истиқболи, келгуси тараққиёт йўли ҳақида фаразлар ҳам бўлиши лозим.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ОНОМАСТИК КЎЛАМЛАРИ

Ономастик кўлам тушунчаси

Борлиқ ҳақидаги хилма-хил тушунчаларни онгда жамлаб, уларни маълум белгиларига гуруҳлаш ва умумлаштира олиш қобилияти – инсон тафаккурининг гултожи. Агар мана шу хусусият бўлмаганида тил миллиардлаб сўزلардан ва грамматик воситалардан иборат бўлган супермураккаб ва тушунарсиз ҳамда ўрганиб, эгаллаб бўлмайдиган бир ҳодисага айланган бўларди. Фаннинг тажрибалари табиатда 100 000 хил ҳид мавжудлигини аниқлаган. Атиргулнинг ҳиди 50 дан ортиқ экан. Аммо бу ҳидлар ўзбек тилида ҳид, ис, бўй ёки сассиқ, хушбўй, бадбўй ҳидли, ёқимли ҳид сингари бир қатор сўз ва сўз бирикмаларида умумлаштириб номланади. Венгер олимларининг аниқлашича, буабулнинг репертуарида 2000 хил фарқланувчи куй бор экан. Ўзбек тилида мана шу куйларнинг барчаси умумлаштирилиб куй, сайраш, буабул куйи, буабул хониши каби сўзларда мужассамлашган. Мута-

¹ Бегматов Э. Ўзбек исмлари. Тошкент, 1991; Ўзбек исмлари (русча ёзилиш масалалари). Тошкент: Фан, 1972.

² Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. Тошкент: ЎЗМЭ, 1988.

хассисларнинг кузатишларича, табиатда қарийб 1330 хил сув бор экан. Сувнинг бу хиллари ёмғир ёғиши туфайли, сизот сувлари, янги ёки туриб қолган сувлар ва бошқалар туфайли ҳосил бўларкан. Ҳеч бир тилда мана шу сув хиллари алоҳида-алоҳида сўз билан, бирма-бир номланган эмас. Ўзбек тилида бу сувлар умумий ном билан сув деб, баъзи хиллари эса *шўр сув*, *ширин сув*, *сизот сув*, *оқ сув*, *қора сув*, *тоза сув*, *ифлос сув*, *айниган сув*, *қор суви* каби сўз ва иборалар орқали аталади. Келтирилган ҳидлар, куйлар ва сувларнинг ҳар бирини атоқли от билан доналаб номлаш эҳтиёжи ҳам, имконияти ҳам йўқ. Демак, нарса ва ҳодисаларни яқкалаб, доналаб атоқли от бериб номлаш ўзига хос эҳтиёжлар ва қонуниятлар натижасидир.

Аммо инсоннинг мулоқот тажрибаси, тил тарихи тил ўз ва зифасини тафаккурнинг фақатгина умумлаштириш усули билан иш кўрган ҳолда адо этиши мумкин эмаслигини, баъзи нарса ва ҳодисаларни, объектларни алоҳида, яқкалаб, доналаб олинган ҳолда номлаш ҳаётий зарурият эканини кўрсатган. Шу сабабли қадимдан бир тур, нав ва гуруҳга мансуб нарсалардан бир донаси ажратиб олинган ҳолда номланади. Бунда ажратиб олинаётган нарса ёки объектнинг инсон ҳаётий эҳтиёжлари учун муҳимлиги, ўша объектнинг бошқаларига нисбатан қандайдир фарқли хусусиятларга эгаллиги муҳим роль ўйнаган. Чунончи, кишилар ўзи яшаб турган ҳудуддаги дарёларни, кўллار, булоқларни ва уларни ташкил қилган ҳар бир дарё, ҳар бир кўл, ҳар бир булоқни бири-биридан фарқлаш учун уларга алоҳида-алоҳида ном берган.

Тилшуносликда атоқли отларга қараганда турдош отлар ва бошқа тип турдош сўзларнинг лисоний хусусиятлари анча яхши ўрганилган. Атоқли отлар туркуми ҳақида бундай фикрни айтиб бўлмайди. Чунки мавжуд лексикология, грамматикаларда, имло қоидалари ва лугатларда, одатда, атоқли отларнинг тўрт-беш типигина келтирилади, турли лисоний хусусиятлар таҳлил қилинганида эса атоқли от материаллари четлаб ўтилади ва бошқалар.

Атоқли отларга бундай муносабатнинг ўзига хос объектив ва субъектив сабаблари бор, албатта. Уларнинг баъзилари бизнинг назаримизда қуйидагилар:

1. Тилшуносликда атоқли отлар турдош отлар каби луғавий маънога эга эмас, тушунча ифодаламайди деб тушуниш ҳамда атоқли отни тўлақонли сўз деб эмас, балки шунчаки рамзий, шартли белги деб билиш.

2. Атоқли отларнинг тилда муайян коммуникатив эҳтиёж туфайли пайдо бўлган лисоний бирлик эканини ҳамда улар-

нинг нутқдаги функционал-коммуникатив аҳамиятини етарли баҳоламаслик.

3. Тилдаги атоқли отларнинг бой материали, унинг барча кўринишлари етарли, тўлиқ тўпланмагани ва тадқиқ қилинмагани.

4. Атоқли отларни тадқиқ қилишнинг ўзига хос мураккаб томонлари мавжудлиги, атоқли отлар бўйича материаллар тўплашнинг сермашаққатлилиги ҳамда уларни тадқиқ қилишнинг бир қатор бошқа фанларга (тарих, этнография, география ва бошқалар) ҳам боғлиқлиги.

5. Атоқли отларни тадқиқ қилишнинг баъзи ўзига хос хусусиятлари, бундай тадқиқнинг назарий асослари фанда етарли равишда белгиланмаганлиги ва бошқалар.

Бу нуқтаи назарларни илмий баҳолаш, атоқли отларнинг моҳияти ва лисоний вазибаларини тўғри белгилаш ва асослаш кўп жиҳатдан конкрет тиллар ва, умуман тиллардаги атоқли от материалларини максимум тўплаш, бу номларнинг миқдорий ҳажми, тил луғавий таркибида тутган ўрни, салмоғини аниқлаш, худди турдош отлардаги каби атоқли от типларининг амалда тарқалиш чегараларини аниқлашга боғлиқ. Бунда, айниқса, атоқли от деб аталувчи лисоний бирлик (ономастик категория) жавоб бериши лозим бўлган илмий мезон, талаб ва шартларни аниқ белгилаш муҳимдир. Чунки бундай илмий ўлчов атоқли от деб ҳисобланувчи сўзни бошқа турдош сўзлар ҳамда ёндош луғавий ҳодисалардан фарқлаш ва чегаралашга имкон яратади.

Бирор конкрет тилдаги атоқли отларнинг мавжуд типлари ва ҳажмини аниқлай олиш ўша тилдаги атоқли отлар доирасини, улар тарқалган ономастик майдонни билиб олишга ёрдам беради. Ушбу муаммо ономастикага оид тадқиқотларда “ономастик кўлам” (“ономастическое пространство”) дейилган тушунча ва термин билан боғланган ҳолда талқин қилинмоқда. “Топонимик кўлам” термини дастлаб В.Н.Топоров¹ томонидан қўлланган бўлиб, кейинчалик А.В.Суперанская ўз тадқиқотларида В.Н.Топоровга тақлидан “ономастик кўлам”, “топонимик кўлам” терминларидан фойдаланди².

“Пространство” сўзи кўп маъноли бўлиб, у: 1) фалсафада фазо, макон, бўшлиқ; 2) оддий маънода: кенг сатҳ, майдон, жой, бўшлиқ;

¹ Топоров В. Н. Из области теоретической топонимистики // Вопросы языкознания. 1962. № 6. С. 3–4; Его же. О палийской топонимистике // Топонимия Востока. Исследования и материалы. М., 1969.

² Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. С. 141.

3) ер сатҳидаги катта кенгликни ифодалайди¹. Демак, бу терминни *ономастик сатҳ*, *ономастик майдон* деб ҳам олиш мумкин. Аммо ономастика соҳасида биз кўзда тутаётган тушунча моҳиятан урта хусусиятни ифодалайди: 1) бирор-бир тилда атоқли отларнинг қандай типлари мавжудлиги; 2) атоқли отларнинг нутқий амалиётда тарқалиш чегаралари; 3) умуман бу тилдаги ономастик лексикасининг ҳажми. Ушбу маъноларни англайтиш учун сатҳ, майдон терминлари торлик қилади. Шу сабабли биз “пространство” сўзини “кўлам” сўзи билан бериш мақбул деб ҳисоблаймиз. Бу сўзнинг маънолари кенг қамровли ҳамда қайд қилинган тушунча талабига ҳам мос келади. Бу унга берилган изоҳдан ҳам англашилади. “Кўлам – бирор иш фаолиятнинг ёйилиш, қамраш доираси, ҳажми, миқёси, ривожланиш, авж олиш даражаси”².

А.В.Суперанская “ономастик кўлам” тушунчасининг тўғри ва қулайлигини топонимик кўлам мисолида қуйидагича таърифлайди: “Бу термин номлар ва номланган объектларнинг маконда жойлашиши, яъни уларнинг бир-бирдан алоҳида ҳолда мавжуд бўлиши ва бу уларнинг ер юзи, шунингдек, ундан ташқарида эканлигини кўзда тутиши жиҳатидан ҳам қулайдир”³.

Ономастик кўламини бирор конкрет тилдаги атоқли отларнинг умумий мажмуи, йигиндиси ташкил қилади. А.В.Суперанская фикрича: “Ономастик кўлам – бу муайян ҳақ тилида реал, тахминий ва ҳаёлий объектларни номлаш учун қўлланадиган атоқли отлар мажмуидир”⁴.

Келтирилган фикрлардан келиб чиқиладиган бўлса, ўзбек тилининг ономастик кўламини бу тилдаги барча атоқли от типлари (кўринишларини)нинг мажмуи ташкил қилади. Бу жиҳатдан ономастик кўлам *ономастик лексика*, *тил ономастик фонди*, *тил атоқли отлари тизими*, *тилнинг ономастик бирликлари* терминларига яқин туради. Чунки ўзбек тили ономастик кўламида мавжуд бўлган барча атоқли отлар ўзбек тилининг турдош лексикасига қарама-қарши қўйилувчи ҳодисадир.

Ономастик кўлам кенг ва тор маъноларга эга. Чунки ономастик кўламини ташкил қилувчи кичик кўламлар ҳам мавжуд. Шу сабабли

¹ Русча-ўзбекча луғат. Икки жилдли. II жилд. Тошкент, 1984. 264-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдли. I жилд. М., 1981. 414-бет.

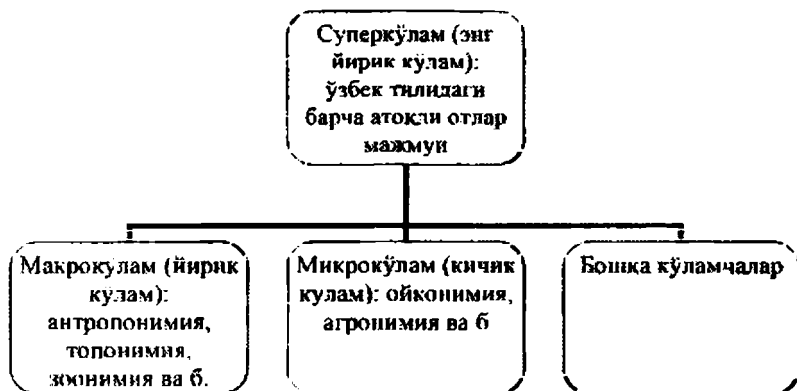
³ Теория и методика ономастических исследований. С. 8.

⁴ Ўша асар. 9-бет.

1-боб. Антропонимик бирликлар

тиланing умумий ономастик кўламини суперкўлам (энг йирик) деб белгилаш мумкин. У ҳолда ўзбек тили ономастикасининг қуйидаги кўламлари белгиланади:

Ўзбек тилининг ономастик кўлами

Ўзбек тили ономастик кўламининг келтирилган таснифи маълум даражада шартлидир. Чунки ономастик тизимни ташкил қилувчи турли тип атоқли отларнинг ўзаро алоқалари ва уни ифода этувчи белгилар кўп қиррали ҳамда мураккаб. Масалан, конкрет ономастик бирликларнинг ҳар бири (масалан, антропоним – Азимбек, Гулбаҳор, космоним – Чўпон, Зухал ва бошқалар) суперкўлам билан уни ташкил қилувчи атоқли типи бирлиги сифатида бевосита боғланади ва унга киради. Шунингдек, бу бирликлар суперкўлам билан ўзи мансуб бўлган макро ва микрокўламлар орқали ҳам боғланади, чунки бу кўламлар моҳиятан суперкўламга мансубдир.

Ўзбек тили ономастикасининг макрокулами

Ҳар қандай тилнинг, жумладан, ўзбек тилининг ономастик тизими ва уни ташкил этадиган ономастик бирликлар миқдоран гоята кўпқиррали, ҳажман улкан, қандай объектнинг номи эканига кўра ўзаро фарқланувчи, шу билан бирга бир-бири билан муайян боғлиқлик ва муносабатда бўлган реал лисоний мавжудликдир. Тил-

нинг лексик бойлиги конкрет лугавий бирликлар (лексемалар) дан иборат бўлганидек, тилнинг ономастик фондини ономастик лексика доираси таркибига киритадиган атоқли отлар ташкил қилади. Ушбу конкрет номлар ономастикада “тил бирликлари”, “лексик бирликлар”, “нутқ бирликлари” деб юритиладиган терминларга ўхшатиб ономастик бирликлар деб юритилмоқда. Ономастик бирлик дейилганда, доналаб номланган конкрет атоқли от кўзда тутилади.

Озарбайжонлик тилшунос А.Гурбанов озарбайжон тилининг ономастик бирликлари (“воҳидлар”)га антропонимлар, этнонимлар, топонимлар, гидронимлар, зоонимлар, космонимлар, ктема-тонимларни киритади¹. Одатда, лисоний бирликлар тилнинг маълум сатҳлари, соҳасига мансуб бўлади, унинг моҳиятини ташкил қилади. Тилда лисоний бирликсиз, лисоний бирликка эга бўлмаган сатҳ мавжуд эмас. Шу сабабли А.М.Гурбанов “ономакология” (ономастика)ни тилнинг алоҳида, мустақил сатҳи сифатида ажратади ва уни лексикология, семасиология, фразеология, дериватология ва бошқа сатҳлари билан тенглаштиради².

Ономастик бирлик тушунчасига А.М.Гурбанов нуқтаи назаридан ёндашилса, учта томон намоён бўлади: 1) ономастик бирлик термини бирор якка нарса, объект номи, атоқли отни ифодалайди: Масалан: Муҳаббат (исм), Фаргона (топоним), Муштарий (космоним) каби; 2) ономастик бирлик номинатив-функционал хусусиятига, маъносига кўра бирор гуруҳга бирлашувчи номлар мажмуини ифодалайди: топонимлар ёки зоонимлар каби; 3) ономастик бирлик ономастика доирасида, умуман тилшуносликда атоқли от тушунчаси билан боғлиқ лексик категорияни англатади. Ономастик бирликларни белгилаш, уларни тадқиқ қилиш даражаси миллий тиллар тилшунослигида ҳар хил даражададир. Мана шу ҳолатни аниқлаш мақсадида баъзи йирик номшунос олимларнинг ишларини, шунингдек, бир қатор ономастикага бағишланган илмий тўпламлардаги мақолаларни кўздан кечирдик ҳамда ономастик бирликларни ифода этадиган терминларни белгиладик.

Шу нарса маълум бўлдики, бу ишларда ономастик бирликларнинг элликка яқин типи келтирилган. Булар ҳозирча туркий

¹ Г у р б а н о в А. Азэрбайжан ономастикасы. Бақы, 1986. 34-бет.

² Г у р б а н о в А. М. Муасир азэрбайжан эдби дили. Бақы, 1985. 245-272-бетлар.

ономастика бўйича маълум бўлганлари. Жаҳондаги барча тиллар ономастикасини ўрганиш қайд қилинган бирликлар таркибини янги тип атоқли отлар билан тўлдириши мумкин.

Айтилганларга ҳулоса сифатида қуйидагиларни таъкидлаш мумкин:

1. Ономастикада нисбатан қониқарли тадқиқ қилинган ономастик бирликлар антропоним, топоним, гидроним, зооним, ороним, ойконим, эргоним ва этнонимлардир.

2. Ономастика соҳасига маълум, аммо кам тадқиқ қилинган ономастик бирликларга космоним, астионим, ктематоним, урбонимлар киради.

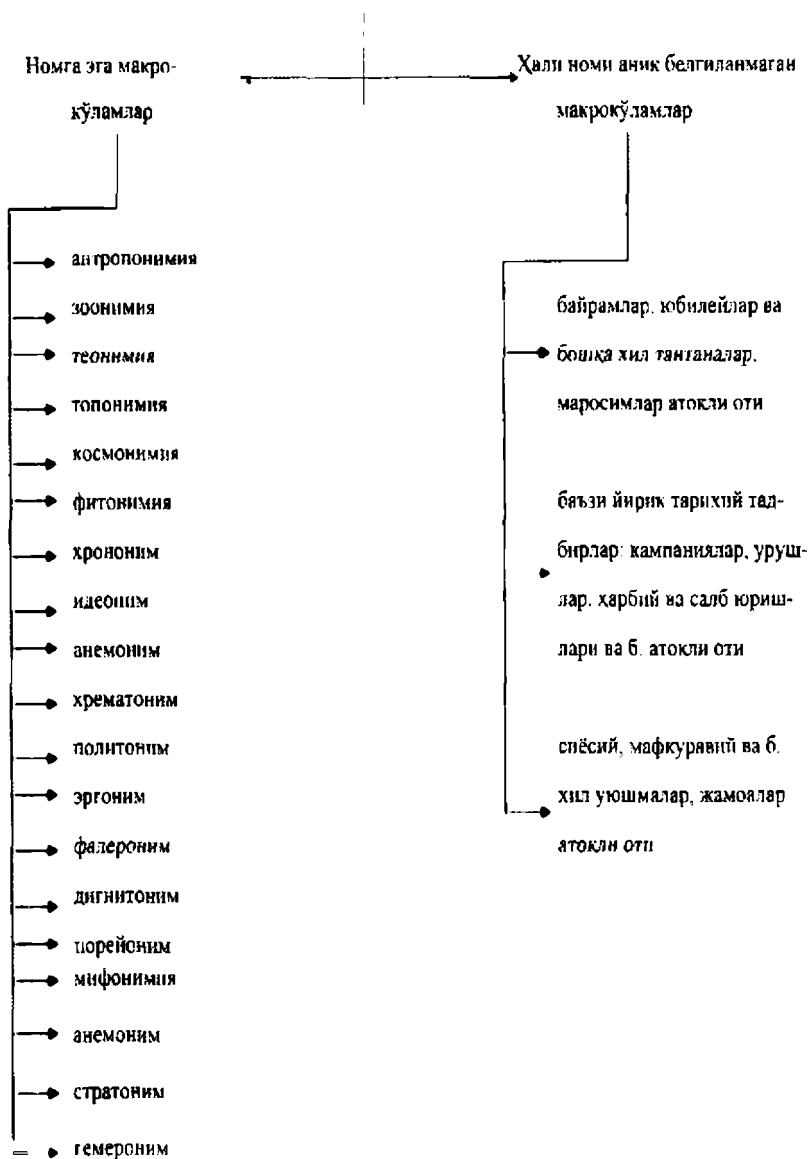
3. Тадқиқотларда тилга олинадиган, аммо алоҳида тадқиқот объекти бўлмаган ономастик бирликларга документоним, демононим, фалероним, хрононим, хрематоним ва бошқалар киради.

4. Ономастик бирликларнинг баъзи типлари атоқли от сифатида мавжуд ва маълум бўлса-да, улар деярли таҳлил қилинмаган: анойконим, анемоним, артионим, агионим, венесуоним, глационим, гемероним, геортоним, гинеконим, дигнитоним, идеоним, инсектоним, катойконим, литоним, наутоним, ойкодомоним, орнитоним, полионим, сплеоним, стратоним, терроним, таутоним, фиктоним, хороним нашр қилинган асарлар номи, транспорт воситалари номи, илмий, бадий адабиёт ва санъат асарлари атоқли оти ва б.

Қайд қилинган атоқли от типлари тилнинг ономастик суперкўламига ономастик макрокўламлар лисоний бирлиги сифатида киради. Ономастик макрокўлам суперкўламдан кейин турувчи йирик бўлинмадир ва унда тил ономастик тизимининг муайян белгилар асосида уюшувчи ва бирлашувчи ҳамда ономастик микрокўламини ташкил этувчи номинатив бирликлар мужассамланади. Масалан, муайян атоқли от типлари инсон тушунчаси билан алоқадор атоқли от сифатида антропонимия макрокўламига, қуруқликда жойлашган физикавий-жўғрофий объектларнинг номи сифатида топонимия микрокўламига, самовий (космик) объектларнинг номи сифатида космонимия макрокўламига бирлашади. Мана шундай йирик кўламлар миллий тил ономастик кўламининг ҳажми ва доирасини муайян бутунлик, умумлашма тарзида англашга ёрдам беради.

Келтирилган нуқтан назардан ўзбек тили ономастик макрокўлами ва унга кирувчи ономастик номларни қуйидагича белгилаш мумкин:

Ўзбек ономастикаси макроқўлами

Чизмада берилган 22 та ономастик макроқўлам материаллари ўзбек номшунослигида турли даражада ўрганилган. Чунончи, ўзбек тилидаги топонимлар (айниқса, ойконим, гидронимлар), антропонимлар нисбатан қониқарли ўрганилгани туфайли, уларни ифода қилувчи терминлар маъноси маълум даражада тушунарли. Аммо тилга олинган макроқўламларга кирувчи атоқли отларнинг аксарияти ўзбек тилшунослигида ҳали ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Кейинги пайтларда Я.Авлоқуловнинг ўзбек тили ономастик бирликлари¹, А.Примовнинг ўзбек тили космонимлари тадқиқиға бағишланган ишлар юзага келди². Шу сабабли қуйида кам маълум бўлган баъзи макроқўламлар англаатадиган тушунчаларни қисқача изоҳлашни лозим топдик.

Изоҳға ўтишдан олдин шуни таъкидламоқчимизки, кўриниб турганидек, макроқўламларнинг кўпчилиги ўзининг шаклан қисқа, яхлит бир сўзга тенг номига эга: некроним, анемоним каби. Афсуски, ономастик қўламларнинг аксарияти ўзбек тилида мана шу каби ихчам, яхлит термин сифатида қабул қилиш мумкин бўлган мухтасар номларга эга эмас. Тўғри, баъзи ишларда гидроним терминини “сувном”, топонимни “жойном” каби калькалашга интилишлар учрайди. Аммо булар меъерий термин сифатида шаклланиб етганича йўқ. Шу сабабли ономастик макроқўламларни ифода этувчи терминларни ўзбек тилида сўз бирикмаси ёки маънони кенгроқ шаклда ифодаладиган иборалар билан талқин қилишга тўғри келади. Масалан: политоним – *давлат рамзларининг атоқли оти*, зооним – *зотли ҳайвонларга қўйилган махсус лақаб номлар ёки ҳайвонлар атоқли оти* ва б. Мана шундай сабабларга кўра, ўзбек ономастикасида ономастик макроқўламлар ҳозирча байналмилаал хусусиятга эга терминлар билан юритилмоқда ва улар англаувчи маънолар қуйидагича:

Зоонимия – зотли ҳайвонлар (уй ҳайвонлари, цирк, ҳайвонот боғи, кўриқхоналардаги ёввойи ҳайвонлар)га қўйилган махсус лақаб номлар, уларнинг мажмуи.

Теонимия – Оллоҳнинг номи ва атрибутларини ифода қилувчи атоқли отлар ва уларнинг мажмуи.

¹ Авлоқулов Я. И. Ўзбек тили ономастик бирликларининг лингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 2012.

² Примов А. И. Ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 2009.

Демононим – иблис, шайтон; жин кабиларга берилган махсус номлар¹.

Мифонимия – эртак, эпопея, халқ дostonлари, афсоналарда учрайдиган хаёлий, афсонавий атоқли отлар, уларнинг мажмуи.

Анемоним – табиат стихиялари (бўрон, шамол, тўфон, циклон ва б.) га берилган атоқли отлар.

Идеоним – халқ тарихи учун аҳамиятли бўлган баъзи тарихий ҳужжатлар, асарларнинг атоқли оти.

Фитонимия – яққа ҳолда олиб номланган бир дона ўсимлик ва дарахтлар атоқли оти.

Полигоним – давлат рамзлари (байроқ, тамга, эмблема ва шу хил атрибутлар)нинг атоқли оти.

Эргоним – фаолият юзасидан уюшган кишилар жамоаси, шунингдек, муассаса, ташкилот ва корхоналар атоқли оти.

Фалероним – ҳар қандай орден, медаль, кўкрак нишонлари, тожлар ва ш.к. атоқли оти.

Дигнитоним – фахрий унвонлар, мансаблар ва ш.к. атоқли оти.

Космоним – космик фазода жойлашган самовий объектларнинг атоқли оти.

Стратоним – геологик формациялар, горизонтлар ва уларнинг қисмларига берилган атоқли от.

Порейоним – ҳар қандай транспорт воситасининг бир нусха (дона)сига берилган атоқли от.

Гемеровим – матбуот органлари (газета, журнал, бюллетень ва б.)нинг атоқли оти.

Хремотоним – халқ тарихи, маданияти учун аҳамиятли бўлган ноёб қуроалар, асбоб-ускуналар, санъат ва мусиқа асарларининг бир донасига берилган атоқли от.

Хрононим – тарихий даврлар, босқичларнинг атоқли оти².

Ўзбек тили ономастикаси суперкўламини ташкил қилувчи келтирилган макроқўламлار бир-биридан уларга кирувчи атоқли отларнинг типлари ва ҳажмига кўра фарқланади. Макроқўламнинг ҳажман салмоқдорлари антропонимия, топонимия, некронимия, илмий, бадий, санъат асарларининг атоқли отлари кўлаמידир. Уларга нисбатан, масалан, полито-

¹ Теория и методика ономастических исследований. С. 9–10.

² Кенгроқ маълумот учун қаранг: Бегматов Э., Улуҳов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. Наманган, 2006.

ним, фалероним, дигнитоним, анемоним ва бошқалар миқдоран ва ҳажман салмоқли эмас.

Ўзбек тили ономастикасининг микроқўлами

Тилнинг ономастик тизимини тадқиқ қилишга бағишланган баъзи ишларда ономастик қўлам (“ономастическое пространство”) ҳақида гапирилса-да, ушбу тушунча ўта кенг ва мавҳум ҳолда тасаввур қилинади, яъни “тилнинг ономастик қўлами”, “ономастик қўлам” маъносида. Бу ҳолда бирор-бир тил ономастик тизимидаги барча атоқли отлар мажмуи, унинг умумий ҳажми ҳақида сўз боради ва ушбу мажмуани ташкил қилувчи атоқли от типлари кўпинча йирик гуруҳлар тарзида келтирилади: топонимия, антропонимия, зоонимия каби.

Бизнинг ономастик қўлам юзасидан кузатишларимиз шуни кўрсатадики, бу ҳодиса жуда мураккаб бўлиб, ўз ичида номларнинг бир қатор йирик ва майда гуруҳларига бўлинади, ҳатто майда гуруҳларнинг баъзилари яна кичик гуруҳчаларни ўз ичига олади. Демак, “тилнинг ономастик қўлами” деб юритилаётган умумий тушунча, яъни суперқўлам, ўз навбатида, бир қатор макроқўлам, микроқўлам ва қўламчаларнинг ўзаро боғлиқлиги ва муносабатидан ҳамда мана шундай мураккаб хусусиятларнинг ўзига хос тизимдан иборат бўлган кўпқиррали лисоний ҳодисадир. Албатта, ономастик қўламларни белгилаш – асосий мезон, яъни атоқли отнинг номинатив-вазифавий хусусиятидан келиб чиқади, аммо мана шу хусусият, эҳтиёж конкрет ономастик бирликларнинг яратилишига сабаб бўлади. Бу бирликлар эса, сўз типларидан бири – атоқли от сифатида ўзига хос лисоний материал, луғавий бирликдир. Луғавий бирлик эса тил бойлиги, унга мансуб ҳодисадир.

Демак, ономастик қўлам дейишнинг ўзигина ва бунга у ёки бу тип атоқли отлар гуруҳини мисол қилиб келтиришгина у ҳодисанинг ҳақиқий моҳиятини очиб бера олмайдди. Ономастик қўлам мураккаб ва кўпбосқичли ҳодисадир. Унда атоқли от маълум типларининг йирик – макро гуруҳлари, кичик – микро гуруҳлари ва янада кичикроқ гуруҳчалари ўзаро муносабатда бўлади, бири иккинчисидан ташкил топади, бири иккинчисининг давоми бўлади, бири иккинчисини тўлдиради. Шу сабабли биз ўзбек ономастикаси қўламини қайд қилинган қонуниятлардан ва ўзбек тилида мавжуд материаллардан келиб чиққан ҳолда суперқўлам, макроқўлам, микроқўлам ва яна кичикроқ қўламларга бўлдик.

Тилга олинган мақоламизда¹ ўзбек ономастикаси суперқўламига кирувчи 22 та макроқўламни белгилаганмиз. Кузатишларимиз ушбу макроқўламлار ўзининг тузилиши ва таркибига кўра икки хил характерга эга эканини кўрсатди:

1. Давомли қўламлارга бўлинмайдиган макроқўламлар.

2. Давомли қўламларга бўлинадиган макроқўламлар.

Давомли, яъни ёрдамчи қўламларга бўлинмайдиган макроқўламнинг чегараси ономастик бирлик бўлиши конкрет атоқли отга бориб тақалади ва ушбу билан чегараланади. У бошқа гуруҳларга бўлинмайди. Бу ҳолда макроқўлам термини макроқўламни ҳам ва уни ташкил қилувчи атоқли отни ҳам англатади. Масалан, анемоним: 1) анемоним макроқўлами номи; 2) ўша макроқўламга кирувчи табиий ҳодисаларнинг (бўрон, шамол, тўфон, циклон) ва бошқаларнинг атоқли оти. Теоним: 1) теонимия макроқўлами номи; 2) Оллоҳнинг номи ва атрибутларини ифода этувчи атоқли отлар тушунчаси номи.

Ономастик суперқўлам таркибига кирувчи, ўз навбатида, бошқа ёрдамчи қўламларга бўлинмайдиган макроқўламларга қуйидагилар киради: теонимия, дигнитоним, фитонимия, хрононим, анемоним, хрематоним, политоним, эргоним, фалероним, стратоним, дигнитоним, байрам, юбилей ва бошқа хил тантаналар атоқли оти, машҳур кампания ва урушлар, қўзғолонлар, инқилоб, сиёсий тўнтариш ва бошқалар атоқли оти, сиёсий ва бошқа хил уюшмалар, жамоалар атоқли оти.

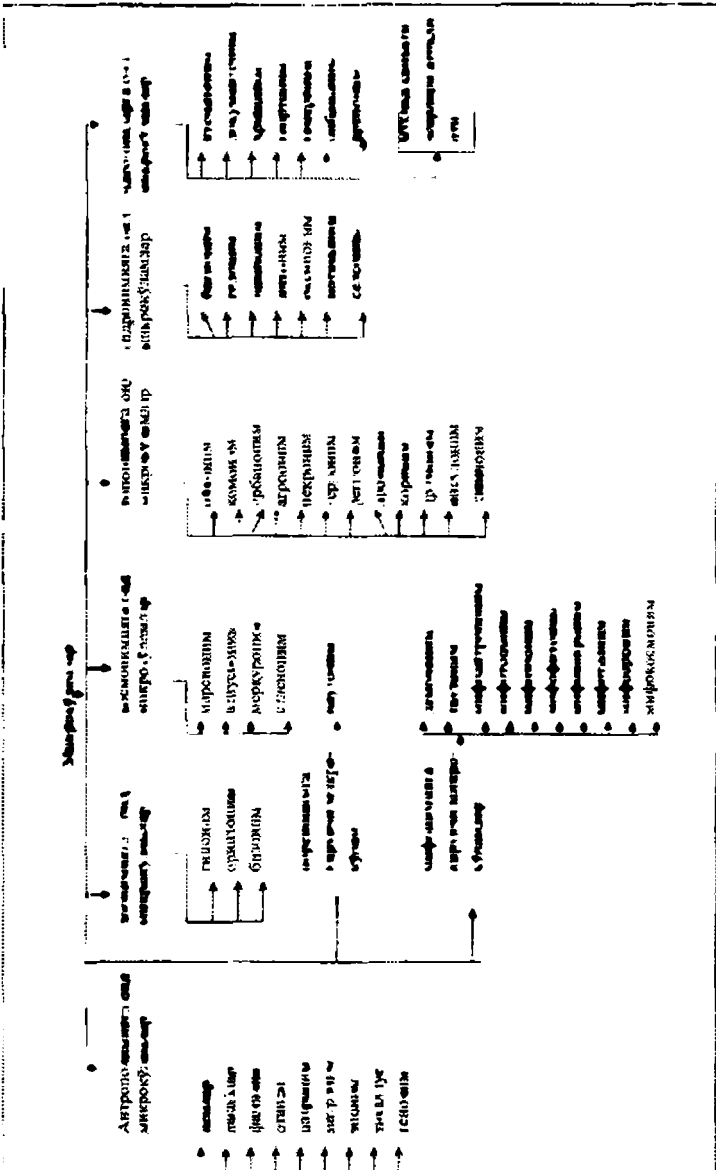
Шу билан бирга, бир қатор макроқўламларнинг чегараси мана шу каби тугамайди. Улар, ўз навбатида, яна кўшимча қўламларга бўлинади. Масалан, гидроним макроқўламини қуйидаги тип атоқли от гуруҳлари ташкил қилади: батионим, гелоним, лимноним, литоним, океоним, катамоним, сплеоним.

Макроқўламни ташкил қилувчи мана шу каби навбатдаги қўламларни биз ономастик микроқўлам деб номлашни лозим топдик.

Бизнинг таҳлилларимиз макроқўламлاردан 8 таси: антропонимия, зоонимия, космонимия, топонимия, гидронимия, идеоним, порейоним, мифонимия давомли гуруҳлар – микроқўламларга бўлинишини кўрсатди. Буни чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

¹ Бегматов Э., Авлоқулов Я. Ўзбек ономастикасининг макроқўлами // Ўзбек тили ва адабийти. 2007 йил 5-сон. 33-39-бетлар.

1-боб. Антропонимик бирликлар

Чизмадан кўринадики, макротопонимлар улар таркибига кирувчи микроқўламларнинг миқдори ва ҳажмига кўра фарқланади. Айниқса, топонимия, антропонимия, идеоним, гидроним микроқўламларга бойлиги билан характерланади. Ўз навбатида, бу ҳолат ўша макроқўламга кирувчи атоқли отларнинг миқдоран кўплигини ҳам кўрсатади.

Қуйида микроқўламлар тизимига ономастик birlikларнинг қисқача изоҳини келтирамыз:

I. Антропонимияга кирувчи микроқўлам таркиби:

исмлар – одамга ёшлик пайтида берилувчи атоқли от.

лақаб – шахсга унинг атрофдагилари томонидан бериладиган, кишининг характерли белги ва хусусиятини ифода қилувчи, асосан, шахс исми билан бирга қўлланиувчи номи.

фамилия – шахснинг маълум оила, авлодга мансублигини кўрсатадиган, авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтадиган расмий номи.

отансм – шахснинг отаси ёки бобоси исмидан кейин “ўгли”, “ҳизи” сўзларини келтириш ёки *-ович (-овна), -евич (-евна)* қўшимчаларини қўшиш орқали ясаладиган атоқли от.

патроним – шахсни унинг авлод-аждоглари номини келтириш усулида аташ.

матроним – она (аёл)нинг исми ёки лақабидан ясалган исм ёки фамилия.

эпоним – машҳур шахс (лар) номига нисбат берилган атоқли от.

тахаллус – ижтимоий фаолияти жараёнида шахснинг ўзи танлаган, унинг асосий исми билан биргаликда ёки унинг ўрнида қўлланиладиган тўқима атоқли от.

геноним – уруг, авлод-аждод ва улар тармоқларининг атоқли оти.

II. Зоонимияга кирувчи микроқўлам таркиби:

гипоним – зотли от (лар)га бериладиган лақаб-ном.

орнитоним – алоҳида, яқка олинган қушга берилган лақаб-ном.

III. Порейонимга кирувчи микроқўламнинг таркиби:

наутовим – кемааларнинг атоқли отлари.

IV. Космонимияга кирувчи микроқўламнинг таркиби:

венусоним – Венера сайёраси юзасида жойлашган алоҳида объектларга берилган атоқли от.

марсионим – Марс рельефидаги ҳар қандай алоҳида олинган табиий объектга берилган атоқли от.

меркуроним – Меркурий сайёраси юзасидаги алоҳида олинган табиий объектга берилган атоқли от.

седеноним – Ой юзасидаги ҳар қандай алоҳида объектнинг атоқли оти.

V. Толонимияга кирувчи микроқўлам таркиби:

ойконим – аҳоли яшовчи тураржой, масканлар атоқли оти.

комоним – қишлоқ, овул типидagi жойларнинг атоқли оти.

урбаноним – шаҳар ҳудуди (ичида) жойлашган ҳар қандай топографик объектга берилган атоқли от.

агрооним – водийлар, далалар, адирлар, ер участкаларининг атоқли оти.

некроним – мазорлар, қабристонлар ва мана шу типдаги муқаддас қадамжойлар атоқли оти.

терроним – дунё океанларига қарама-қарши равишда ер юзаси (қирғоқ)да жойлашган географик объектларнинг атоқли оти.

регионим – ўзаро чегарадош бўлган улкан ҳудуд (вилоят, туман, мамлакат ва б.)ларнинг атоқли оти.

дромоним – ҳаракатланишга имкон берадиган ҳар қандай (ер ости, ер усти, сув ости, сув усти) йўлларга берилган атоқли от.

хороним – ҳар қандай ҳудуднинг, жумаадан, вилоят, туман, маъмурий-ҳудудий бирликлар, табиий ўринлар атоқли оти.

дримоним – ўрмон, ўрмон массивлари, боғлар атоқли оти.

инсулоним – ҳар қандай оролга қўйилган атоқли от.

гляционим – музликларга берилган атоқли от.

VI. Гидронимга кирувчи микроқўлам таркиби:

батионим – океан тагида мавжуд бўлган табиий объектлар, океан ландшафтлари (саёз жой, жарлик, ёриқлар, ўпқон ва б.) атоқли оти.

гелоним – ботқоқликларнинг атоқли оти.

гимноним – қўл ва бошқа хил сув ҳавзалари атоқли оти.

литоним – океан ва денгиз қирғоғи бўйлаб жойлашган табиий-географик объектлар (қирғоқ, харсанг тош, қоя ва б.) атоқли оти.

океононим – океан, денгизлар ва уларнинг қисмлари (бўғоз, кўрфаз, қўлтиқ, оқим ва шу кабилар) атоқли оти.

потамоним – ҳар қандай дарёга берилган атоқли от.

сплеоним – ер остида жойлашган, ер устига чиқиш йўлига эга ҳар қандай объект (ғор, ер ости дарёлари, булоқлар, шаршара, қўл, қудуқ ва шу кабилар)га берилган атоқли от.

VII. Идеонимга кирувчи микроқўлам таркиби:

ктематоним – халқ тарихи, миллий маданияти учун маълум қимматга эга бўлган баъзи нодир қуроллар, асбоб-ускуналар, буюмларнинг бир донасига берилган атоқли от.

документоним – халқ тарихи учун алоҳида аҳамиятга эга ҳужжатлар номи.

хрононим – тарихий даврлар, босқичларнинг атоқли оти.

геортоним – ҳар қандай байрам, фестивалъ, хотира кунлари ва мана шу хилдаги маросим ва тадбирларга берилган атоқли от.

гемероним – матбуот органлари (газета, журнал, бюллетень, ахборот ва б.) атоқли оти.

библионим – ҳар қандай бадий, илмий, диний, сиёсий асарларга қўйилган атоқли от.

артионим – тасвирий санъат асарлари (ранг-тасвир, графика, пластика ва б.) атоқли оти.

музиқа санъати асарлари (хуй, ашула, қўшиқ ва б.) атоқли оти.

VIII. Мифонимияга кирувчи микроқўлам таркиби:

демононим – турли ижобий ва салбий руҳлар (пари, арвоҳ, шайтон, жин ва б.) берилган атоқли от.

таутоним – мифологияда учрайдиган, лугавий асоси шахс исми ва отаисмнинг такроридан иборат бўлган тўқима ном (Калин Калинович каби).

мифонтропоним – мифик маънога эга исм.

мифотопоним – мифик маънога эга топоним.

мифозооним – мифик маънога эга ҳайвон ёки қуш номи.

мифофитоним – мифик маънога эга бўлган дарахт ёки ўсимлик номи.

мифонекроним – мифик маънога эга бўлган муқаддас қадамжой (қабристон, қабр ва б.) атоқли оти.

мифоороним – мифик маънога эга бўлган ер рельефи билан алоқадор табиий-географик объектлар (тоғлар, қирлар, тепалар, довонлар, чўққилар ва б.) атоқли оти.

мифокосмоним – мифология билан боғлиқ бўлган самовий объектларнинг атоқли отлари.

Шу нарса характерлики, баъзи микроқўламлар келтирилган бўлинишлар билан тугамайди ва улар, ўз навбатида, яна баъзи қўшимча қўламчаларга бўлинади. Чунончи, ойконим, урбаноним, некроним, партоним, хрематоним, океононимлар микроқўламлари. Бу ҳолат қуйидагича:

1-боб. Антропонимик бирликлар

Микроқўлам	Кичик қўлам	Изоҳ
ойконим	катайконим	Лугавий асосини бирор жойда истиқомат қилувчилар номи ташкил қилувчи ойконим
урбаноним	ойкодомоним	Алоҳида олинган бино, иншоот, меъморчилик обидалари атоқли оти.
	годоним	Шаҳардаги линияли объектлар (кўчалар, тоҳкўчалар, торкўча, бульвар, ҳиёбон, сув қирғоқлари, соҳиллари ва б.) атоқли оти.
некроним	агионим	Муқаддас деб ҳисобланувчи нарсалар, объектлар, шахслар атоқли оти.
	эклексионим	Диний маросимлар ўтадиган жой (мачит, черков, монастырь ва б.) атоқли оти
перейоним	наутоним	атоқли от
океононим	пелагоним	атоқли от

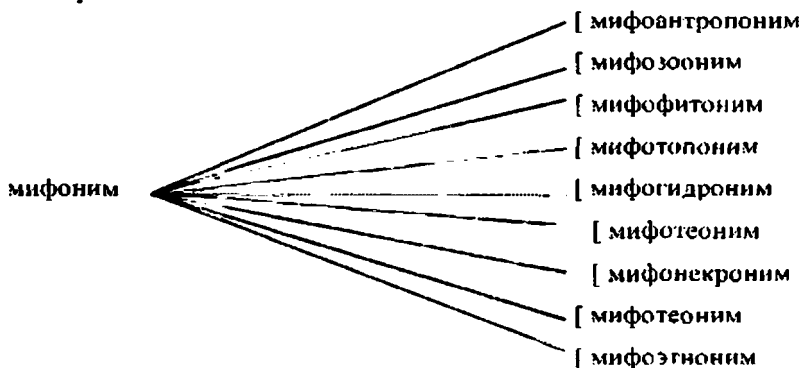
Юқорида тил ономастик қўламини ташкил қилувчи атоқли отларнинг деярли барча типларини келтириш ва тавсифлашга ҳаракат қилдик. Бу, атоқли отнинг барча типлари барча халқ тилларида бир хилда ва бир даражада учрайди деган маънони англатмайди. Масалан, узбек тили ономастик қўлами учун океан, денгиз ва уларнинг қисмлари номи, музликлар, ботқоқликлар атоқли оти характерли эмас ва б. Мана шундай хусусиятлар бошқа тиллар учун ҳам ҳосдир.

Ономастик қўлам ҳақида сўз борганда, мунозарага сабаб бўлувчи ёндош ҳодисалардан бири – бу мифонимларнинг алоҳида макрокўлам ташкил қилиши ёки қилмаслиги масаласидир. Бу масалада турлича нуқтаи назарлар бор.

А.В.Суперанская мифонимларни “ономастик қўламининг ўзига хос сектори”¹, деб атаган эди. Бу сўзда жон бор, чунки хаёлий, афсонавий номлар ономастик қўламга кирувчи барча атоқли от гуруҳлари таркибида учрайди. Номнинг мифоним деб юритилишига сабаб – унда ифодаланган нарса, объектнинг реал мавжудликка эмас, балки хаёлга, тасаввурга, фаразга асосланганлигидир. Демак, номнинг мотивида мифик тасаввур ётади. Бундай ном то-

¹ Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. С. 180.

поним ҳам, антропоним ҳам, зооним ҳам, ороним ҳам, гидроним ҳам бўлиши мумкин. Шунга кўра, мифонимлар таркибини чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Чизмадан маълум бўладикки, мифологик мотив ономастик кўламга кирувчиси деярли барча тип атоқли отларда учрайди. Демак, мифонимлар ономастик кўламга турли тип номлар таркибида киради. Бу хусусият мифонимларни ономастик кўламнинг алоҳида мустақил гуруҳи деб ажратиш имконини бермайди.

Юқоридаги таҳлилдан келиб чиқилган ҳолда ономастик кўламни ташкил қилувчи номларни улар атаётган объектнинг хусусиятига кўра икки катта гуруҳга ажратиш мумкин.

Юқоридаги таҳлиллардан маълум бўладикки, тилнинг ономастик кўлами ниҳоятда мураккаб ва кенг ҳажмли тушунчадир. Ўзбек тилидаги юқорида келтирилган макрокўлам, микрокўлам ва кичик кўламларга кирувчи атоқли от материалларини синчиклаб тўplash, уларнинг номинатив, мотиватив, функционал хусусиятларини тадқиқ қилиш ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммоларидан биридир. Бундай тадқиқот ономастика соҳаси учун нафақат назарий, балки улкан амалий аҳамиятга эга. Чунки бундай ишнинг илмий натижалари ўзбек тили лугат бойлигининг ғоят мураккаб ва серқирралигини намойиш қилади, табиий-географик объектларни номлаш ишини илмий асосларда олиб боришга кўмаклашади, ўзбек халқи тарихи, маданияти, маънавияти ҳамда тилининг теран идизларини чуқурроқ англаб етишга бой материал беради.

ЎЗБЕК ОНОМАСТИКАСИНИНГ АНТРОПОНИМИК БИРАЙКЛАРИ

Биз юқорида ономастик бирлик ҳақида сўз кетганида узбек антропонимиясининг бирликлари деб исм, лақаб, тахаллус, фамилия ва отаисм (отчество)ларни, шунингдек тарихда расм бўлган, кейинчалик қўлланишдан чиққан баъзи арабча усуллар (кунъя, кунъёт)ларни келтирган эдик.

Монографиянинг кейинги бўлимларида, ушбу тадқиқот ўзбек исмлари таҳлилига бағишлангани учун, юқорида келтирилган антропонимик бирликларга тўхталамиз.

Лақаб

Лақабларнинг ўрганилишига доир

Биз “Ўзбек антропонимикаси” мавзuidaги номзодлик диссертациямида исмни антропонимларнинг асосий категорияси, лақаб, тахаллус ва фамилияларни эса “қўшимча номинатив категорияси” деб номлаган эдик¹. Чунки шахсни номлашнинг асосий воситаси исмдир, бoshқа усуллар эса антропонимик номинацияда уни тўлдирувчи қўшимча вазифаларни ўтайди.

Лақаб билан рус тилшунослигида² ҳам анча вақтдан бери қизиқиб келишади. Бу фикр туркийшуносликка ҳам тегишли³.

Кейинги йилларда туркий тиллар антропонимиясига бағишлаб ёзилган ишларнинг деярли барчасида лақаблар тадқиқ қилинди⁴.

¹ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка.

² Балов А., Шутиков А. Прозвище крестьян деревни Хпеловской области // Живая старина. Вып. IV. 1899. С.526–528; Яков П. Вяч. Народные слова и прозвища // Живая старина. Вып. IV. 1899. С. 529–530; Виноградов Н. Шишкенская волость Костромского уезда. VII. Прозвища // Живая старина. Вып. III–IV. 1901. С.130.

³ Ольденберг Сергей. “Лаканы” – прозвища жителей городов Восточного Туркестана // Сборник Музея антропологии и этнографии Российской Академии наук. Вып. I. Петроград, 1918. Т. V. С. 95.

⁴ Жанузак А. Очерк казахской ономастики. С.26–28; Жанузак Т. Қазақ есимдеринин тарихи. Алматы: Гылым, 1971. 77–86-бетлар; Саттаров Г. Ф. Татар антропонимикасы. Казан: Университет, 1990. 224–248-бетлар; Чобанов М. Н. Основы азербайджанской антропонимии: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Баку, 1992. С.28–29; Рахимов С. М. Хоразм минтақавий антропонимияси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 1998. 22–24-бетлар.

Лақаблар алоҳида антропонимик тадқиқот объекти бўлган ишлар ҳам мавжуд. Булар қаторида озарбайжон тилшуноси А.М.Пашаев¹ ва Ю.Н.Хожалепесованинг² тадқиқотини келтириш мумкин.

Қайд қилинганлардан ташқари, турли халқлар тилидаги лақаблар ҳақида бир қатор китоблар, кўп сонли мақолалар мавжуд.

Булар орасида рус тилшунослигида А.М.Селишев³, В.К.Чичагов⁴, Г.В.Тропин⁵, В.А.Гордлевский⁶, ўзбек тилшуноси А.Ишзаевнинг⁷ кузатишлари диққатга молик.

Лақабнинг моҳияти ва таърифига доир

Тадқиқотчиларнинг лақаблар юзасидан билдирган фикрларини кузатсангиз, уларнинг лақабни “қўшимча ном”, “фамилия”, “тахаллус”, “иккинчи даражали ном”, “шахснинг иккинчи номи” деган фикрига дуч келасиз. Аслида, лақабнинг моҳияти нимада? Номшунослар лақабга қандай таъриф беришади каби саволларнинг туғилиши табиий.

Лақабларнинг материалларини илк ўрганганлар тарихчи ва этнографлар бўлган. Улар лақабнинг моҳияти ва вазифасини турлича талқин қилишган.

Биз лақабга “Лақаб – шахснинг ташқи кўриниши ёки характеридаги маълум белги ёки хусусиятга кўра, унинг ижтимоий аҳволи ёки наса-насабига кўра номланишдир. Лақаблар ҳам атоқли отдир”⁸, деб таъриф берган эдик.

¹ Пашаев А. М. Прозвища в азербайджанском языке.

² Хожалепесова Ю. Н. Прозвища в системе каракалпакской антропонимии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Нукус, 1995.

³ Селишев А. М. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ // Ученые записки МГУ. Вып. 128. Кн. первая. 1948. С.136–141.

⁴ Чичагов В. К. Из истории русских личных имен и фамилий. М.: Учпедгиз, 1959.

⁵ Тропин Г. В. Русские имена, отчество и фамилии. Иркутск, 1961.

⁶ Гордлевский В. А. Кличной ономастике у османцев // Древности восточные. М., 1913. Т. IV. С. 153–161.

⁷ Ишзаев А. Мангит шеvasига оид кузатишлар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2. Тошкент: Фан, 1961. 229–234-бетлар.

⁸ Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси: Филол. фан. ном. ... дис. Тошкент, 1965. 12-бет.

Ҳозирда ушбу таърифни мукамал дейиш қийин, чунки таъриф лақаб учун асос бўладиган мотивларгагина асосланган. Аслида, лақабнинг вазифаси ҳам шахсни аташ, номлашдир.

Энди лақабларга турли муаллифлар берган бошқа таърифларни келтирамиз.

“Лақаб одамнинг турли хусусиятларини ифода этадиган номдир”¹.

“Лақаб шахс ҳаётининг турли даврларида унга одамлар томонидан одамнинг турли хусусияти ва сифатига ишора қилиб берилган сўздир. Шахс мана шу ном билан бир доира кишиларга маълум бўлади ва фарқланади”². М.Н.Чобанов исм, фамилия ота исмини асосий, лақаб ва тахаллусни қўшимча номлар категориясига киритади ва ёзади: “Лақаб – бу норасмий қўшимча ном бўлиб, жамиятда бир кишини иккинчисидан фарқлашга хизмат қилади”³.

А.Пашаевнинг фикрича, лақаб шахс исмига тиркаладиган қўшимча ном кишининг бирор белгиси ёки касб-корига ишора қилади⁴.

Лақаб сўзи “Навоний асарлари лугати”да изоҳланмаган, унинг кўплик шакли *алқоб* арабча экани у “лақаблар, номлар” деб талқин қилинган⁵. “Навоний асарлари тилининг изоҳли лугати”да “лақаб – лақаб, ном” дейилган содда изоҳ мавжуд⁶, “алқоб” – 1) номлар, тахаллуслар; 2) сифатлаш, мақташ сўзлари” изоҳи берилган⁷.

Лақабларга берилган юқоридаги таърифларни кузатсак, лақабни таърифлашда қуйидаги хусусиятлар ҳисобга олинганини кўрамиз:

- Лақаб ҳам шахс номидир, у кишининг исмига тиркалади;
- Лақаб шахсга қўйиладиган қўшимча номдир;
- Лақаб – тахаллус, фамилия, титул маъноларини ҳам англатади;

¹ П р о п и н Г. В. О некоторых особенностях собственных личных имен в русском языке // Ученые записки Иркутского гос.пед.инст. Вып 4. Иркутск, 1961; Е г о ж е. Русские имена, отчество и фамилии. Иркутск, 1961. С. 211.

² Ч о б а н о в М. Н. Основы азербайджанской антропонимики. С. 28.

³ Ўша жойда.

⁴ П а ш а е в А. М. Прозвища в азербайджанском языке. С 6.

⁵ Ш а м с и е в П., И б р о х и м о в С. Навоний асарлари лугати. Тошкент: Ё.Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 43-бет.

⁶ Навоний асарлари тилининг изоҳли лугати. 2-том. Тошкент: Фан, 1983. 171-бет.

⁷ Навоний асарлари тилининг изоҳли лугати. 1-том. Тошкент: Фан, 1983. 82–83-бетлар.

– Лақаб атоқли от. Шунинг учун антропонимия бирлиги ҳисобланади;

– Лақаб ўз эгасининг бирор жисмоний, ақлий, руҳий истеъдоди ва касби, одамлар орасида ўзини тутиши, бирор ижобий ёки гайритабиий ҳаракатига ишора қилади.

– Лақаб исм каби қадимийдир.

– Лақаб шахсга ҳазил-мутоиба қилиб берилган номдир.

– Лақаб шахснинг норасмий номидир. У кўпроқ халқ тилида, лаҳжа ва шеваларда яшайди.

– Кўпгина лақабларнинг мотиватив асоси кўпроқ тор доирада маълум бўлади (оила аъзолари, кичик жамоа доираси, лақабни қўйган шахс ва бошқалар).

– Лақаб фамилия ва ота исм удум бўлгунга қадар улар вазифасини бажарган.

Исм ва лақабларнинг ўзаро муносабати

Лақаб тил лексикасида қадимий даврлардан мавжуд ҳодисадир. У қадимий туркий тил тошбитикларида ҳам учрайди: Билагақон, Тоқа баҳши, Қутлуг Темур, Так Богу, Баян қора, каби¹.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида лақаблардан намуналар берилган – “Қиличхон ҳаракатларида қиличдек кесувчи². Сўкман – паҳлавонларга бериладиган лақаблардан бири³. Оғо – оғ – ақл ва зийрақлик. Шунинг учун ёши улугларига оғо лақаби берилади⁴. Ўзук – хотинлар лақаби. Соф олтин каби тоза пок хотин маъносида алтун ўзук дейилади⁵. Сагун – қарлуқ катталарининг лақаби каби. Туркий табибларга ата сагун дейдилар⁶.

Лақаблар бошқа ёзма ёдгорликлар матнида ҳам учраб туради. Баъзи номшунослар лақаб исм каби қадимий, деб ёзишади. Баъзилари эса лақаб исмдан ҳам қадимий, чунки қадимий исмларнинг кўпи лақаб бўлган дейишади. Қадимий исмларнинг мотивини

¹ Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М.: Изд-во АН СССР, 1952.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. Тошкент, 1960.

³ Ўша асар. 415-бет.

⁴ Ўша асар. 82-бет.

⁵ Ўша асар. 101-бет.

⁶ Ўша асар. 382-бет.

инсоннинг турли белги ва хусусиятлари ташкил қилган. Масалан, Оқбой, Қорабой, Ботир каби. Қадимий исмларни лақаб деб ҳисоблаш А.Баювнинг великорус исмларидан Баженов, Жданов, Неждан, Нечай, Первый, Второй, Третий, Четвёртый, Шестой, Меньшей, Суббота исмларини “болага ёшлигида қўйилган лақаб” деб талқин қилишида ҳам кўринади¹.

Христианча бўлмаган қадимий славян исмларини исм эмас лақаб деб, христианча календарь исмларнигина ҳақиқий исм деб билиш черков доирасида кенг тарқалган. Рус тилшунослари Костомаров, Чечулин, А.Соколовнинг тадқиқотларида қадимий славянча исмлар “календарь номлар эмас” дейилган фикрдан қайтишди. А.Балов ҳам юқоридаги фикрдан қайтганини тан олди². Чунки А.Соколов ёзганидек, славянча исмлар ҳам худди христианча номлар каби тўла ҳуқуқли исмлар³.

Келтирилган ўхшаш қарашлар ислом дини таълимотида ҳам бор. Масалан, мулаалар, эшонлар, имомлар фикрича, мусулмон фарзанди учун ҳақиқий исм – бу Аллоҳнинг номлари, атрибутларидан ясалган ёки таркибида Аллоҳ исмининг бирор товуши (ҳарфи) бўлган ёки пайгамбарлар номига нисбат берилган исмлардир. Бошқа барча исмлар, масалан, Пулат, Маҳкам, Турсун, Ўлмасхон ва бошқалар исм ҳисобланмайди, балки лақабдир.

Исломда бировга лақаб қўйиш ва унга ўша лақабни айтиб мурожаат қилиш қораланади.

Исмларни лақаб маъносида талқин қилиш В.А.Гордлевский⁴, туркман тилшуноси З.Б.Муҳамедова⁵ ишларида учрайди.

Номшунос Т.Жонузақовнинг ёзишича, қадимда исм ва лақаблар ҳам ҳозиргача фарқланмаган бўлиши керак. Улар орасида вазифавий фарқ кейинчалик аста-секин юзага келган.

Бизнинг фикримизча, исм ва лақабнинг вазифаси қадимда ҳозиргидек, фарқланган бўлиши керак. Чунки исм лақабдан аввал болага таваллуд топиши билан ёки маълум муддатдан кейин берил-

¹ Живая старина. Вып. II. 1896. С.161.

² Живая старина. Вып. III–IV. 1901. С.105.

³ Соколов А. Русские имена-прозвища в XVII веке. Казань, 1890. С.528–529.

⁴ Гордлевский В. А. Избранные сочинения. М., 1960. Т. I. С.84.

⁵ Муҳамедова З. Б. К вопросу о личной ономастике у туркмен // Труды Ин-та языка и литературы АН Туркменской ССР. Вып. II. Ашхабад, 1957. С. 34–48.

ган ҳамда янги пайдо бўлган мурғак шахсини ўзгалардан фарқлаш талаби, унга қўшимча ном бериб таърифлашдан муҳимроқ бўлган. Маълумки, лақаб шахсга ёшлигида ҳам, йигитлик даврида ҳам, кексалик даврида ҳам қўйилиши мумкин. Исм эса болага ном бериб, уни ўзгалардан фарқлаш эҳтиёжи туғилган пайтданоқ пайдо бўлади.

Исм ва лақабнинг ўхшаш ва фарқли томонлари

Исм ва лақабларнинг тилда реал мавжуд номлар экани аниқ. Энди бу икки тип атоқли отларнинг ўзаро фарқини уларни турли томондан қиёслаш асосида белгилаш мумкин. Бизнинг уларни қиёслашимиз исм ва лақаб орасида қуйидаги фарқлар борлигини кўрсатади:

1. Ҳар бир одамнинг алоҳида шахсий исми бўлиши шарт. Аммо лақаби бўлиши, албатта, шарт эмас.

2. Исм болага чақалоқлик давридан берилади. Лақабнинг қўйилиш пайти аниқ ва қатъий эмас. У киши умрининг турли даврида маълум асос, сабабга кўра қўйилади.

3. Кишининг исми, асосан, битта бўлади, лақаби эса бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Масалан, Абдулла Қодирий “Обид кетмон” қиссасида Розик номли йигит ҳақида ёзади: “... асл исми Розик бўлиб, фавқултदारоқ яратилганидан бўлса керак, унинг шахсига анчагина лақаб тўқилгандир. Сийлаган киши уни ўз исми билан “Розик” деб атайдди. Бировлар “каллаком” деб чақирадилар, учинчилар “пўлагур”, тўртинчилар эса, тўғридан-тўғри “кўр” деб хитоб қилади. Лекин “ғилай” деб уни ҳеч ким айтмайди. Эҳтимолки, Розикбойга нисбатан “ғилай” сўзини “ҳайф” ёки “эсиз” ҳисобласалар. Бу лақабларнинг Розикнинг ўзи томонидан қарши олиншига келганда, бундай лақаблардан чумоли чаққанча ҳам ранжимайдди, балки табиатига “қўшимча” тариқасида бағишланган “қизиқликлар” дан озгина ишлатиб қўйишга рухсат берилганлигини сезади”¹.

Ёзувчи ўзи Розикни “Беўхшов” лақаби билан атайдди ва шундай изоҳ беради: “Беўхшов деганимиз ҳақиқатан ҳам кўпол, суяги йўгон, қадди қисқа, яъни бўйидан олиб энига урилган, балки беҳад катта, кишига қараган пайтда, айниқса, ёш болааларни кўрқитарли бир даражада ғилай, филинки каби йўгон ва тўмтоқ оёқлик, қўллари ҳам оёғига яқин бир сифатда”².

¹ Абдулла Қодирий. Обид кетмон. Тошкент, 1959. 199-бет.

² Ўша асар. 198-бет.

4. Исм ўз номинатив вазифасича, якка шахсни ўзгалардан ажратиб атайди. Лақаб бутун бир оила, бирор маҳалла, қишлоқ, бирор жамоа учун ҳам лақаб бўлиб келади. Буни антропонимикада *жамой* (коллектив) лақаблар деб юритилади. М.Ф.Гаврилов Уратепатуманида яшовчи ўзбекларни (*олча*) деб аташларини ёзган. Бунинг сабаби ҳолат уруғидан бўлган бир киши очкўзлик қилиб этагига олчани тўлдириб солган-у, аммо уйгача етказа олмаган. Малла одамга берилган олча лақаби кейинчалик шу киши мансуб бўлган бутун уруғнинг лақаби бўлиб қолган¹.

Биттамаҳаллани *Чувуллоқ* деб аташади, аҳолисини “чувуллоқлар” дейишади, сабаби маҳалла аҳолиси қичқириб жанжаллашади.

5. Лақабларнинг қўйилиши доимо реал асосга, мотивга эга бўлади. Айниқса, бу шахснинг жисмоний камчилиги ва характери, хатти-ҳаракати билан боғлиқ лақабларда аниқ кўринади. Исмларда эса кишиларнинг ҳали реал асосга эга бўлмаган орзу-умидлари ўзифодасини топади. Масалан, Ботир исмида “ботирлик” бу – орзу.

6. Фамилия ва отаисми шахс исмидан тўғридан-тўғри ясалади. Лақабдан фамилия ясалиши учун лақаб исм вазифасини ўташи лозим бўлади.

7. Исм лақабга нисбатан асосий ва расмий номиги, функционал доираси кенлиги билан фарқланади. Жамиятда исмсиз одам йўқ, аммо лақабсиз кишилар бор.

8. Исм расмий доирада шахснинг асосий, етакчи ва расмий атоқли оти. Кишини лақабсиз ҳам аташ мумкин, аммо исмсиз фақат лақаб билан атаб бўлмайди, чунки лақаб шахснинг расмий номи эмас. Лақаб шахснинг асосий номини истеъмодан сиқиб чиқариб, исм вазифасига ўтсагина шахснинг расмий номига айланади.

9. Исм танланганда ва чақалоққа берилганда ҳеч қандай салбий мотив, ният бўлмайди. Лақабларнинг қўйилишида лақаб берувчининг салбий нияти, лақаб эгаси устидан кулиш, уни камситиш мақсади ҳам бўлади.

10. Лақаблар ўз функционал имкониятларига кўра фамилия ва отаисмларга яқин туради, кўпинча фамилия ва отаисм бажарадиган вазифани ўташи мумкин. Исм эса бевосита фамилия ва отаисм вазифасида қўлланмайди ва бошқалар.

11. Исм том маънодаги атоқли от сифатида матнда доимо бош ҳарф билан ёзилади. Лақаб исмга қўшилиб келганида доимо кичик

¹ Гаврилов М. Ф. Материалы к этнографии “тюрк” Ура-Тюбинского района. Ташкент: Изд-во САТГТ, 1929. С.8.

ҳарф билан ёзилади. Лақаб ўзи алоҳида исмсиз қўлланганида бош ҳарф билан ёзилади.

Исм ва лақаблар ҳақида юқорида айтилган фикрлардан исм ва лақаб, демак, тамоман бошқа-бошқа номлар экан, улар орасида яқинлик ва муносабат йўқ эканда, деган маънони билдирмайди. Бу куйидагиларда кўринади:

1. Лақаб ҳам, исм ҳам шахс номи сифатида антропонимик тизим бирлигидир.

2. Исм ҳам, лақаб ҳам шахс (одам) номидир.

Баъзилар ҳайвонларга берилган ном (“киличка”)ни лақаб деб таржима қилишади. Мана шунинг таъсири ўзбек тилида ҳам кўринади. Аммо, масалан, “итнинг лақаби” деб қўллашмайди, балки “Оти нима” деб сўрашади.

3. Лақаб ҳам, исм ҳам тилдаги мавжуд апеллятивлардан ясалади.

4. Исм ва лақаб маълум сабабларга кўра, параллель қўлланиши мумкин.

Масалан, буюк олим Мирзо Улуғбекнинг исми лақабдир. Унинг асл исми Муҳаммад Тарағай бўлиб, бобоси Амир Темур унга шундай ном берган эди. Аммо бу ном ҳали Амир Темур ҳаётлик пайтидаёқ Улуғбек (буюк бек) лақаби томонидан итеъмолдан сиқиб чиқарилган¹. Шунингдек, Занги ота исми ҳам лақабдир. Занги – қорача, қорачадан келган маъносини англатади. Археолог В.А.Шишкиннинг ёзишича, Занги ота ёки Занги бобонинг асл исми ҳеч бир манбада учрамайди².

5. Лақаб исм билан бирга эмас, мустақил қўлланганда исмлар вазифасига яқин туради ва худди шахс асосий номи – исми каби итеъмолда бўлади. Масалан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида шундай маълумот бор: “...боридин улуғ Робиа Султонбегим эди, Қоракўзбегим дерлар эди”³. “Қизи Салиҳа Султонбегим эди, Оқбегим дерлар эди”⁴. “Яна Муллозода мулло Усмон эди... Улуғбек мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айткони учун Мулла Модарзода дерлар экандурлар”⁵ ва бошқалар.

¹ Бартольд В. В. Улуғбек и его время // Записки Российской Академии наук. 1918. Т. XIII. №5. С.37–38.

² Шишкин В. А. Мазары Занги-ата // В.В.Бартольд. Ташкент, 1927. С.165.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент: Фан, 1960. 75-бет.

⁴ Ўша асар. 76-бет.

⁵ Ўша асар. 240-бет.

Лақабада шахсга лақаб қўювчининг салбий муносабати ифодаланган бўлиши мумкин. Масалан, халқ Олимхонни “Олим золим” деб атаган, Бартольднинг қайд қилишича, XII аср садрларининг энг ёмон тимсоли бўлиши Садр Муҳаммад Ибн Аҳмад Абдулазиз халқ томонидан “Садр жаҳон” эмас, “Садри жаҳаннам” деб номланган.

Лақабларнинг баъзилари юмористик, сатирик характерда бўлади. Масалан, Хуросон ноиб Саид ибн Абдулазиз (VIII аср) кийим-кечакка жуда қизиқувчан киши бўлганиги учун унга “Хузайна” (уй бекаси) лақабини беришган” ва ботқалар.

Дастлаб, лақаб шахсга бирор одам ёки жамоа томонидан бирор мақсадни кўзлаб берилса-да, кейинчалик у шахснинг индивидуал номига айланади, шахсларни ўзгалардан фарқлашга хизмат қилади. Мана шу пайдан бошлаб у шахснинг қўшимча номи сифатида антропонимик бирликка айланади ва антропонимик системага киради.

У отдош бир хил исми шахсларни фарқлашга хизмат қилади ва худди фамилия бажарадиган вазифага ўхшаш вазифани бажара бошлайди. Биз масалага монографиянинг “Фамилия” қисмида кенг тўхталамиз.

Лақабларни кенг ва тор маънода тушуниш масаласига доир

Номшунослар орасида лақаб тушунчасини тор ва кенг маънода талқин қилиш учрайди. Бунга кўра, шахсга махсус лақаб сифатида берилган номларгина ҳақиқий маънодаги лақабдир. Бундай лақаблар тилда лақаб сифатида юзага келган номлардир. Бу тип лақабларни тилда аслида лақаб сифатида пайдо бўлгани учун аслий лақаблар (солиштиринг “аслий сифатлар”) дейишади. “Бобурнома”да учрайдиган қуйидаги лақаблар аслий лақабларга мисол бўла олади:

Олачахон: Олачахоннинг вазҳи тасмийси муни дерларким, мўгул тилида ўлтургучини “олача” дерлар. Қалоқни неча қатла босиб, қалин кишинини қирган учун Олачи де-де касрати истеъмоал била Олача бўлибтур¹.

Чопуқ: “Бир мартада Хиёбонда Иброҳим беччик чопкулашти, юзига чоптилар. Мундин сўнг Иброҳим чопуқ дерлар эди².

¹ Бобурнома. 68–69-бетлар.

² Ўша асар. 99-бет.

Ҳез: “Боқи ҳез билаким, агарчи ҳез дерлар эди, вале қиличқа маҳкам эрклик эди, чопқулашти”¹.

Ҳозирги ўзбек тилидаги лақабларнинг аксарияти аслий лақаблардир.

Диққат қилинса ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам шахс исмига мансаб ва сулола номлари, шахс мансуб бўлган уруғ ва қабила номи, ижтимоий-сиёсий титуллар, шахснинг касб-корини ифода этувчи номлар қўшилиб келади. Моҳиятан бу номлар ҳам лақаблар каби шахсни ўзгалардан фарқлашга хизмат қилади. Масалан, ўтмишда бундай номлар тарихий асарлар саҳифаларида сақланиб, бизгача етиб келган. Масалан: “...беклардан Али Мазит қовчин, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулла эшикога, Мирим Логарий”². “...Ҳоким бий оталиқ, Абдулла қушбеги, Қутлуғ девонбеги, Муҳаммад парвоначи, Аваз парвоначи, Эрназар додҳо, Шоҳ Муҳаммад додҳо, Шокир мирохур, Муҳаммад Саллоҳ салханд ва ҳамма маҳрамлар: Ҳаким мирохур, Баҳрин баковул, Хожи Араб баковул, Тошмуҳаммад шукурчи, Абулқосим кўрчи ва бошқалар”³.

Келтирилган тип лақаблар ўзбек тилида ҳозирда ҳам учрайди. Биз уларнинг тадқиқотимизнинг лақаблар таснифига оид қисмида келтирамыз.

Демак, лақаблар аслий ва нисбий гуруҳларга бўлинади. Лақабларни нисбий тушуниш унинг лугавий доирасини кенгайтиради.

А.К.Боровков лақабни кенг маънода тушунган ва тахаллусларни лақабга киритган, унинг ёзишича, шахс исми билан бирга келувчи Иқоний (Қамолитдин), Бақирғоний (Сулаймон), Яссавий (Аҳмад), Ўзгандий (Шамсиддин)ни лақаб деб изоҳлайди⁴. Лазерь Будагов ҳам лақаб терминини кенг маънода тушунган ва лақабни лақаб, титул, фамилия деб таққин қилган⁵.

¹ Бобурнома. 300-бет.

² Гулбадан Бегим. Ҳумоюннома. Тошкент: ЎзР ФА нашриёти, 1959. 113-бет.

³ Абдурахмон-и Талиъ. История Абулфейзхана. Ташкент, 1959. С. 122.

⁴ Боровков А. К. Очерки по истории узбекского языка // Советское востоковедение. V. 1948. С.238, 140.

⁵ Будагов Лазерь. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Спб.: Изд-во Императорской АН, 1971. Т. 2. С.190.

Т.Жанузақов шахснинг туғилган жойига ишора қилувчи Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Балосоғуний, Абу Наср Форобий, Хўжа Аҳмад Яссавий сингари номларнинг иккинчи қисмини фамилия деб изоҳлаган¹. Мана шу каби В.А.Гордлевский усмонли турк тилидаги киши исми билан бирга келган кўп лақаблар фамилия вазифасини ўташган деб ҳисоблаган². Проф. Н.Т.Маллицкий Тошкент шаҳри аҳолиси орасида лақаблар кенг тарқалгани ҳақида гапириб, тарвуз, ботмон, эшак, қурбақа, чўчқа, кана, хазар, халта, лўли, хўроз, турмачи сингари лақабларни келтирган эди³.

Лақабни фамилия ўрнида тушуниш шахс исми билан бирга келувчи турли номларни лақаб деб юритиш шартлидир. Лақаб – тилда шахсларга лақаб сифатида беришган аслий лақаблардир. Анъанага кўра лақабнинг доирасини кенгроқ тушунишнинг зарари йўқ, чунки шахс исми билан келувчи (асосан, исмдан кейин) ушбу тип сўзлар вазифасига кўра лақабга яқин туради.

Лақабларнинг таснифига доир

Лақабларни улар учун асос бўлган мотивга (тасодифий ҳодиса, шахсда мавжуд бўлган нуқсонлар ва ижобий фазилатларга) кўра тасниф қилиш у ёки бу тилдаги лақаблар луғавий номинатив таркибини лақабларда ифодааланган миллий-руҳий жараёни аниқлашга ёрдам беради. Шунини таъкидлаш керакки, лақаблар берилиш мотивларини билиш доим ҳам осон кечавермайди. Чунки лақабнинг қўйилишига асос бўлган мотив кўп ҳолда оила, бир авлод ёки нари борса бир маҳалла, қишлоқлар аҳолиси маълум бўлади. Шу сабабли кўп олимлар лақабнинг қўйилиш сабабини диалектолог ва этнографик экспедициялар вақтида сўраб-суриштириб билиб олишади. Лақабларнинг семантик хусусиятини аниқлашнинг иккинчи манбаи ёзма манбалар, тарихий-этнографик адабиётлар, ривоятлардир. Мана шу усулларда тўпланган лақабларни муайян тамойиллар асосида тасниф қилишмоқда.

¹ Жонузақов Т., Естаев К. Қазақ ісімдері. Алма-Ата: Наука, 1988. 78-бет.

² Гордлевский В. А. К личной ономастике у османцев // Древности восточные. М., 1913. Т. IV. С. 153–161.

³ Маллицкий Н. Т. Система номинации коренного населения города Ташкента // Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев, охраны памятников старины, искусства и природы. Вып.3. Ташкент, 1928. С.249.

А.М.Селищев рус лақабларини 7 гуруҳга ажратган¹. Ушбу тасниф бир оз ўзгартириган ҳолда В.К.Чичагов томонидан қабул қилинган². Тилшунос Г.В.Тропин лақаблардан ясалган русча фамилияларни 8 гуруҳга ажратган.

Академик В.А.Горлевский усмонли турклар лақабини 7 гуруҳга таснифлаган³. Ушбу тасниф қозоқ тилшуноси Т.Жонузоқов томонидан ўзгартирилган қабул қилинган⁴. А.Ишаев мангит шеvasида учрайдиган лақабларни 8 гуруҳга ажратгани маълум⁵.

Ю.Н.Хўжалепесова қорақалпоқ лақабларини 8 та йирик гуруҳга ҳамда 27 тадан ортиқ майда гуруҳчаларга бўлиб тадқиқ қилган⁶.

А.М.Пашев озарбайжон тилида лақабларни монографик ўрганар экан, уларни 8 гуруҳга бўлишни лозим кўрган⁷.

Лақаблар таснифида Н.В.Подольская таснифи ҳам характерлидир. У лақабларни улугловчи лақаблар, гуруҳий (жамоавий) лақаблар, хотиналар лақаби, эркалар лақаби, пичинг, масҳараловчи лақаблар, камситувчи лақаблар, мактаб лақаблари каби гуруҳларга бўлади⁸.

Келтирилган таснифий маълумотлар шунини кўрсатадики, лақабларни таснифлашда етакчи бир томоиладир йўқ. Ҳар бир тадқиқотчи лақабларни қўлидаги мавжуд материалга қараб, ўз нуқтаи назарига амал қилган ҳолда муайян гуруҳларга ажратади.

Бизнинг назаримизда лақабларни турли гуруҳларга таснифлашдан олдин уларни икки улкан гуруҳга ажратган маъқул:

1. Аслий лақаблар.

¹ С е л и щ е в А. М. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ // Ученые записки МГУ. Вып. 128. Книга первая. С.136–141.

² Ч и ч а г о в В. К. Из истории личных русских имен и фамилий. М.: Учпедгиз, 1959. С.35–37.

³ Г о р л е в с к и й В. А. К личной ономастике у османцев // Древности восточные. Т. IV. С.153–161.

⁴ Ж о н у з а қ о в Т. Қазақ тілінде жалқы исмдер: Филол. фан. ном. ... дис. 43–47-бетлар.

⁵ И ш а е в А. Мангит шеvasига оид кузатишлар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 4-китоб. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1962. 456–463-бетлар.

⁶ Х о ж а л е п е с о в а Ю. Н. Прозвища в системе каракалпакской антропонимии. С.10–21.

⁷ П а ш а е в А. М. Прозвища в азербайджанском языке. С.9–12.

⁸ П о д о л ь с к а я Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. С.111–112.

2. Нисбий лақаблар.

Аслий ва нисбий лақаб тушунчаси ҳақида юқорида тўхтадик. Шу сабабли ўзбек тили тарихидаги ва ҳозирги тилдаги лақаблар материалига таянган ҳолда қуйидагича тасниф қилишни маъқул ҳисоблаймиз:

1. Шахснинг жисмоний камчиликлари мотив бўлган аслий лақаблар.

1. Нутқ органидаги камчиликлар мотив бўлган лақаблар: Маматсоқов (Пайарик), Отажон манқа (Қарноқ), Авазмуродсоқов, Бобосоқов (ХДХ).

2. Эшитиш органидаги нуқсонлар мотив бўлган аслий лақаблар: Садангаранг (Қарноқ), Ҳоширмат гаранг (Қарноқ), Жуманкар (ХДХ).

3. Кўриш аъзоларидаги камчиликлар: Абдулла сўқир, Йўлдош сўқир, Сарибош ғилай, Мавлон кўр (Қарноқ), Бектурди кўр, Худойберди кўр (ХДХ), Бектурдиқўр, Қора Баҳодир кўр, Мираки кўр девон (“Б-нома”). *Кўр, сўқир* лақаблари умуман кўрмайдиган ёки қисман кўрадиган шахсларга берилса, қийтар, ғилай лақаблари лақаб эгаси кўзидаги маълум камчиликка ишора қилади.

4. Шахснинг жисмоний кўриниши, қоматидаги баъзи хусусият ва белгига ишора қиладиган аслий лақаблар. Бундай лақаблар икки хил хусусиятга эга: маълум белгининг камлиги ёки ортиқчилигини кўрсатади. Лекин ҳар иккаласи ҳам салбий хусусият деб баҳоланади: *новча, узун, сўлти, сўпон, сўйловуқ, семиз, гўшит, қовоқ, бочка, қовуқ*. Масалан: Бадал новча (Ғ.Ғ., III, 199); Иброҳим узун (ХДХ, 383); Омон сўлти (Ғ.Ғ., III, 166); Сайдулла сўпоқ (Қарноқ), Исҳоқ семиз (Қодирий, О.К.); Назар қовоқ (ХДХ, 387); Мирёқуб қовоқ (Ғ.Ғ., III, 269).

Кишининг ташқи кўриниши билан боғлиқ хусусият ҳамда белгиларни англатувчи лақаблар. Бу гуруҳ лақаблар икки хил хусусиятга эга: лақаб эгасидаги маълум белгининг ортиқчилиги ёки кам эканлигини кўрсатади. Лекин ҳар иккала ҳолатда ҳам у, асосан, камчилик (айб) сифатида қаралади. Масалан: Бадал новчанинг олган бу граммафони сайлгоҳдагига қараганда яхшироқ эди (Ғ.Ғ., III, 271); Ислом новча (Қодирий, О.К.); Омон сўлти (Ғ.Ғ., III, 166); Сайдулло сўпоқ (Қарноқ); Исҳоқ семиз (Қодирий, О.К.), Мирёқуб қовоқ (Ғ.Ғ., III, 269).

Камчилик ҳисобланувчи белгилар: *калта, пакана манғит шева-сида: тўнка, мўнзка, кўкиш, мўнди, кичик, кичкина, ариқ, қийшиқ* ва

бошқалар. Масалан: Хоширмат пакана, Усмон кўкиш, Хоширмат мўнди, Эргаш қийшиқ (Қарноқ); Башар кичкина (Ойдин); Юсуф калта юзбоши, Раҳмон калта (ХДХ, 394).

5. Бошқа хил касалликлар билан боғлиқ бўлган жисмоний камчиликлар: кал, тоз, буқоқ, шилпиқ, қўтир, ҳез, ҳезалак ва бошқалар. Мухтор кал (аскиячилардан); Шариф тоз, Отажон тоз (Қарноқ); Комил буқоқ (аскиячилардан); Мана кеча Москвадан Рисола шилпиқнинг қизи Хожияни кутиб олишди (А.Мухтор, 409). Келтирилган лақаблар тарихий ономастикада ҳам учрайди. Масалан: Боқи ҳез, Худойберди буқоқ (Б-нома, 11, 169-б.); Берди қўтир, Анжуман кал (ХДХ, 381, 380).

6. Бир гуруҳ лақаблар киши организмдаги ортиқчалик ёки камчилик белгиларга ишора қилади: кўса, пучуқ, чўтир, бурун, калла, мурот, мўйлов, кулол. Келтирилган бешинчи гуруҳ лақаблар айрим касалликлар билан боғлиқ бўлса, камчилик деб ҳисобланади (-ҳез, -буқоқ, -қўтир). Масалан: Пўлат чўтир (аскиячи), Арава ўртасида Соли бурун минг мақом билан карнай тортади (ҒҒ, III, 326), Мирзаали малла (аскиячи), Қарноқда говбош.

7. Бошқа хил камчиликлар билан боғлиқ лақаблар: чўлоқ, оқсоқ, (ланг), чапақай. Масалан: "Булар Мусулмон чўлоқнинг саркардаларидан..." (Қодирий, ЎК., 33); Эргаш чўлоқ, Нишонбой чўлоқ (Қарноқ). Ўзбек тилининг баъзи шеваларида бу лақабларнинг – қамитоеқ, қийқанг, терсоёқ (А.Ишаев, 233), маймоқ (Қарноқ) вариантлари ҳам мавжуд. Қарноқда – сўнақай, мангитда – солақай (А.Ишаев, 231).

Кишининг ранги, кўринишини ифода этувчи лақаблар: сариқ, сари, қора, қизил, қашқа ва бошқалар. Масалан: Яна бир ривоятга қараганда, у соғ-саломат эмиш-у, кундузги ишларни Олим полвон, Қуарат дев, Раҳматилла олчи, Қулмат сариг деган гумашталарига топшириб қўйиб, тунларни "шинавандалар хизматида" бедор ўтказармиш (Х.Ғ., I, 166-бет); "Қулмат қара". Учиндан ҳам кўмирдай қора, бўйни бутунлай йўқ, ялтироқ учли калласи шундоққина гавдасига келиб туташгандай кўринар эди (А.Мухтор, 107-бет); Исо қора (Қарноқ); Абдулла қора юзбоши (ХДХ, 385, 379); Ҳақназар сариқ, Қовоқ сору, кичик сори (ХДХ, 396, 395).

II. Кишининг характери ва ҳаракатидаги типик хусусиятларга ишора қиладиган лақаблар. Бу гуруҳ лақаблар ранг-баранг бўлиб, шахснинг характери, юриш-туриши, кишига муомаласидаги энг нозик томонлардан тортиб то энг қўпол, ноқулай хусусиятларгача бўлган белгиларни гавдалантира олади.

1. Лақаб эгасининг салбий характер ва ҳаракатига ишора қилади: *жинни, жинли, тентак, ўжар, овсар, шилқим, инжиқ, гушна, баёв, дўвор, эгри, фосиқ, ёлгончи, қуруқ, муғомбир, жўги, лаққи, лўли, лалпов, валат, варақи, варвар*. Кўрсатилган лақаблар лақаб эгасининг характери ва ҳаракатидаги, кишиларга муносабати ва муомаласидаги, руҳий дунёсидаги салбий белгиларни, ноўрин хатти-ҳаракатини, вафосиз ва тутуруқсизлигини, айнимачи ва икки юзламличилигини ифода этади: Аҳмад жинни, Зиёв жинни (Қарноқ); Зиём овсар (Қодирий, О.К. 36); Йўлдош шилқим (Ғ.Ғ., II, 30); Шилқимланиб гингиллар, Арзанда Комил инжиқ (Ойбек, 1-том, 101); Сиздан кўра ўша Мадумар гушно тузук (Комил Яшин, 2-том, 194); Гўшт-Ғулом дўвордан (Ғ.Ғ., III, 111); Кўз телпакни тескари ағдариб бошига қўйган Қодир қуруқ чилдирма чалади (Ғ.Ғ., III, 326); Қолган-қутган нарсалари Тўлаган муғомбирдан (Ғ.Ғ., III, 11); Отажон варақи (Қарноқ); Жўнғон жинни (Ойдин, 143); Қосим ғалад (Ғ.Ғ., III, 260).

2. Юриш-туришидаги салбий томонга ишора қилади: *банги, кўкнори, девона, фасон, пиён* ва бошқалар. Масалан: Мирвали банги (Қодирий, О.К., 14); Ашур банг (Ғ.Ғ., III, 326); Сайдан кўкнори (Қарноқ); Жўра фасон (аскиячилардан бири). Тарихий ономастикада: Аваз банги (ХДХ, 380); Боқи девона (Б-нома, 217).

3. Хотин-қизларга муносабатига қараб берилган лақаблар: *хотинбоз, хотинталоқ*. Масалан: Ҳамид хотинбоз (Қодирий, Ў.К., 10-бет); Азим хотинталоқ (Х.Ғ., I, 189-бет).

4. Салбий машғулоти: *ўгри, қароқчи* ва бошқалар. Бундай лақаблар ўзбек тарихий ономастикасида учраб туради. Масалан: Қилич ўгри, Вайс ўгри, Шариф қароқчи (ХДХ, 395, 382, 396).

Ўзбек тилидаги айрим лақаблар, номлар шахсининг, бир томондан, қобилияти, иккинчи томондан, машғулоти, ниҳоят, учинчи томондан, маълум даражада ҳунари билан боғлиқ тушунчаларни англайди. Масалан, *ялли, ялла, паранг, аския, қизик, масқарабоз* сингари. Бундай лақаб номларда шахсга хос ижобий хусусиятлар: лақаб эгасининг қобилияти, чаққонлиги, усталлиги тушунчалари билан ундаги салбий белгилар қўшилиб кетганини кўраимиз. Масалан: Умар ялли (А.Мухтор, 107); От устида луччак бўлиб, Тошкент ҳокими Валлами буванинг қизиқчиси Шоди ялли ўтирган (Ғ.Ғулом, 326); Нормат паранг (А.Мухтор, 119); (Раҳимов Шерматта) Хўш, Шермат аския овоз қалай? Янги афандидан борми? (Комил Яшин, 2-том, 85-бет); Бир тарафда Шодмон қизик оёғига

баркаш боғлаб симдорда ўйнайди, бир тарафда ўратепали Шароф аспак ёғоч отда жонбозлик кўрсатади (Ғ.Ғ., III, 268); Алиқизиқ, Мансурқизиқ (Ҳ.Ғ., I, 187); Набиғул ўз ашуласи ва чолқуси билан қизиқчилик қилиб, ўтириш ва суҳбатларни гуллаатгани учун “гул” лақабини олган (А.К., I, 66).

III. Ўхшатма лақаблар. Тилда шундай лақаб номлар ҳам борки, улар маълум шахснинг характери ва харакатидаги, ахлоқи ва миждозидидаги, иродаси, жисмоний ҳамда руҳий томонларидаги маълум белги ва хусусиятларни бошқа хил ҳайвонлар, ўсимликлар ва мевалар, нарса ва ҳодисалардаги ўхшаш белгиларга қиёсланади, ўхшатилади. Лақаб субъектни ўхшатилаётган объектнинг номига нисбат бериш орқали аташдан юзага келади. Шу сабабли ҳам бундай лақаб номларни ўхшатма лақаблар деб аташ мақсадга мувофиқдир. Масалан: шағал, тепак, тўсток, супурги, челақ, қашқар, сичқон, гов, чумчуқ, макиён, така, шайтон ва бошқалар. Масалан: Зокир гов (аскиячилардан); Бобоҳон тўсток, чумчуқ (Қарнок).

IV. Шахснинг касб-кори, меҳнат малакаси билан боғлиқ нисбий лақаблар. Бир қатор нисбий лақаблар кишиларнинг кундалик касби, доимий ва асосий ҳунари, маълум соҳадаги малакаси сингарилар билан боғлиқдир. Шахс қайси касб ёки ҳунар билан шуғулланса, қайси бир соҳа мутахассиси бўлса, исмига қўшиб унинг касб-кори, ҳунарининг номи билан аталадиган бўлган. Бундай шахс машғулотини номи лақаб ўрнида келади. Касб-ҳунар билан боғлиқ лақаблар юқорида келтирилган бир қатор гуруҳ лақаблардан юмористик маъно оттенкасига кўра ўз нейтрал семантикаси билан ажралади. Кишининг жисмоний ва руҳий камчилиги сингариларни ифода этувчи лақаб номларининг семантикасида шахс устидан кулиш, масҳаралаш, уни камситиш мақсадлари ётса, касб-корга нисбат берилган лақабларда ижобий хусусиятларини ифодалайди. Уларда шахсни мақташ, мадҳ этиш, истаклари мавжуд бўлади. Касб-ҳунар лақабларида эса шахснинг кундалик ҳунарига, машғулотига ишора қилинади, холос. Масалан: *боққол, боғбон, заргар, жувозчи, мисгар, нонвой, бўзчи, аравакаш, кудингчи, ошпаз, седоб, сартарош, самоварчи, темирчи, тўғочи, сувчи* (мироб маъносида), *уста* (маълум касб-ҳунарда кўзга кўринган шахс), *тегирмончи, шарбатдор, охици, ямоқчи, қассоб, этикчи* сингарилар касб-ҳунар билан боғлиқ лақаблардир. Масалан: Турди баққол (Ойдин, 32); Бўстон бўзагар (Ғ.Ғ., III, 254); Найманчада Султон сувчининг чопонлик олача бўзи жуда машҳур эди (А.Мухтор, 10); Шопўлат даллол (А.Мухтор, 25);

Бадал аравақаш (Ғ.Ғ., III, 148); Марайим Кудингчи (Қодирий, ЎК., 171); Турдимат чўтал (А.Мухтор, 106); Соли ошпаз (Ғ.Ғ., III, 193); Аҳмад седаб (Ғ.Ғ., III, 197); Ғани самоварчи (Х.Ғ., I, 11); Илҳом самоварчи (Ғ.Ғ., III, 10); Абдижаббор уста, Сайдан тегирмончи, Ниёзмат тегирмончи (Қарноқ); Карим шарбатдор, Зиё шоҳичи (Қодирий, ЎК., 6, 204); Ямоқчи Эргаш (Ойдин, 30); Парпи қассоб (Қодирий, О.К., 35); Абдуражаб қассоб (А.Мухтор).

Ўзбек тилидаги бир қатор лақаблар кишиларнинг мусиқа санъати бобидаги фаолияти ҳамда малакалари сингариларнинг ифодачиси сифатида пайдо бўлган: *карнайчи*, *найчи*, *сурнайчи*, *қўшнаичи*, *ҳофиз* сингари: Тошпўлот сурнайчи, Тўйчи ҳофиз (Ғ.Ғ., III, 271). Ўзбек тарихий ономастикасидан: Жалолиддин Муҳаммад нойи, Нурилла танбурчи (Б-нома, 253, 216); Эрниёз карнайчи, Мирза ногорачи, Маҳмуд девон созада (ХДХ, 394) ва бошқалар.

Давр ўтиши билан тилдаги лақабларнинг лексик состави ва вазифаси ҳам ўзгариб турган. Ўтган асрда ўзбек тилида *кўпас* (купец), *контор*, *бетончи*, *директор*, *завуч*, *мастеровой*, *машиначи*, *муаллим*, *тракторчи*, *шофёр* сингари касбий лақаблар пайдо бўлди. Масалан: “Ҳамма Мамажон бетончи десаю, сен ҳали ҳам ҳаммол деб масҳара қиласан “Мамажон ҳаммол” йўқ, ўлган!” деб ўдгайлаб берди (А.Мухтор, 397); Аслида бу уйда ваҳима қиладиган ҳеч гап йўқ. Унда Собир мастеравойнинг беваси ўзининг икки қизчаси билан етти йилдан бери эл қатори бир нав тирикчилик қилиб келяпти (А.Мухтор, 18); Тўраҳон бой купес (Яшин, 2-том, 7). Юсуф контор (Ғ.Ғ., III, 5); Аймак директор, Бектош завуч, Абжалил машиначи, Мамадали шофёр (Қарноқ) ва бошқалар. А.Ишаев тадқиқотларида *артель*, *асосчи*, *токарь* сингари лақаблар ҳам қайд этилган (А.Ишаев, 232).

V. Шахснинг қайси уруғ, қабила ёки миллатга тегишли эканини кўрсатувчи нисбий лақаблар. Октябрь тўнтаришидан олдин кишини шахс атоқди отидан кейин ўзи мансуб бўлган уруғ, қабила ёки миллат номини келтириш йўли билан аташ кенг тарқалган эди. Ўзбек ономастикаси тарихига доир баъзи фактлар таҳлили этнонимларнинг киши исмидан кейин нисбий лақаб вазифасида келиши учрайди: *аргун*, *барлос*, *бўжбон*, *борин*, *дўғлат*, *дўрмон*, *жалойир*, *мангит*, *мингли*, *минглиг*, *тўргай*, *турк*, *чигатой*, *ўзбек*, *қилич*, *қиёт*, *қатагон*, *қовчин*, *қарлук*, *арлот*, *қипчоқ*, *жаноқ*, *кенагас*, *сарик*, *сарой* ва б.

Келтирилган уруғ, қабила номларига этнонимларга кенгроқ ва

батафсил характеристика бериш алоҳида тадқиқот ишининг вазифасидир. Тилга олинган этник гуруҳларнинг пайдо бўлиши, қайси халққа мансублиги, ҳудудидаги этник хусусиятлар ҳақида бир қатор тарихий манбаларда маълумот ва изоҳлар берилган¹.

Исмардан кейин келаётган *мўғул, қорақалпоқ, қалмоқ, қозоқ, туркман, араб, афгон, тожик, ҳинду, татар* номлари шахс мансуб бўлган миллатга ишора қилади. Масалан: Ҳақназар араб, Анна Ниёз афгон, Абул ҳаким тожик (ХДҲ, 390,381,380); Берди татар (Қодирий, О.К., 81, 88).

Кишининг маълум географик жой, ўринга тегишли эканини кўрсатувчи лақаблар. Шахсни унинг тутилган, яшаётган жойи, қишлоғи, маҳалласи, шаҳари, тумани ёки ўлкаси номига кўра аташ ҳозирги ўзбек тилида сийрак учрайдиган усуллардандир. Аммо бу усул ўтмишда, қачонки ўзбек ономастикасида фамилия ва отчестволар бўлмаган пайтда кенг қўлланган: *гурлонли, жомли, кўҳнали, томли, чўлли, чошли, қардошли* каби. Масалан: Мухаммад Ниёз гурлонли, Ҳасан жомли, Бобо чўлли, Омонкелди кўҳнали, Қуруқ томли.

Баъзи лақаблар *бадирхонли, хўжазли, кана, гагли* сингари кишининг қайси эдан эканига, яъни лақабда ифодаланган уруғ ёки қабила истиқомат қиладиган жойга мансублигини кўрсатади. Масалан: Абдурахмон бадирхонли, Жиянмурод хўжаэзли.

VI. Шахсининг амал ва унволарига нисбат берилган лақаблар. Ўтмишда феодал давлат аппаратининг турли бўғинларида ташкил этилган хилма-хил, дабдабали мансаблар мавжуд эди. Мана шу мансабга мансуб бўлган кишилар исмига, ўша амалнинг

¹ Қаранг: Х а н ы к о в Н. Описание Бухарского ханства. Спб., 1843. С. 53–77; А р и с т о в Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. 1896. Вып. III и IV; К о н о н о в А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул Гази хана Хивинского. М.;Л., 1958; М а х м у д К о ш г а р и й. Девону аутотит турк. 1-том. Изоҳлар. Тошкент, 1960. 485–498-бетлар; II том. Тошкент, 1961. 122–427-бетлар; Б р а в и н Б., Б е л я е в И. Указатель племенных имен; А р и с т о в а Н. И. Заметки об этническом составе тюркских племен и сведения об их численности // Записки Императорского Русского Географического общества по отд. этнография. Вып. II. Спб., 1903. Т. XXVIII. С. 3–32; Хива давлат ҳужжатлари. 1-том. Изоҳлар. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1960. 313–374-бетлар; Х о д и З а р и ф и й. Лугат ҳамда термин тўловчиларга қўлланма. Тошкент: Ўздавнашр, 1964; Ш а н и я з о в Э. Узбеки-карлуки. Ташкент: Фан, 1964; Д о н и ё р о в Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Тошкент: Фан, 1968.

номи тиркаб айтилар ва ёзилар эди. Масалан: Боқи мингбеги, Абдужаббор девонбеги каби. Бундай сўзлар, одатда, киши исмидан кейин келади. Амални ва унвонни англаувчи сўзларнинг исмидан кейин келиши унга лақаблик хусусиятини бахш этади. Исмдан кейин келган лақаб, бир томондан, кишининг амал ва унвонига ишора қилса, иккинчидан, мазкур шахсни бошқа тоифа одамлардан фарқлаш учун ҳам хизмат қилган. Масалан: *арбоб, аълам, ах-табеги, халифа, бийогача, даҳабоши, девонбеги, беклар беги, додхоҳ, иноқ, ишбоши, карвонбоши, мингбеги, мерганбоши, мингбоши, маҳрам, оталиқ, оқо, оқсоқол, понсодбоши, сарбонбоши, юзбеги, юзбоши, ясовулбоши, ўнбеги, қўрбеги, қўрбоши, қушбеги, қоровулбоши* ва бошқалар.

М.Йўлдошев: “Шу мансаб ва унвонларнинг махсус ҳуқуқ, вазифа ва имтиёзлари бўлиб, улар ҳурмат эгасидурлар”, – деб таъкидлаган¹.

Амал ва унвонни англаувчи лақаблар касб-ҳунар лақабларидан фарқ қилади. Касб-ҳунар лақаблари шахснинг кундалик оддий машғулотини кўрсатса, амал ва унвон лақаблари кишининг реал ва фахр лавозимлари эди.

¹ Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. Тошкент: Ўздавнашр, 1959. 245-бет. Тилга олинган: амал, унвон ва мансабларнинг пайдо бўлиши, вазифаси ҳақида батафсил тўхталиш алоҳида тадқиқот ишининг объектидир. Бу масала шарқшунос ва тарихчилар томонидан маълум даражада ёритилган. Қаранг: Бартольд В.В. Церемониалар при дворе узбекских ханов в XVII веке // Сборник в честь 70-летия Потанина. Спб., 1909. С. 293, 308; Семенов А.А. Бухарский трактат о чинах и званиях и обязанностях носителей их в средневековой Бухаре // Советское востоковедение. 1948. №5. С.134–153; Мухаммед Юсуф Мунши. Муқимханская история. С. 236–283; Абдурахман-и Талиъ. История Абулфейзхана. Ташкент, 1959. С. 141–163; Мирза Абдал-Азим Самъ. Тарихи салатини мангитийа. Тошкент, 1950. Изоҳлар. 129–157-бетлар. Бу масала бўйича тадқиқотчилардан: Н.Н.Муравьев, Г.И.Данилевский, А.Л.Кун, П.П.Иванов, П.С.Савельев, Н.Ханьков, Н.Залесов, Ш.Килейвейн, М.С.Андреев, А.Вамбери, В.Веселовский ҳамда ўзбек тарихчилари Баёний, Огаҳийлар ҳам маълумот беради. Бу муаллифларнинг амал, унвон ҳақида айтган фикрларининг муфассал баёни тарих фанлари доктори М.Й.Йўлдошев тадқиқотларида берилган. Қаранг: Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959. 225–320-бетлар; Хива давлат ҳужжаталари. II том. Тошкент: ЎзФА нашриёти. Изоҳлар.

Киши номлари билан биргаликда келувчи сўз ва терминлар орасида шундайлари ҳам борки, улар аслида фақат фахрий, дабдабали сиёсий ва диний титуллардангина иборатдир. Бундай титул сўзлар лақаб номларининг алоҳида гуруҳини ташкил этади.

VII. Диний маъноли нисбий лақаблар. Шундай лақаблар ҳам борки, улар диний фаолият билан боғлиқ бўлиб, шахснинг асосий, реал касб-ҳунарини кўрсатмайди. Улар авлоддан-авлодга ўтиб турадиган фахрий унвондир: *вали, мулла, домла, муфти, махсум// мақсум, махзум, махдум, мутавали, охун//охунд, пир, сўфи, хўжа// хўжақ, халфа, эшон, шайх, қора, ҳожи* ва бошқалар. Масалан: Унинг (Обиднинг) “катта китобларни” шариллатиб ҳамда “кўргандек” қилиб ўқишига суяниб, ўртоқ-жўралари Обид исмига “мулла” сифатини таққан “Мулла Обид” деб атаган эдилар (Қодирий, О.К., 26). Хатиб домла (Қодирий, О.К., 60), Мулла Абулқосим махзум (Ғ.Ғ., III, 201), Мулла Исо маҳдум (Қодирий, О.К., 118), Солиҳбек Охунд (Қодирий, Ў.К., 267), Абдурахмон пир (Ғ.Ғ., III, 138), Бадалмат сўфи (Ғ.Ғ., III, 293), Саъди халфа (Ғ.Ғ., III, 174), Холхўжа эшон (Қодирий, О.К., 42), Минаввар қори (Ғ.Ғ., I, 105), Карим қори (Ғ.Ғ., III, 193), Юсуфбек ҳожи, Акрам ҳожи (Қодирий, Ў.К., 5).

Диний титул баъзи касб-ҳунар ва амал-унвонлар сингари бободан отага, отадан болага ўтиб турувчи “фахрий ном” ҳисобланган. Масалан, маҳдумнинг ўгли ҳам маҳдум, хўжанинг бутун оила аъзолари ва уруғи ҳам “хўжалар” номи билан юритилади ва бу анъана ҳозирда ҳам мавжуд. Лақаблар, одатда, исмдан кейин келади. Аммо баъзи ҳолатларда лақаблар исмнинг олдида ёки олд ва орқа томондан ўралган ҳолда келади.

Лақаб ва титул исм олдидан келувчи ҳолат. Ушбу усулда исм олдида келадиган лексемалар шахснинг турли хусусиятларини характерлайди:

1. Лақаб исм олдидан келади: Уста Юсуф, Уста Оллоназар, Уста Ҳусан, Уста Абдурашул (ХДХ, 74, 79, 83, 172).

2. Шахснинг унвони исм олдидан келади: Оқо Муҳаммад (ХДХ, 11).

3. Шахснинг тураржойидан ясаладиган лақаб исм олдидан келади: Оқуйли Муҳаммад, Питнакли Абулқосим, Урганчли Ғофур, Майвастонли Аваз Муродбек (ХДХ, 55, 10, 108, 157).

4. Шахс мансуб бўлган уруғ ёки қabila номи олдидан келади: Ёвмут Бобой, Така Қозихон, Ёвмут Бахши, қозоқ Қўшайбий, қипчоқ Оллоҳумберганбек (ХДХ, 55, 45, 153, 167 ва б. бетлар) ва бошқалар.

Киши исми лақаб ва унвонларнинг ўртасида келадиган ҳолат. Бу усулда шахс исми икки томондан – ҳам олд ва орқадан ўраб олинган бўлади. Бундай ҳолда улар шахс ҳақида кенгроқ маълумот беради ва уни бошқа исмдош (адаш) кишилардан фарқлашга хизмат қилади. Ушбу усулга оид баъзи ҳолатлар қуйидагилар:

1. Этник ном-исм титул модели: ёвмут Қўчқор ўнбеги, така Те-мур иноқ, қозоқ Ҳотам тўра, қорақалпоқ Орзу оталиқ, ёвмут Ота вакил (ХДХ, 86, 98, 158-бетлар) ва бошқалар.

2. Исм эгасининг тураржойи, исм ва амал касби: хайрабодлик Саййид даҳабоши, чигатойли Рўзи даҳабоши, қипчоқ Ўроз сайс (ХДХ, 85, 86, 110) ва бошқалар.

3. Исм эгасининг тураржойи, исм ва лақаб: эрдизомли Муҳаммад Карим чўлоқ (ХДХ, 86).

4. Лақаб исм ва амал: шамхалчали Тангриберди юзбоши; тўпчи Отажон юзбоши (ХДХ, 95, 157).

5. Шахс мансуб бўлган этнос номи исм ва лақаб: чавдур Суюн туммиқ (ХДХ, 97).

6. Шахснинг тураржойи исм ва унвони: ҳазораспли Жаббор-берди сайёда, хўжалиқли Бобожон оқо.

7. Шахс мансуб этнос номи исм ва унвон, мансаб: қозоқ Башир хўжа (ХДХ, 174).

8. Лақаб, исм ва этник номи: тошчи Муҳаммад қорақалпоқ (ХДХ, 157), ланг Муҳаммад Мурод туркман (История Абулфейз-хана).

9. Титул исм ва амал: Қози Абдулло шотир (ХДХ, 158).

10. Титул исм ва этнос номи: хўжа Давлат сарой (История Абулфейзхана, 16).

11. Касби, исми, лақаб ва амали: тўпчи Абдулло қора юзбоши (ХДХ, 20).

12. Лақаби, исми, амали ва унвони: киночи Оллоберган минг-боши оқо.

13. Тураржойи, касби, исми ва амали: ҳазораспли тўпчи Одина-мурод юзбоши (ХДХ, 85).

14. Тураржойи, этник ном, исм ва лақаб: оқуйли ёвмут Саййид тўрғай, маркили така уста Баҳодир (ХДХ, 85, 203).

15. Тураржойи, касби, исми, лақаби, амали: ҳазораспли тўпчи Худойберган қипчоқ юзбоши (ХДХ, 392).

Ўзбек антропонимиясида юқорида келтирилганлардан ташқари, шахсни аташда ўша шахс мансуб бўлган оила, ота-она-си, кимнинг қизи ва ўғли эканини, кимга қариндош, кимга ука ёки

сингил эканлиги сингари хусусиятларни ҳисобга олиш ҳам расм бўлган: Йўлбарс Султон иниси Эсонқул Султон (Б-нома, 57).

Ўзбек ономастикаси тарихида юқорида келтирилганлардан ташқари, бошқа усуллар ҳам бўлган. Шахс исми олдидан ўзбекча ўғли, қизи сўзларини келтириш усули ҳам бўлган.

Юқори табақа вакиллари орасида исм олдидан келувчи арабча Аба// Абул (Аби, Абон) шаклларида фойдаланишган. Бу шакллар арабча *аб* (араб алифбосида) – ота сўзидан олинган бўлиб, матнда мослашув талабига кўра Абу (араб алифбосида), Аби (بى¹), Абан (араб алифбосида) шаклларида исмга қўшилиб келади ва Абулбаракатнинг отаси (араб алифбосида) маъносини аниглайди.

Ўзбек антропонимиясида араб тилидан кирган Абдулаҳад, Абулқосим, Абдулҳай, Абдумансур, Абусаид, Абутуроб каби исмлар мавжуд. Бундай исмлар таркибида Абу, Абдул шакллари исм таркибида қотган ҳолда учрайди.

Ўзбек антропонимияси тарихида (ўтмишда) шахс ота томонидан номлашга хизмат қиладиган ибн (арабча), бин, бинни (арабча), бинт-қиз (арабча), банот-қиз (арабча) сўзлар ҳам қўлланилган. Булардан “бинни” сўзи болани ота томонидан (Аваз баҳши бинни Шоҳназар (ХДХ, 175) номласа, “ибн” сўзи кўпроқ исм эгасининг авлод-аждодаларини санаб кўрсатиш учун қўлланилган: Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғоний, Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон ибн Узалиқ ал-Форобий каби.

“Бинни” сўзи исм эгасининг отасига ишора қилиши жиҳатидан бир томондан ҳозирги отаисм вазифасига яқин турса, иккинчи томондан ота исмидан ясалувчи замонавий фамилияни эслатади. Ўзбек антропонимиясида “бинни” шаклидан фойдаланиш XIX аср охири – XX аср бошларигача сақланиб келди. Масалан, “Хива давлат ҳужжатларида шахсни “бинни” воситасида аташ ҳолатлари учрайди: Муҳаммад Шариф бинни Муҳаммадга дафтардаги пули учун ўн тилло берилди. Юсуф бинни Паҳлавон Мушрафга ўн беш тилло берилди (ХДХ, 150–151).

Борди-ю, шахс исмидан кейин мансаб, унвон, лақаб келган тақдирда, улардан сўнг ота исмидан олдин *бинни* сўзи келади: Эр-ниёз мерган *бинни* Муҳаммад Назар; Ҳасан Мурод маҳрам бинни Қўшназир; Муҳаммадзиё юзбоши бинни Паноҳ баҳодир (ХДХ, 192, 151).

Арабча кунъят шакллари¹ каби “ибн”, “бинни”, “бинти”

¹ Куну кунийёт, куня тўғрисида ҳар хил изоҳлар мавжуд. Назар Будагов кунёт: 1) киши исмига сўзларни қўшиб ясалган лақаб; 2) кулгили лақаб;

сўзлари ёрдамида ота исмидан ясалган отаисмлар ўзбек тили ономастикаси тизимига сингиб кета олмади. Қайд қилинганлар ёрдамида ҳосил қилинадиган атоқли отлар, асосан, юқори синф вакиллари, машҳур шахслар, сарой доирасида, олим ва уламолар, дин вакиллари орасида удум бўлди. Оадий халққа бу тип аталишлар тушунарсиз бўлиб, улар учун типик ном сифатида одат тусига кирмади. Мана шу нуқтаи назардан Е.Э.Бертельс айтган қуйидаги фикрлар диққатга моликдир: “Мамлакат бир неча майда хоналикларга бўлинган эди. Баъзилар ислом динини қабул қилиб, ўзларини дабдабали арабча кунъятлар билан улуғлашарди, аммо улар оила доирасида ўзларининг эски исмларини ҳеч ўзгартирмас сақлашарди”¹.

Ўзбек тилига ўтмишда кирган арабча аташ усуллари ўзбек антропонимиясида XIX аср охири – XX асрнинг биринчи чорагида сақланиб келди, аммо русча шакл фамилиялар удум бўлгач, истъмолдан чиқди ҳамда ўзбек антропонимиясида ўтмишда истъмолда бўлган архаик ҳодисага айланди.

Маълумки, Чор Россияси ва шўролар даврида русча шаклда ясалган фамилиядан фойдаланиш фуқароларнинг расмий номлаш тизимига айланди.

Русча шаклда ясалган ўзбек фамилияларининг дастлабки намуналарини XIV–XVII асрлардаги тарихий ҳужжатлар саҳифасида учратамиз. Масалан: Борбўсин Шуралиев² (Борбўсин Шералиев. 1644 йил, Хива эачиси), Давлат Муҳаммад Шукуров, 1658 йил, Хива хонининг чопари, хабарчиси), Дарвиш Баба Ериев (Дарвеш-

3) метонимия деб ёзади (Б у д а г о в Л а з а р ь. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. II. С. 140). Кунъят абу, ибн, умма, бинни каби сўзлар билан бошланган лақаб: Абулҳасан, Ибн Ҳожиб, Умми улсум ва бошқалар (Ўзбек классик адабиёти учун қисқача луғат (тузувчилар Порсо Шамсиев, С.Иброҳимов). Тошкент, 1953. 161-бет.

¹ Бертельс Е. Э. Избранные труды. Низами и Фузули. М.: ИВА, 1962. С.27.

² Ўзбекча киши номларининг русча транскрипцияси ҳақида Е.Э.Бертельс шундай деган эди: “Транскрибирование имен собственных в издаваемых документах представляет весьма значительные затруднения: у нас никаких данных, чтобы установить, как то или иное имя произносилось в эпоху. Единственным возможным путем было исходить из начертания, причем в широко распространенных общемусульманских именах придают нормы арабской огласовки, считаемой арабскими словарями за правило”. Бертельс Е. Э. Абу-л-Касым Фирдавси и его творчество. Л.; М., 1935. С.93.

бобо Ёров) – хивалик карвонбоши; Нодыр – Бехадур Курмаматов (Нодир Баҳодир Курматов, 1678 – Хива элчиси¹) ва бошқалар.

Келтирилган далиллар ўзбекларда русча услубдаги фамилиялар XVI асрдан уаум бўлаган экан, деган фикрни англатмайди. Фамилия ва отаисмлар расмий равишда кенг фуқаролар оммасига тегишлан бўлгандагина юзага келади.

Чор Россияси томонидан Ўрта Осиё босиб олингач, маҳаллий халқда муайян системага тушган фамилия ва отаисмларнинг мавжуд эмаслиги ҳукуматни ташвишга солди. Чунки, бу маҳаллий халқ орасида турли хўжалик ва ташкилий ишларни йўлга қўйишга халақит берар эди. Аҳоли сонини ҳисобга олиш, солиқ тўплаш ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларни расмийлаштириш учун шахснинг фақатгина исмигина етарли эмасди. Чунки халқ орасида исмдошлар (одамлар) кўплаб учрарди, кишини фақат исмини билиш орқалигина ўзгалардан фарқлаш мушкулликлар туғдирар эди. Мана шу сабабларга кўра Чор ҳукумати фуқароларнинг номларини муайян тизимга солиш чораларини кўрди.

Н.Г.Мааллицкийнинг қайд этишича: “Мусулмонларни ота номи билан аташ (отчество) усулини синаб кўришди. Ҳатто маҳаллий усул, “ўғли” сўзи ўрнига жанубий туркча шакл “ўғлу” (“оғлу”) ни кўллаб кўришди. Бу ҳам сингмади. Кейинги пайтда суд ҳокимияти расмий қўллаётган, русча кўшимча ёрдамида ҳосил қилинадиган номлаш усулига ўтишди. Масалан, мулла Расул, Магаматов каби”². Шундай қилиб, дастлабки ўбек фамилиялари юзага кела бошлади. Бу XIX аср охири – XX асрнинг бошларига тўғри келади. Дастлабки ўзбекча фамилиялар юқори мансаб эгалари, марказий шаҳар аҳолиси ҳужжатларида пайдо бўлди. Масалан, Алимухаммад Ўрозаев³, Садиқ Исҳоқович⁴, Сарт Нодир Муҳаммедов⁵.

Дастлабки фамилиялар таркибида киши исмига унинг лақаби, унвон ва мансабининг қўшилиб келиши фамилия шаклини мурак-

¹ Материалы по истории Узбекской, Таджикской, Туркменской ССР. Вып. 3. Ч.1. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI-XVII вв. Л.: Изд-во АН СССР, 1932. С.192, 416, 412, 414 и др.

² М а л л и ц к и й Н. Г. Система наименования у коренного населения города Ташкента. С.248.

³ Список лиц, служащих по Военно-народному управлению Туркестанского генерал-губернатора, составлен 20 мая 1884 года. С.28–29.

⁴ Ўша рўйхат. 1892. 6-бет.

⁵ Ўша рўйхат. 1884. 19-бет.

каблаштирган: Абду-Гани Эшонхужа Қориев (Тошкент), Мулла Қодир мулла Шодибеков (Тўйтепа), Мулла Абдурахим ходжа Ишон Аслон Ходжа Эшонов (Наманган) каби.

Ўзбекча фамилиялар дастлабки босқичда икки усулда ясалди:

1. Ота ёки бобо исмига русча *-ов, -ев* (эркаклар учун), *-ова, -ева* (аёллар учун) қўшимчаларини қўшиш орқали.

2. Ота исмидан кейин “ўғли”, “қизи” сўзларини келтириш орқали.

Фуқаролар 1930–1940 йиллар орасида ҳар икки усулда ясалган фамилиялар ёрдамида аталиб келди. Ҳатто, ўзбек тилининг ўша даврда нашр қилинган грамматикаларида русча *-ов, -ова, -ев, -ева -уев, -уева* аффиксларидан фамилия ясалиши ҳақида маълумот берилган ва ёзилган. Ҳозир бизда баъзан бобо номи ёки кўпинча дада номи охирига қўшилиб, “ўғли”, “қизи” ёки русларнинг “ович”, “овна”лари ўрнида қўлланади: Каримов, Каримова, Турсунов, Турсунова, Бердиев, Бердиева каби¹. Профессор Н.Г.Маллицкий ҳам русча усулда ясалган фамилиялар ўзбеклар орасида 1928 йилдан одат бўла бошлади, деб ёзган эди².

“Ўғли”, “қизи” сўзлари ўзбек антропонимия тарихида, асосан, отаисм маъносидаги номлардан ясалган. Чунки бу сўзлар ном эгаси бўлган шахс отаси исмига қўшиларди. Бу сўзлар 1930–1940 йилларга келиб фамилия яшашнинг расмий усулига айланди.

“Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1931 йил сонлари кузатиладиганда, ўша даврда шахсни исмдан ташқари номлашнинг уч хил усули амалда бўлгани аниқланди:

1. Русча *-ов, -ев, -ова, -ева* ёрдамида фамилия ясалган: Hal Tashmuhammad, Xoliq Rasulif (4 май сони), Ismaevbayeva Tillovbibi (январь сони), Xolmatova Aysa, Tojixonova (8 январь сони).

2. “Ўғли”, “қизи” сўзлари ёрдамида ясалган фамилиялар учрайди: Muhiddin Malik Ogli (20 февраль), Asqar Naydar ogli (6 май), Aqbassa Rasul gizi (1 апрель).

3. Ўзбек зиёлилари, адабий муҳит ва матбуот ходимлари орасида *-ов* аффикси ёрдамида ном яшаш удум бўлган эди: Omat Rəhimov, Jasur Rəhimov (19 январь) ва бошқалар.

Ўзбекча фамилияларнинг русча қўшимчалар ёрдамида ясалиши ўзбек антропонимиясида фамилия ҳосил қилишнинг морфологик

¹ Р а м а з о н Қ., Қ а й ю м и й Ҳ. Грамматика. Сарф. Тошкент, 1937. 40-бет.

² М а л л и ц к и й Н. Г. Келтирилган мақола. 248-бет.

(аффиксация) усули пайдо бўлганини англатар эди. Авваллари удум бўлган “ўгли”, “қизи” сўзлари асосида ясалиш лексик-синтактик усулга киради. Кейинги усул 1940 йиллар ва ундан кейин аста-секин истеъмолдан чиқди.

Тадқиқотчиларнинг қайд қилишича, русча фамилиялар ўтмишда 1) ота ёки она номидан; 2) ота-она ва чақалоқ туғилган жой номига нисбат бериш орқали; 3) шахс қарам бўлган феодалга тегишли ер (хуада) номидан; 4) ном эгасининг лақабидан ясалган¹.

Ҳозирги ўзбек тилида русча услубда фамилия яшаш, асосан, икки манбадан: 1) ота исмидан; 2) бобо исмидан ҳосил қилинмоқда.

Фамилия яшашнинг тўғри усули аслида бобо исми+шахс исми ва ота исмидир. Аммо ўзбек тилида фамилия шахсларнинг хоҳишига кўра бобо исмидан ҳам ота исмидан ҳам ясаиб келинди.

Шундай ҳолатлар ҳам мавжудки, фамилия учун асос бўлган бобо ёки ота исмидан ҳам фамилия, ҳам отаисм ясалди: Ғуломов Фатхулла Ғуломович, Исмоилов Азиз Исмоилович, Асқарова Мазлума Асқаровна, Худойберганова Нурпошша Худойбергановна каби.

Аёллар қизлик фамилиясидан воз кечиб эрининг фамилиясига ўтганда, унинг фамилияси ўзгармоқда, аммо отаисми сақланиб қолмоқда: Бегматова Муҳаббат ўринбоевна каби.

Ўзбекларда шўролар даврида уч қисмли (фамилия, шахс исми ва отаисм) расмий равишда жорий қилинди. Лекин бу ўринда мана шу уч қисмли аталишни исм эгасининг туғилганлик ҳақидаги гувоҳномасида, паспортида, шунга ўхшаш шахсий ҳужжатларда расмий равишда акс этишини (ёзилган бўлишини), баъзан оғзаки нутқда шахс фамилиясини отаисм исм сифатида (хурмат юзасидан ёки зиёлинома мурожаат) отаисм сифатида такрорлашдан фарқлаш лозим. Масалан, Турсунов Турғун Турсунович, Давронова Гулчеҳра Давроновна каби. Бундай мурожаатда фамилияга асос бўлган Ота номи отаисм сифатида ҳам такрорланмоқда. Аслида шахснинг расмий равишда қайд қилинган отаисми йўқ.

Ўзбек номлари орасида исм ва фамилиядан ташкил топган номлаш шакли ҳам кенг тарқалган: Акбар Аҳмедов, Бозор ўринбоев, Дилбар Ҳосилова ва бошқалар.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, русча шакл фамилияларни шўролар зўрлаб киритган, деган фикр кенг тарқалди, кўплар болаларини “ўгли”, “қизи” сўзлари ёрдамида ҳосил қилинадиган шаклда

¹ Т р о п и н Г. В. Русские имена, отчество и фамилии. С. 22.

ёздиришга мойиллик билдирди. Аммо бу усул ҳам фуқаролар орасида бир хилда удул бўлганича йўқ.

Баъзи фуқаролар русча қўшимчаларсиз исм ва отаисм ёки бобоси исмидан иборат шакли (Мурод Абдулла, Зебо Аъзам каби) маъқул кўришмоқда. Баъзи зиёлилар исм ва туғилган жой номи исм ёки уруғ, қабилла номидан иборат шакли қўллашмоқда.

Аммо бу шакллар ўзбек фуқаролари орасида кенг удул бўлганича йўқ. Умуман, ўзбек фуқаролари номини расмийлаштиришнинг умуммиллий, барчага маъқул усулини топиш ва расмий жорий қилиш муҳим амалий муаммолардан биридир¹.

Отаисм (отчество)

Отаисм (отчество) шахсни отаси томонидан номлаш усулидир. Бошқача айтганда, отаисм отанинг исмига муайян қўшимчаларни ёки сўзларни қўшиш билан ясалади.

Отаисм – антропонимиянинг лексик бирлигига киради.

Отаисм пайдо бўлиш вақтига кўра исм, лақаб, фамилиялардан кейин туради. Киши атоқли отлари орасида отаисмга энг яқин турадиган ономастик бирлик фамилиядир.

Отаисм ота ёки бобо исмидан ясалади. Моҳият, маъносига кўра отаисм аслида шахс отаси исмидан ясалиши керак.

Отаисм ва фамилия яшаш муддатига кўра ҳам фарқланади. Одатда, тўлиқ маънодаги фамилия яшовчан ва турғун бўлади. Фамилия авлоддан авлодга ўтади, бир неча авлод-аждоғ учун анъанавий ном сифатида хизмат қилади. Отаисм эса отадан-отага ўзгариб боради². Отаисм (отчество) термини “отец” (ота) сўзидан ясалгани учун В. Даль унга шахсни отаси томонидан номлаш, деб изоҳлайди³.

Ўзбекларда ўтмишда ҳозирги маънодаги отаисм (“отчество”) бўлмаган, аммо ота исмидан ясалган номлаш шакли мавжуд эди. Бу туркий тилларга хос усул – “ўғли” ва “қизи” сўзлари ёрдамида ота исмидан ҳосил қилинган номлардир. Ушбу усул анча қадимийдир. Ота исмидан кейин “ўғли” ёки “қизи” сўзини келтириш билан ном-

¹ Бегматов Э., Қороев С. Бизга фамилия керакми? // Фан ва турмуш. 1991 йил 4-сон. 22-бет.

² Чичагов В. К. Из истории русских личных имен и фамилий. С. 110–111.

³ Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1955. Т. II. И-О. С. 724.

лаш ўзбекларда XV–XVI асрларда анча удум бўлганини кўрамиз. Масалан, “Бобурнома”да Ҳамза Султоннинг ўғли Мамақ султон, Кул Боязиднинг ўғли Тезак кичик; Ҳасанхон Меватийнинг ўғли Нодирхон; Хожа Ҳусайнбекнинг қизи Улус ога, Муқимнинг қизи Моҳчучук каби номлар учрайди¹. Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” асарида муаллиф ўзини шундай таништиради.

Лақаби Солиҳу ўзи толиҳ,
Нурсайд ўғли Муҳаммад Солиҳ.

Ота исмидан кейин “ўғли”, “қизи” сўзларини келтириб аташ XV асрдан кейингина барча тарихий мемуарларда, юридик ҳужжатларда, бадиий асар ва тазкираларда учрайди.

Тўлиқ маънодаги расмий отаисмлар Марказий Осиёни Чор Россияси томонидан босиб олингандан кейин пайдо бўлди. Илк ўзбек отаисмлари худди фамилиялар каби юқори табақа вакиллари орасида тарқалди. Капитан Содиқ Исҳоқович Абдурахмонов (Андижонлик)². Капитан Ниязь Муҳаммад Салиевич Кулжанов (Самарқанд вилояти)³. Абдулла Темурович Темуров (Бухородан)⁴.

Фуқароларнинг 1940 йилгача бўлган шахсий ҳужжатларида, шунингдек, матбуот саҳифаларида отаисм билан номланиш кам учрайди.

XIX аср охири – XX аср бошларида ўзбекларнинг *-ода*, *-ий* (*-вий*) қўшимчалари ёрдамида ҳосил қилинган отаисмлар учрайди. Бу ҳолат кўпроқ ўзбек зиёлилари ўртасида расм бўлган: Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Сўфизода, Абдулла Авлоний ва бошқалар.

Умуман, ўзбек фуқароларининг русча шаклда ясалган отаисмларга ўтиши жуда суст борди. Бунинг сабаби отаисмдан кўпроқ фамилия яшаш учун фойдаланилар эди. Ўзбек ўғил ва қизларини русча *-ович*, *-ева*, *-овна*, *-евна* қўшимчалари ёрдамида ҳосил қилинадиган отаисмга ўтказиш, асосан, Иккинчи жаҳон урушидан кейин, айниқса 1950 йиллардан бошлаб системали равишга киради. Бунда шўроларнинг ўзбек фуқароларини расмий ва мажбурий равишда русча шакл отаисмга ўтказиш сиёсати ҳам амалда эди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бир томондан, ўзбекларга

¹ Бобурнома. 66, 80, 325-бетлар.

² Список лиц, служавших по Военно-народному управлению Туркестанского генерал-губернатора, составлен 20 мая 1884. С.29.

³ Ўша ҳужжат. 34-бет.

⁴ Список лиц гражданского ведомства, служащих в Туркестанском крае. 1908. С.32.

отаисм керакми, борди-ю, лозим бўлса русча қўшимчалар билан ҳосил қилинадиган отаисм керакми? Дейилган саволлар тугилди. Албатта, бу масала чуқурроқ ўйлаб кўришни талаб қиладиган муаммодир. Бу масала ўзбеклар уч аъзоли (трехчленный) схемада қоладими фамилия-исм-отаисм ёки тамоман икки аъзоли схемага ўтадимми (исм ва фамилия – Шухрат Азимов ёки Азимов Шухрат) деган масала билан боғлиқдир.

Тахаллус

Ўзбек антропонимларининг номинатив бирликларидан бирини тахаллуслар ташкил қилади. Тахаллуслар ҳам шахс исми – асосий номга нисбатан худди лақаб каби қўшимча номдир.

Ҳар бир ономастик бирлик маълум номинация эҳтиёжи туфайли юзага келади. Тахаллус ҳам мана шундай эҳтиёж туфайли удум бўлган. Бу тахаллус сўзининг маъносида ифодаланган.

Тахаллус – арабча сўз бўлиб, халос бўлиш ва қутулиш маъносини беради¹. Бу фикр шахс ўзининг асосий исми ўрнига бошқа ном қабул қилиб, ўз асосий номидан халос бўлмоқ маъносида бўлса керак.

Псевдоним (лақаб) термини грек тилидан ўзлашган бўлиб, псевдос – ёлгон, уйдирма + онома – ном маъносини англатади. Н.В.Подольская псевдонимни уйдирма, ўйлаб топилган ном, сохта ном маъноларида тушунтирган.

Т.Қораев ва Р.Воҳидовлар тахаллус сўзи бир қатор тарихий лугатлар, ўзбек ва тожик тилининг изоҳли ва икки тилли лугатларида, шеърят лугати, адабиётшунослик терминлари лугатларида деярли бир хил изоҳланишини аниқлашган².

Бирор халқ адабий тилидаги тахаллуслар ижтимоий-сиёсий, адабиётшунослик, тилшунослик мақсадида тўпланиши ва ўрганилиши мумкин. Тахаллусларни ижтимоий-сиёсий мақсадда ўрганиш тахаллус эгасининг сиёсий мақсадларини билиш, тахаллус эгасининг қандай гоъвий гуруҳга мансуб эканини аниқлашни мақсад қилиб олади.

Тахаллусни адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш, тахаллус эгаси бўлган шахсни аниқлаш, ушбу тахаллусни танлашнинг

¹ Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асралари лугати. Тошкент, 1972. 601-бет.

² Қораев Т., Воҳидов В. Тахаллуслар. Тошкент: Фан, 1979. 6–7-бетлар.

ижтимоий, бадний-эстетик, руҳий табиатига аниқлик киритиш, тахаллуснинг ёзувчи бадний ижоди ғояларига алоқадорлик ва мослигини очиш мақсадида амалга оширилади. Тахаллусни ономастик аспектада ўрганиш ҳам лингвистик, ҳам бадний-эстетик хулосалар чиқаришга имкон беради.

Тахаллусларни тўплаш ва ўрганишга оид анчагина тадқиқотлар мавжуд. Айниқса, И.Ф.Масановнинг уч жилдли “Словарь псевдонимов русских писателей, учёных и общественных деятелей” номи лугати машҳурдир. Шунингдек, В.Г.Дмитриевнинг “Скрывшие свое имя” монографияси ҳам характерли.

Ўзбек классик адабиёти адилларининг, ҳозирги давр ўзбек ёзувчиларининг тахаллуслари ҳақида адабиётшунослардан Е.Э.Бертельс, В.Абдуллаев, И.С.Брагинский, В.Зоҳидов, А.Ҳайитметов, Ё.Исҳоқов, Н.Маллаев, Б.Валихўжаев, А.Қаюмов, О.Носиров, И.Ҳаққулов, ёзувчи ва шоирлардан Алишер Навоий, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Муқимий, Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор ва бошқаларнинг асарларида қимматли маълумотлар бор.

Тахаллусларни тўплаш ва тартиблаш баъзи тахаллусдош адилларни аниқлашга ёрдам беради. Бу, айниқса, 1920 йиллар ўзбек матбуоти саҳифаларидан 430 тахаллусни тўплаган Т.Қораев¹ ҳамда Ё.Исҳоқовларнинг² мақолаларида, Т.Қораев, Р.Воҳидовларнинг “Тахаллуслар” китобида ёрқин кўринади³.

Тахаллуслар йиғилган мавжуд лугатларни кузатиш тахаллус қабул қилиш, асосан, ёзувчилар⁴, олимлар, журналистлар ва ижтимоий соҳада фаолият кўрсатувчиларга тегишлидир.

Ўзбек тилшунослигида тахаллуслар алоҳида, махсус ўрганилган ва тадқиқ қилинган эмас. Биз “Ўзбек тили антропонимикаси” номи диссертациямизда тахаллусларни “Ўзбек ономастикасининг қўшимча номинатив категориялари” сарлавҳаси остида ўрганган эдик⁵. Тахаллуслар ҳақидаги баъзи маълумотлар “Номлар ва

¹ Қ о р а е в Т. Адабий тахаллуслар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967 йил 1-сон. 54–58-бетлар.

² И с ҳ о қ о в Ё. Алишер Навоий ва Навоий тахаллусли шоирлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1968 йил 3-сон. 76–80-бетлар; Ўша муаллиф. Ўн бир Жомий // Ўзбек тили ва адабиёти. 1968 йил 1-сон. 42–45-бетлар.

³ Қ о р а е в Т., В о ҳ и д о в Р. Тахаллуслар. Тошкент: Фан, 1979.

⁴ М а с а н о в И. Ф., М а с а н о в Ю. И. Из истории русского литературного псевдонима // Советская библиография. М., 1984. №2.

⁵ Б е г м а т о в Э. Ўзбек тили антропонимикаси: Филол. фан. ном. ... дис. Тошкент, 1965.

одамлар”¹, “Исмингизнинг маъноси нима?”², “Лев и кипариус”³, “Номнома” каби асарларда⁴ учрайди.

Тахаллус қачон қўллана бошлагани ҳақида турли фикрлар мавжуд. Баъзи манбаларда ёзилишича, “қўшиқчи” ўрнига VIII асрдан бошлаб “шоир” сўзи қўллана бошлаган. VIII–IX асрдан шеърят тараққий этган. Араб ва Эрон адабиётида VII–VIII асрлардан тахаллус удум бўлган: Сўфий шеъриятида Бобо Кўҳий (1050 йилда вафот этган), Абдулла Ажорий (1088 йилда вафот этган), Аҳмад Жомий (1141 йилда вафот этган)⁵.

Тожиқ адабиётшуноси А.М.Мирзаев, И.С.Брагинскийлар фикрича, тахаллус X асрдан анъана тусига кирган.

Бир қатор ўзбек адабиётшунослари фикрига кўра, ўзбек шеърияти (туркий шеърят) VII–VIII асрларда анча ривож топган эди⁶. Шарқ халқларида, жумладан, ўзбекларда тахаллус танлаш (тахаллусчилик) VII–VIII асрларга бориб тақалади. Айниқса, адиблар ўзи туғилган жойига нисбат бериб ясаган тахаллуслар буни исботлайди: Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Югнакий ва бошқалар.

Тахаллус қабул қилишнинг сабаблари кўп, айниқса, ўз сиёсий ғоясини цензурадан яшириш фельетон ва танқидий мақола муаллифи ўзини ошкор қилмасликка интилиш, шунингдек, ўхшаш исм, фамилияларнинг кўплиги ҳам тахаллус танлашга сабаб бўлган.

Тахаллуслар шахс эгасининг фаолиятига алоқадорлигига кўра иккига: адабий тахаллуслар ва сиёсий тахаллусларга бўлинади. Ўзбек тилида адабий тахаллуслар кўпроқ. Борди-ю, ёзувчи сиёсий мавзуда фельетон, сатирик мақола ёзса, ўшанга мос келувчи тахаллус билан имзо чеккан.

Қуйида Алишер Навоий изоҳ берган, баъзи адабиётшунослар фикр билдирган тахаллуслардан намуналар келтирамыз:

Муфлосий XV асрда яшаган ўзбек шоири, тахаллус шоирнинг ижтимоий аҳволига ишора қилади⁷.

¹ Бегматов Э. Номлар ва одамлар. Тошкент: Фан, 1966.

² Менажиев М., Азаматов Х., Абдурахмонов Д., Бегматов Э. Исмингизнинг маъноси нима? Тошкент: Фан, 1968.

³ Гафуров А. Лев и кипариус. М.: Наука, 1971.

⁴ Абдуллаев Ф. Номнома. Душанбе, 1972.

⁵ Қораев Т., Воҳидов Р. Тахаллуслар. 21–23-бетлар.

⁶ Қаяумов А. Қадимият обидалари. Тошкент, 1972. 106-бет.

⁷ Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафонс // Тўла асарлар тўплами. 3-том. Тошкент, 1948. 34-бет (Бундан кейин – МН).

Мавлоно Кавкабий: “Мунажжим йигит дурур ва ўз фанига муносиб тахаллус ихтиёр қилибдур” (МН, 86).

Саккокий: пичоқчи бўлган, пичоқ яшаш билан шугулланган, саккок – пичоқ маъносигадаур (Навоий. Наводир уш-шабоб. 1959, 588).

Райҳоний: “Райҳоний тахаллус қилур эрди.... муносабати ила анга Жомий тахаллуси буюрилади. Шайхзодалардандур, тахаллуси ҳам анга далолат қилур” (МН, 76).

Зулолий: “Зиҳни сарчашмасидин назми зулоли софи зоҳир бўлур жиҳатдин анга Зулолий тахаллус топилди (МН, 76).

Амирий – Мирзаолим Мушриф хон саройида мушриф амалига эга бўлган, унинг мушриф тахаллуси ўшандандур (Азиз Қажумов. Қўқон адабий муҳити. Т.: Фан, 1961, 331).

Малик: “Ўзин Малик-Равзон авлодидан тутар жиҳатин Малик тахаллус қилур (МН, 78).

Бу-Али: Девонавор юрур, девона бўлмаса эрди “Бу-Али” тахаллус қиламайди эрди (МН, 83).

Отойи – Отойининг отаси Исмоил ота Аҳмад Яссавийнинг иниси Иброҳим отанинг ўғли бўлган. Демак, Отойи насл-насаби томонидан машҳур шайхлар – оталар авлодидан бўлган. Шу сабабли унинг тахаллуси Атойи эмас, Отойи ёзиладиган бўлди (Отойи. Танланган асарлар. 1958, 5) ва бошқалар.

Қўринадики, шоирларнинг тахаллус танлаши турли мотивларга бориб тақалади. Масалан, Шавқий, Вафой, Яқиний, Мир Ишқий тахаллусларида адибнинг орзу-умидлари, руҳий кайфияти ўз ифодасини топган. Мана шу тип тахаллусларни баъзи олимлар “ўз маънавий завқига мос” тахаллус, деб атайди¹.

Тахаллуснинг ўзига хос баъзи хусусиятлари бор:

1. Битта адиб бирдан ортиқ тахаллус билан имзо чекади. Буларни кўп тахаллусли шоирлар ёки сиёсий арбоблар дейиш мумкин. Масалан, Алишер Навоий Мавлоно Яҳё Сайбакнинг 4 та тахаллуси ҳақида ёзади: “Аввал Туффоний тахаллус қилур эди, сўнгра “Фаттоҳий” қиладди, аммо “Хуморий” ва “Асрорий” ҳам тахаллус қилибдур” (МН, 17). Ўзбек шоираси Моҳлар ойимнинг Комила, Нодира, Макнуна тахаллуслари бўлган².

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор газета ва журналларда эълон қилган шеър ва мақолаларини Норин Шилпиқ, Мавлоно Қуфур, Гулёр, Эркабой, Эбой тахаллуси билан; Абдулла Қодирий: Шошдий, Алимов,

¹ Чобанов М. Н. Фамилия. Тэхаллус. Тбилиси, 1987. 33-бет.

² Қажумов А. Қўқон адабий муҳити. Тошкент: Фан, 1961. 220–221-бетлар.

Жулқунбой, Бойқуш, Думбулбой, Думбул жияни, Думбулдевона, Думбул ўғли, Калвак Махсумнинг жияни, жиян Совринбой, Овсар, Жиртаки, Шигой, Йўловчи тахаллуслари билан; Шарафиддин Шамсиев ўз асарларини: Шукрия, Доий, Шарафзода, Тошкандий, Хуршид, Али Тошкандий, Шукрий, Тошкандий, Шамсидин Шароф, Шамсидин Тошкандий, Дилҳаста, Фақир, Тожали, Ўжар, Индамас, Инжик, Шукрий, Шароф, Чаёнбай, Шоҳидий, Алин Шоший, Алон Шукрий, Шоший, Элибой, Жарқинбой, Жиян каби 27 тадан ортиқ тахаллус билан эълон қилган¹.

Битта тахаллусга содиқ қолган ёзувчилар ҳам бор. Масалан, Раҳматулла Отақўзиев Уйғун, Мақсуд Маъсумбек ўғли Шайхзода, Манзура Собирова Ойдин, Абдураҳим Абдуллаев Ғайратий, Комил Нуъмонович Нуъмонов Яшин ва бошқалар.

Баъзи ўзбек адиблари фамилияларидаги қўшимчани тушуриб ҳам имзо чекишган: Ҳамид Олғамжон, Ғафур Ғулом, Султон Жўра, Абдулла Қаҳҳор, Собир Абдулла, Ҳамид Ғулом, Иброҳим Ғафуров ва бошқалар.

Озарбайжон номшуниси М.Н.Чобанов кўп тахаллусликни омоним тахаллус деб (юнонча *аллос* – бошқа, ўзга маъносига) номлайди². Демак, омоним тахаллус – адибнинг асосий тахаллусига қўшимча равишда бошқа тахаллуслар ҳам қабул қилишдир.

2. Бир хил апеллятивлардан ҳосил бўлган битта тахаллусни бир неча шахслар тахаллус сифатида қабул қилишади.

Ёқубжон Исҳоқов мақоласида Мулло Навоий Хуросоний, Бобосултон Навоий (қумлик), Мулла Шамсидин Муҳаммад Навоий (Кошоний), Мирмуҳаммад Шариф Навоий (Карболоний), Пирзода Навоий (Сабзаворий), Мирзо Муҳаммад Падий Навоий тахаллусли шоирлар бўлганини ёзади. Умуман, Навоий тахаллусли шоирлар 15 тадан ошади³.

Алишер Навоий “Бухорий” тахаллусли шоирлардан Хўжа исмат Бухорий, Хаёлий Бухорий, Сайфий Бухорий каби шоирларни тилга олган эди (МН).

М.Н.Чобанов битта бир хил тахаллус билан имзо чекканларни “ҳамтахаллуслар” деб юритади. Бизнингча “тахаллусдошлар” (адашлар, отдошлар) деб юритиш маълум.

¹ Турдиев Шерали. Абдулла Қодирий асарлари библиографияси. Тошкент, 1960. 298–220-бетлар.

² Чобанов М. Н. Фамилия. Тэхэллус. 36-бет.

³ Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва Навоий тахаллусли шоирлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1968 йил 3-сон. 76–79-бетлар.

3. Тахаллус доимий ва мавсумий бўлиши мумкин. Баъзи ёзувчилар ижоди бошида битта тахаллусни қабул қилади ва барча асарига ўша тахаллус билан имзо чекадилар. Мана шундай тахаллуслар доимий тахаллуслардир.

Битта адиб бирдан ортиқ тахаллусни қабул қилса, асосий тахаллусдан ташқарилари вақтинча қабул қилинган, мавсумий тахаллусдир. Чунки бундай тахаллуснинг баъзилари айрим асарларга қўйилади, кейинчалик бу тахаллусдан фойдаланилмайди. Мавсумий тахаллуслар сатирик асарлар ёзувчи адиблар, журналистлар, сиёсий арбобларнинг тахаллуслари орасида кўп учрайди.

Шахс исми билан келадиган шундай сўзлар борки, улар вазифасига кўра тахаллусга яқин туради: шайх, ҳаким, амир, мавлоно, мавлавий, маҳдум, хожа, мирзо, кунъя (куния, куният, кунъят) кўринишлари “аб”, “абу”, “аби”, “ибн”, “ун”, “бинти”, “бону”, “нисо”, “хоним” ва бошқалар. Булар Т.Қораев, Р.Воҳидовнинг келтирилган асарида изоҳлангани учун уларга тўхтаб ўтирмаймиз. Булар тахаллусга ёндош ҳодисалардир.

Тахаллус ва исмнинг асосий вазифаси шахсни ўзгалардан фарқлаш бўлса-да, улар орасида маълум фарқли томонлар мавжуд:

1. Исм жамиятдаги ҳар қандай шахс учун албатта зарур бўлган расмий номдир. Тахаллус эса барча кишилар учун мажбурий бўлмаган ном.

2. Исм болага гўдаклигидан маълум удулар асосида берилади. Тахаллус эса бирор ёзувчи ёки арбобнинг ўз муаллифлик ҳуқуқини англаши, ўз ижодий масъулиятини сезиш пайтидан бошлаб қабул қилинади¹.

3. Шахснинг расмий исми тахаллус учун ёки тахаллус яшаш учун асос бўла олади. Тахаллус эса шахс исми ўрнини боса олмайдир. Борди-ю, тахаллус шахс исми ўрнида қўлланганида ҳам у тахаллуслик хусусиятини сақлаб қолади.

4. Шахснинг исми, асосан, битта бўлади. Тахаллус эса бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Масалан, Абдулла Авлонийнинг исми битта – Абдулла, аммо тахаллуси: Ҳижрон, Набил, Индамас, Шухрат, Сурайё, Абул Файзий, Шапалоқ, Чекабой ва бошқалардир.

5. Исм кишиларни бир-биридан фарқлаш учун берилади. Тахаллус бўлса, шахснинг ўз ҳақиқий исми ва фамилиясини яшириш, сир тутиш, бу орқали маълум ижтимоий-сиёсий, адабий-бадий қарашларни ким ёзганини сир тутишга қаратилган бўлади.

¹ Псевдоним // Литературная энциклопедия. М., 1935. Т. 9. С.353.

Тахаллусни танлашда тахаллус эгасининг ўз хоҳиши билан боғлиқ бўлган услубий маъно ёки сиёсий гоя ётади. Бу жиҳатдан тахаллуслар бадий асар образлари номига ўхшаб кетади ва ёзувчи ижодида, айниқса сатирик асарларда бадий воситалардан бири сифатида хизмат қилади. Шу сабабли адабиётшуносларнинг ёзувчи тахаллуси сирини, мотивини очишга ҳаракат қилишлари ана шу бадий воситаларнинг моҳиятини билишга қаратилган бўлади.

6. Кишига исм бериш қадимий ҳодисадир. Исм тарихи тахаллус тарихидан қадимийдир. Тахаллуснинг удум бўлиши, асосан, ёзма адабиётнинг пайдо бўлиши ва ривожини билан алоқадор. Демак, исм тахаллусдан аввал пайдо бўлган лисоний (ономастик) бирликдир.

7. Исм эндигина дунёга келган болага ўзгалар (ота-оналар ва б.) томонидан қўйилади. Демак, исм эгаси ўз исмига муносабат билдиришдан маҳрум. Қандай тахаллус танлаш эса шахснинг ихтиёрига, хоҳишига боғлиқ. Ҳатто тахаллус ўзгалар томонидан таклиф қилинганда ҳам, уни қабул қилиш ёки қилмаслик ўз кучини сақлайди ва б.

Лақаблар ҳақида ёзилган асарларда тахаллус лақаб сирасига киритилади. Аммо бу икки ономастик бирликни бир-биридан тамоман фарқлашмаслик назарий хатодир. Тахаллус ва лақаб ҳам вазифаси, ҳам мотиви, ҳам номинация хусусиятига кўра фарқларга эга. Бу куйидагиларда кўринади:

1. Лақаб кишига ўзгалар томонидан қўйилади. Тахаллусни эса шахс ўз ихтиёри билан танлайди. М.Шамсиева мақолаларидан бирида "... тахаллус кўпинча ёзувчиларга берилади"¹, деб ёзади. Бу ибора нотўғри. Исм, лақаб шахсга ўзгалар томонидан берилади, қўйилади. Тахаллусни эса ёзувчининг ўзи танлайди.

2. Бирор лақаб бутун бир кишилар гуруҳига, уруғ ёки қабилага, маҳалла ва миллат аҳолисига тегишли бўлиши мумкин (Бундай лақаблар жамоавий лақаб деб юритилади). Тахаллус эса доимо яқка шахсга тегишли номдир.

3. Лақабларнинг маъноси ва берилиши учун кишиларнинг жисмоний, ақлий даражаси, тана тузилиши, хусусиятлари, характери ва ҳаракатидаги бирор хусусиятлар асос бўлади. Тахаллус бундай хусусиятлар асосида танланмайди, балки адибнинг маънавий, эстетик дидига, орзу ва мақсадига мос равишда тўпланади.

¹ Ш а м с и е в а М. Кишиларга атаб қўйилган номлар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 4-китоб. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1962. 461-бет.

4. Лақаблар кўпинча киши исми билан биргаликда келади. Бу жиҳатдан у фамилия ва отасмга ўхшайди. Тахаллус эса кўпроқ аслий тахаллус, асосан, мустақил, алоҳида ном бўлиб келади. Бу жиҳатдан у исмга яқин туради.

5. Лақабларнинг тил амалиётида тарқалиш доираси кенг бўлиб, адабий ва халқ тилида (лаҳжа ва шевалар) кенг тарқалган. Чунки лақаблар аслида халқ ижоди маҳсулидир. Тахаллусларнинг амалда тарқалиш доираси лақаблардан кўра тордир ва б.

Лақаб ва тахаллусларнинг ўхшашлик томонлари ҳам бор. Битта шахс, худди лақаб каби бирдан ортиқ тахаллусга эга бўлиши мумкин. Бир неча кишининг бир хил ўхшаш лақаби бўлгани каби (Сиддик сариқ, Салим сариқ), бир неча адиб ўхшаш тахаллус қабул қилган бўлиши мумкин. Биз юқорида таъкидлаганимиздек, ўхшаш лақаблилик, яъни лақабдошлик мавжуд ҳодиса.

Адабиёт тарихи тадқиқотларидан маълумки, Навоий, Жомий, Фоний, Вафойй, Нишот (Нашот), Нишотий, Равнақ, Муқимий, Мужрим, Дилафкор, Шавқий тахаллусларининг ҳар бири бир неча адибларга тегишли бўлган.

Тахаллуслар ҳам ёзувчи яшаган даврнинг хусусияти, идеаллари, интилишларига кўра, адабий, сиёсий оқимларнинг мақсадига кўра тахаллус эгасининг шахс ҳаёти, орзу ва умидларига кўра ўзгариб туради. Масалан, ўзбек адиблари ва журналистларининг 1919–1920 йилларда бадиий сатирик асарлар, танқидий мақолалар тагига қўйган тахаллуслари ўзбек мумтоз адабиёти шоирлари тахаллусларидан фарқланади: Чигириқ, Дўлтамахсум, Дарвеш, Ҳазилкаш, Намақоб, Абутанбал, Лақаланг махсум, Ҳорманг, Ўтбосар девона, Ғурт, Қопқон, Девона, Чигриқ, Қаро, Тўқмоқ, Қаламкаш, Чирманда ботир, Тўпори, Шафиқ маҳдум, Нуртон, Қармоқ, Сумалак авлиё, Калтадум, Тегишқоқ, Шапалоқ, Гамгин қори, Қаландар, Холис, Биров ва бошқалар.

Шўролар давридаги тахаллусларда ўша пайтдаги тасаввурларга, реаликка мос келган сўزلардан ясалган: Дурбин, Карол, Ишчи, Фонтан, Йўлчи, Учқун, Йўқсил, Хизматкор ва б.

Тахаллусни тасниф қилишда тадқиқотчилар турлича йўл тутишмоқда. Масалан, Н.В.Подольская псевдоандроним – эркаклар исми асос қилиб олинган тахаллуслар ва псевдогноним – асосида аёл исми ётган тахаллусни келтирган¹.

¹ Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. С.114.

М.Н.Чобанов озар тахаллусларини турли тамойиллар асосида тасниф қилади ва, энг аввало, иккига:

1. Тилимизнинг уз ички имкониятлари асосида яратилган тахаллуслар.

2. Омоним тахаллусларга бўлади¹.

Ушбу муаллиф тахаллусларни уларга асос бўлган лексемалар (апеллятивлар)га кўра:

1. Ономастик воҳидлар (бирликлар) асосида ясалган тахаллуслар.

2. Тилдаги турдош (умумий сўзлар) лексемалар асосида ясалган тахаллусларга бўлади.

У ономастик бирликлар асосида ясалган тахаллусларга: 1) топонимлар; 2) этнонимлар; 3) зоонимлар; 4) гидронимлар асос бўлган тахаллусларни киритади.

Асоси умумий сўзлар (апеллятив лексика)дан ҳосил бўлган тахаллусларни у қуйидагича умумлаштиради:

1. Ашыг, шоир ва нашр (насир) сўзлари асос бўлган тахаллуслар.

2. Билим, ақл ва зукколикни англатадиган сўزلардан ҳосил бўлган тахаллуслар.

3. Ғам, ғусса, дард, армонни англатадиган сўزلардан ҳосил бўлган тахаллуслар.

4. Севги, муҳаббат, орзу, дўстлик, меҳрибонлик ва бошқаларни билдирадиган сўزلардан ҳосил қилинган тахаллуслар.

5. Киши исмига бирор сўзни кўшиш орқали ясалган тахаллуслар².

Келтирилганлар тахаллусларни тасниф қилиш йўлларида биридир. Тахаллуслар учун мукамал тасниф тамойилини яратиш галдаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Фамилия

Ўзбек антропонимиясининг ономастик бирликларидан яна бирини фамилия ташкил қилади. Фамилия расмий ном сифатида ўзбек тилида рус тили таъсирида пайдо бўлган.

Фамилиянинг моҳиятига, функционал хусусиятига берилган анча таърифлар мавжуд. Таниқли рус лугатшуноси В.Л.Даль фамилияни “Кишининг оилавий меросий номи бўлиб, шахс исмига

¹ Чобанов М. Н. Фамилия. Тэхэллус, 44–48-бетлар.

² Ўша жойда.

қўшилиб келувчи ҳамда ота ёки онадан болаларга ўтадиган ном”¹, деб таърифлаган.

Ю.Федосюк “ўхшаш фамилиялар”, “фамилиявий анъана”, “фамилиявий жавоҳирлар”² сингари ибораларни келтиради.

Ю.Федосюк рус ҳужжатларида фамилия XV асрдан учрашини ёзади. Аммо ҳуқуқий жиҳатдан фуқароларни расмий номи сифатида ўтган асрнинг 1930 йилларидан шаклланди, дейди. Тилшунос С.И.Зинин фикрича, фамилия рус тилида XVIII асрдан пайдо бўлган, фамилия термини поляк тилидан ўзлаштирилган³.

Н.В.Подольская ёзишича, фамилия шахснинг бирор оилага мансублигини билдирадиган атоқли отдир. Фамилия сўзининг аслий, қадимий маъноси ҳам мана шунга ишора қилади: фамилия (лотинча – familia) – уй, оила, бир оилада яшовчи кишилар, хонадон, уруғнинг бир қисми, бир фамилия эгалари каби маъноларни англаатади⁴.

“Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да фамилиянинг меросий ном, авлоддан-авлодга ўтадиган ном экани таъкидланар экан, ота ёки бобо исмидан ясалиб, шахс исмига қўшиб айтиладиган, насадан-насага ўтадиган оилавий ном⁵, деб таърифланган.

Фамилиянинг юзага келиш сабабини баъзи тадқиқотчилар аҳолининг кўпайиб кетиши, савдо-сотиқ ишларининг кучайиши билан боғлашади.

Хорижий тилшунослардан бири Дозанинг ёзишича, фамилия X асрда, баъзи мўътабар манбаларда эса XII, XIII асрларда пайдо бўлган. Фамилия дастлаб Шимолий Ирландияда удум бўла бошлаган. Кейинчалик Париж, Шимолий Франция, Рейн ва Ламанш соҳилларига тарқалади. Германияда фамилия қабул қилиш удуми XII асрда тўғри келади. А.Ф.Потенинг қайд этишича, фамилия қабул қилиш одати XIV асрдан кенг тарқалган.

¹ Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1955. Т. V. С.532.

² Федосюк Юрий. Русские фамилии. М.: Детская литература, 1972. С.3.

³ Зинин С. И. О термине “фамилия” // Вопросы ономастики. Самарканд, 1971.С. 23.

⁴ Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. С.141–142.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. 4-жилд. Тошкент: ЎЗМЭ, 2008. 323–324-бетлар.

Русларда фамилиянинг пайдо бўлиши ҳақида турли фикрлар мавжуд. Масалан, фамилия русларда А.И.Соболевский фикрича¹, XIV асрдан, В.К.Чичаговга кўра² XVII асрда, А.М.Селищев фикрича³, XVI–XVIII асрдан, В.А.Никоновнинг ёзишича⁴, XIV–XVI асрда пайдо бўлган.

Кейинчалик фамилия қабул қилиш удуми Шарқ халқлари орасида ҳам тарқала бошлади. Чунончи, Туркияда Мустафо Камол декрети билан 1926–1934 йиллардан, шу пайтларда Эронда, 1959 йилда Тунисда, 1950 йилларда Мисрда юзага келди. Аммо Африкада яшовчи бир қатор халқларда, ҳаттоки Европада, Исландияда умуман фамилия мавжуд эмас.

Юқоридаги таҳлиллардан шу нарса маълум бўладики, 1) фамилия, аввало, шахсни исмдошлардан фарқлашга хизмат қиладиган ном; 2) фамилия – шахснинг қайси уруғ, оила, сулолага мансублигини англатувчи ном; 3) фамилия – ота ёки бобо исмидан ясалиб авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтадиган ном; 4) фамилия шахснинг расмий юридик номи ва бошқалар.

Фамилия исм ва отасмдан маълум томони билан фарқланади. Агар исмда бирор яқка шахс ўзгалардан ажратилса, фарқланса, фамилия бутун оилани, авлодни ана шундай бошқа оила ва авлоддан фарқлайди. У авлоддан-авлодга ўтар экан бир фамилияга эга бир қанча авлодлар умумий, меросий номига айланади.

Ўзбек тилида фамилия фуқароларнинг расмий ҳуқуқий номи сифатида шўролар даврида юзага келди.

Ўзбекларда ўтмишда ҳозирги ўзбек фамилияларига ўхшаш муайян шаклга тушган (стандарт), маълум тартиб ва тамойилларга бўйсинган фамилиялар бўлган эмас. Аммо ҳозирги фамилиялар бажарувчи вазифага яқин турадиган лисоний воситалар мавжуд бўлган. Булар шахснинг исми билан бирга келадиган шахснинг ун-

¹ С о б о л е в с к и й А. И. Заметки о некоторых собственных именах в великорусских былинах // Живая старина. 1890. Вып. 2. С.94.

² Ч и ч а г о в В. К. Из истории русских личных имен, отчеств и фамилий // Ученые записки МГУ. Вып. 128. Кн. первая. С.124.

³ С е л и щ е в А. М. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ. С.123.

⁴ Н и к о н о в В. А. Личное имя – социальный знак. М.: СЭ, 1976. №5. С.159–160;Его же. До фамилии // Антропонимика. М., 1970. С.91; Его же. Имя и общество. С.181.

вони, мансаби, маъраба, қайси этник гуруҳга мансублигига ишора қиладиган воситалар эди.

Ўзбек тили тарихидаги материаллар гувоҳлик беришича, ўтмишда киши исмига унинг мансаби, унвонлари, лақаби қўшиб айтилар эди: “Ҳовлига кирганлар тўрт киши эди: бири Сайид Қосим эшикоқо эди, яна бири Қанбар али Қосимбек эди, яна бири Шерқули мўғул эди, яна бири Султон Аҳмад мўғул эди”¹. “Аҳли мажлис Муҳиб Али Қўрчи, хожа Муҳаммадали китовар, Шоҳ Ҳасан, Шоҳ султон Муҳаммад дўлтой, Дарвеш Муҳаммад Сарбон эди”². “Шу вақтда Байрамхон, Хўжа Муаззам, Хўжа Ниёз, Надимхўжа, Равшан кўкс, Хўжа Муҳаммадхон, Бободўст бахши, мирзо Қулибек, Чўли Ҳайдар оғо, Ҳасанали эшик оғо, Ёқуб қурчи, Хўжа кепаклар ҳазрат била бирга эдилар”³. “...нозил девонбеги юз, Тугма парвоначи, Ябу (Ябғу – Э.Б.), Бекмуҳаммад додҳо, дурман ва бошқалар”⁴. Яна: Абдулвосе додҳо юз, Темурбий девонбеги қатагоннинг ўғли Шоҳ Муҳаммад додҳо, Хушқол парвоначи қатагоннинг ўғли Эрнар додҳо, Ёрмуҳаммад эшик оқабони минг ва бошқалар”⁵.

Ўзбек ономастикаси тарихига оид материаллар шундан далолат берадики, ўтмишда кишига мурожаат қилишнинг хилма-хил усуллари бўлган. Булар қуйидагилар:

Киши ёшлиқдан берилган шахсий атоқли оти – исм билан маълум бўлган: Қосимбекнинг навқари Тўқбой (Бобурнома, 360). “Бирининг оди Туроқ, яна бирининг оди Мулла, яна бирининг оди Суюн, яна бирининг оди Жумакелди, яна бирини оди Омон дурди, яна бирини оди Бекпўлат, яна бирини оди Байрам дурди” (ХДХ, 175–176) ва б.

¹ Бобурнома. 261-бет.

² Ўша асар. 309-бет.

³ Гулбадан Бегим. Хумоюннома. 76-бет.

⁴ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқимханская история. С. 125.

⁵ История Абулфейзхана. С.18–78.

2-БОБ

ЎЗБЕК АНТРОПОНИМАЛАРИНИНГ ЛУҒАВИЙ ВА МАЪНОВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Антропонимларнинг тил луғавий тизимидаги ўрни

Атоқли отларнинг тил луғавий тизимидаги ўрни, уларнинг луғавий маъноси, тушунча, коммуникатив, номинатив вазибалари ва бошқалар ўта мураккаб муаммолардан бири бўлиб, тилшунослар орасида турли фикр ва мунозараларни туғдириб келмоқда ҳамда бу масалада бир фикрга келинган деб бўлмайди.

Қайд қилинган масалаларнинг илмий-назарий жиҳатдан асосли ва тўғри ҳал қилиниши атоқли отларнинг тил луғавий тизимидаги ўрни ва аҳамиятини белгилашда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Аслида, бу масалалар ономастик тизимнинг оригиналликни, унинг ўзига хос луғавий бирликлар, лисоний материалга эгаллигини исботлашга имкон беради. Буни исботлай олиш атоқли отлар, жумладан, антропонимлар коммуникатив эҳтиёжнинг, дунёни англаш ва биришнинг зарурий воситаси эканини, атоқли отнинг ҳудди турдош сўзлар каби тилда яшаш ҳуқуқига эгаллигини тасдиқлашга имкон беради.

Мана шуларни ҳисобга олиб, биз қуйидаги баъзи тилшунослар, файласуфларнинг бу масаладаги мулоҳазаларини қисқача таҳлил қиламиз. Профессор А.В.Суперанская тўғри таъкидлаганидек: “Ҳар бир тилда турдош отларга қарама-қарши турувчи атоқли отларнинг ҳам махсус синфи мавжудлиги умум тан олингандир”¹. Лексикани мана шу каби гуруҳлаш энг асосий ва бош (кардинал) усулдир².

Бир вақтлар Е.Курилович турдош отларни “маргинал лексика” деб атаган эди ва унга атоқли отларни ҳам киритганди³.

¹ Суперанская А. В. Апеллятив-онома // Имя нарицательное и собственное. М.: Наука, 1978. С. 5.

² Ўша асар. 32-бет.

³ Курилович Е. Положение имени собственного в языке // Очерки по лингвистике. М., 1962.

**“Апеллятив лексика ва антропонимларнинг лугавий асоси”
тушунчаси**

“Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да турдош отни бир турдаги предметларнинг номини англатадиган отлар¹, “Атоқли от бир шахс ёки предметга хос ном”², деб изоҳланган. Ушбу тушунчалар ономастика нуқтан назаридан ҳам ўзига хос изоҳларига эга. Масалан, Н.В.Подольская “Собственное имя” (атоқли от)ни “опім” терминиغا ҳавола қилади ва “оним” термини шундай талқин қилинган: “Оним (онома – атоқли от) – ўзи номлаётган объектни бошқа объектлардан фарқлашга, индивидуаллаштириш ва идентификациялашга хизмат қилувчи сўз, сўз бирикмаси ёки гапдир”³. Ушбу муаллиф турдош отни апеллятив терминиغا ҳавола қилган ҳолда қуйидагича тушунтиради: “Турдош от атоқли отнинг тескарисидир”⁴. Ушбу изоҳда турдош от тушунчасининг моҳияти очилган эмас. Келтирилган изоҳ: “турдош от – апеллятивдир, апеллятив – турдош отдир” дейилган аксиомага айланиб қолган. Бунинг устига апеллятив тушунчасини фақат турдош от, турдош отлардан иборат, турдош от тушунчасига тенг деб билиш ҳам нотўғридир. Атоқли отларнинг лугавий асослари фақатгина турдош отлардан иборат бўлмайди. Чунки атоқли отларга бошқа сўз туркумлари ҳам лугавий асос бўлиши мумкин. Бу ҳақида кейинроқ тўхталамиз.

Шуни таъкидлаш лозимки, атоқли ва турдош отларни бири-биридан фарқлашга хизмат қилувчи белги ва мезонлар фақатгина улар маъноси ва аташ хусусиятида эмас, балки теранроқ бўлган тушунчадир. Мана шулардан бири турдош отларнинг ўз мустақил лисоний материалга эгаллиги, атоқли отларнинг эса мана шундай материалга эга эмаслигидир. Кўпгина назарий адабиётларда атоқли отларга оид бу белги алоҳида таъкидлаб ўтилганини кўрамиз. Буларнинг баъзилари қуйидагилар: “Топонимик ва антропонимик номлар ҳамита тил базасида яратилади. Уларни ясада тилининг турмушда кўп қўлланувчи сўз ясаш моделларидан, қўшма сўзлардан, сўз бирикмаларидан ва, ҳатто, бутун бир гаплардан фойдаланилади”⁵.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. II том. М.: Рус тили, 1981. 225-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати. I том. М.: Рус тили, 1981. 62-бет.

³ Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1988. С. 91.

⁴ Ўша асар. 36-бет.

⁵ Серебрянников Т. А. О методах изучения топонимических названий // Вопросы языкознания. 1959. №6. С. 16.

Мана шундай фикрни В.А.Никонов янада аниқроқ қилиб айтган: “Топонимика ўзининг шахсий воситаларини ижод қилмайди, балки оз даражада бўлса-да, тилдаги мавжуд имкониятлардан фойдаланади”¹.

Атоқли отларнинг ўзига хос лисоний материали йўқ, дейилган тушунча баъзи ҳолларда унчалик ишончли эмасдек туюлади. Чунки атоқли отлар таркибида шундай номлар мавжудки, улар негизида ётган лексеманинг нималиги, қандай сўз экани ҳозирда тушунар-сиз, чунки бундай сўз бир вақтда мавжуд бўлган бирор ўлик тилга хос бўлиши ёхуд бу сўз архаиклашиб, ҳозирги давр тили учун номаълум, нофункционал бўлиши мумкин. Ҳозирги ўзбек топонимияси таркибида учрайдиган ва унга хос бўлиб қолган бир қатор қадимий сўз ва санскрит тилига оид топонимлар мана шундай хусусиятга эга. Бу ўринда археолог В.А.Шишкиннинг қуйидаги фикрларини келтириш мумкин: “Шунга эътибор қилиш керакки, сўз юритилаётган номларни (Варданзе, Варзонзи, Ваганги ва б.) истисносиз ҳозирги давр ўзбек ёки тожик тиллари асосида тушунтириш мумкин эмас. Бу ҳол ушбу номларнинг ниҳоятда қадимий эканидан дарак беради. Ҳозирда мавжуд бўлган бир қатор қишлоқларнинг номларини ҳам ҳозирги тил асосида талқин қилиш қийин. Демак, бу уларнинг жуда қадимийлигига гувоҳдир”².

Юқоридаги тип номлар топонимиянинг ўз лисоний материалига эгадек тасаввур тугдиради.

Иккинчидан, атоқли отларнинг барчаси ҳам шаклан, луғавий асосига кўра турдош от ёки бошқа тип оддий сўзларга тенг келавермайди. Масалан, қўшма атоқли отлар (Янгийўл, Шукурқудук, Қаршибойқудук), қисқарган шакли номлар (Абиш, Мамаш, Дилаш), сўз бирикмаси ёки гапга тенг моделлар (Сиртисулув, Гадойтопмас, Эшакўлди, Девтушди гори, Қизкетган сойи, Ёвкелдисой) ёхуд ўзга тиллардан ўзлашган, ўзбек тилида луғавий асоси мавжуд бўлмаган номлар (Тельман, Клара). Мана шундай ономастик моделлар гўёки атоқли отларнинг ўз оригинал луғавий асоси мавжуддек таассурот тугдиради. Аммо, аслида қайд қилинган номавр негизида ҳам бирдан ортиқ оддий сўзлар ётганини кўрамиз. Бу сўзлар, бир томондан, фақат турдош от эмас, уларда бошқа сўз туркумларининг элементлари ҳам бор. Иккинчидан, улар фақат лексема

¹ Никонов В. А. Введение в топонимику. М.: Наука, 1965. С. 66.

² Шишкин В. А. Варахша. М., 1963. С 28–29.

(лексик бирлик), яъни сўз ҳолидаги материалдан эмас, синтактик бирликлар бўлиши сўз бирикмаси, ҳатто гаплардан ҳам тузилгандир. Шунга қарамасдан, тилшуносликда атоқли отлар турдош отлардан ясалади, дейилган мулоҳаза кенг тарқалган. Бу қисман тўғри, кўпгина атоқли отлар негизда турдош отлар ётади. Аммо, бошқа томондан, атоқли отлар негизда фақат турдош отлар ётади, дейиш чегарали ва нотўғридир. Чунки ўзбек тилида киши исмлари ва топонимлар, этнонимлар сифатлар, сонлар, феълалардан ҳам ясаллигини айтиш кифоя. Борди-ю, от (“имя”) тушунчасини кенг маънода от туркумлар (“именные части речи”) деб олган тақдирда ҳам, бу тушунча доирасига феъл туркуми кирмаслиги маълум. Мана шу маънода “Атоқли отларнинг кўпчилиги турдош отлар, маълум қисми бошқа туркумга оид сўзлар асосида пайдо бўлади”¹, дейилган фикр ҳақиқатга яқиндир.

Атоқли отлар тизими негизда ётувчи лексемалар фақат турдош отлардангина иборат эмаслиги масалани мана шу тарзда талқин этишдан қочишга сабабчи бўлмоқда. Шу сабабли атоқли отларга негиз бўлувчи лисоний материални номшуносликка оид тадқиқотларда “лугавий асос” (“лексическая основа”), “апеллятив”, “апеллятив лексика”, “топонимик лексика” (“топонимическая лексика”), “антропонимик асос” (“топонимическая основа”) деб юритилмоқда.

Таниқли номшунос О.Т.Молчанова (В.Д.Бондалетов фикрларига суянган ҳолда)² топонимлар таркибида куйидаги лисоний воситалар мавжуд деб ҳисоблайди: “Бу тўплам куйидагилардан ташкил топади: 1) топонимик лексика, яъни аҳоли яшайдиган жойларни номлаш учун фойдаланиладиган барча сўзлар йигиндиси; 2) барча топонимик формантлар йигиндиси; 3) топонимлар яшада иштирок этувчи барча грамматик категориялар (грамматик маънолар ва уларни ифода этувчи воситалар); 4) топонимияда фойдаланувчи синтактик алоқаларнинг барча типлари; 5) топонимни ташкил қилувчи сўзларнинг фонетик шакли (кам деганда, номнинг шаклан узунлиги ва шу кабилар); 6) тадқиқ қилинаётган топонимияда учрайдиган лисоний воситалар боғлиқлигининг барча типлари”³.

¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 215-бет.

² Б о н д а л е т о в В. Д. Семиотическое изучение топонимии // Топонимия Центральной России. М., 1974. С. 72.

³ М о л ч а н о в а О. Т. Структурные типы тюркских топонимов горного Алтая. Саратов: Изд-во Саратовского гос. ун-та, 1982. С.80.

Апеллятив, апеллятив лексика тушунчаси юқорида келтирилган фикрдаги “топонимическая лексика” деб номланган материални англатади. Атоқли отлар асос бўлувчи сўзлар ҳақида сўз борар экан, умуман бирор тил ономастик (атоқли отлар тизими учун асос бўлган лексемалар ёки ономастик тизимнинг бирор бўлими (сектори) учун характерли бўлган лексемалар ҳақида гапириш мумкин. Мана шу нуқтаи назардан ўзбек тили ономастикаси (атоқли отлари)нинг луғавий асослари мажмуи ёки А.В.Суперанская қўллаган “лексемалар репертуари” (“репертуар лексем”) ¹ ҳақида ёҳуд “ўзбек тили топонимик лексикаси”, “ўзбек тили антропонимик лексикаси” ҳақида гапириш мумкин. Бу ўринда “апеллятив”, “луғавий асос” термин ва тушунчалари мос келади, чунки бу атоқли отлар учун асос бўлган фақатгина турдош отларгагина эмас, балки барча тил бирликларини кўзда тутаяди.

Луғавий асос, апеллятив терминлари ономастик бирликларнинг юзага келиши учун негизлик қилувчи тил материаллари мажмуини ифодалар экан, бу материал фақатгина турдош от (атоқли от эмас) сўзлардангина иборат бўлмаслигини таъкидлаш ўринлидир: “Янгидан ясалаётган жўгрофий номнинг асоси атоқли от ёки турдош от бўлиши мумкин” ². Ономастик тадқиқотларда атоқли отларнинг луғавий негизи ва ясалиш асоси ҳақида сўз борганида мана шу хусусият ҳисобга олинади. Атоқли негизлардан атоқли от ясалганда бундай номлар, одатда, турдош негизли номлардан фарқланади. Масалан, топонимдан топоним ясалса – топотопоним, антропонимдан топоним ясалса – антротопоним, этнонимдан топоним ясалса – этнотопоним каби юрнтилади. Бундай терминлар ҳозирги пайтда ўзбек номшуносларининг ишларида кенг қўлланилмоқда.

“Апеллятив”, “луғавий асос” терминлари тор маънода ҳам ишлатилиши мумкин. Бунда улар тилнинг бутун ономастик системаси луғавий негизини эмас, унинг бирор тармоғига оид бўлган номлар (антропонимлар, топонимлар, гидронимлар каби) луғавий негизини ифода қилади. А.В.Суперанская кейинги маънодаги тушунчаларни фарқлаган ҳолда ифодалаш учун “антропонимик асос” (антропоосновы), “топонимик асос” (топоосновы) терминларидан фойдаланган ³.

¹ Суперанская А. В. Структура имени собственного (Фонология и морфология). М.: Наука, 1969. С. 57.

² Ўша асар.48-бет.

³ Ўша асар. 23,41-бетлар.

Юқоридаги мулоҳазалардан маълум бўладики, атоқли отларнинг лугавий негизини фақатгина турдош отлар ташкил қилмайди, балки уларда сифатлар, сонлар, феъллар, ҳатто оломош, ундош ва тақлидий сўзлар ҳам мавжуд бўлади. Шу сабабли бундай лексемалар мажмуини апеллятив, апеллятив лексика ёки лугавий асос (антропонимик асос, топонимик асос, космономимик асос, этнономимик асос каби) деб юритиш ўринлидир.

Мана шу нуқтаи назардан баъзи ишларда учрайдиган “Ўзбекистон ойконимларини икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин: 1) турдош отлардан, яъни апеллятивлардан таркиб топган ойконимлар; 2) атоқли отлар, яъни онимлар негизда таркиб топган ойконимлар¹ каби фикр юритиш, яъни апеллятивни турдош отлар билан тенглаштириш, боғлаб қўйиш бизнингча хато дир.

Баъзи ишларда апеллятив маъносида “ономастическая лексика”, “топонимическая лексика” каби терминлар қўлланганини кўрамиз. “Топонимическая лексика” терминини С.Қораев тақлидан ўзбек топонимикасига олиб кирди. “Географик объектларга ном қўйиш учун аҳоли томонидан фойдаланиладиган барча сўзлар мажмуи топонимик лексика дейилади”². Аммо апеллятивдан атоқли от ясалса, у энди оним ҳисобланади.

“Топонимик лексика” ёки “ономастик лексика” дейилганда атоқли отлар негизда ётувчи апеллятивлар кўзда тутилаётганини ҳисобга олинса, бу терминлар бир оз чалкашликлар тугадиради. Чунки, бир қатор адабиётларда “ономастик лексика” дейилганда бирор тилдаги атоқли отлардан иборат бўлган лексемалар мажмуи (фонди) тушунилади. Худди шунингдек “Топонимик лексика” ҳам тил топонимик тизимига хос бўлган топонимлар мажмуини (атоқли отни), топонимик бойликни ифодалайди. Демак, мана шу маънода, умуман, ўзбек тили лексикасини икки қатта гуруҳга ажратиш мумкин. 1) турдош сўзлар; 2) атоқли отлар. Кейинги тип сўзларни ономастик лексика деб юритиш ва биринчи гуруҳга қарама-қарши қўйиш мумкин. Худди шунингдек “Топонимик лексика”нинг ҳам ўз

¹ Қ о р а е в С. Қ. Ўзбекистон ойконимларининг топонимик лексикаси // Тошкент шаҳри ва вилояти топонимлари муаммолари. Тошкент, 1994. 54-бет.

² К а р а е в С. К. Топонимическая лексика и её изучение // Актуальные проблемы учебной лексикографии. Тезисы докладов. Ташкент, 1985. С.35–36; Қ о р а е в С. Қ. Ўзбекистон ойконимларининг топонимик лексикаси // Тошкент шаҳри ва вилояти топонимлари муаммолари. 53-бет.

оппозицияси мавжуд. Бу тилшуносликда географик терминлар деб юритилаётган оддий (турдош) лексика ва топонимлар яшашда асос бўлувчи бошқа тип сўзлардир. Демак, “ўзбек тилининг топонимик лексикаси” дейилганда топонимлар негизидаги оддий сўзларни эмас, балки у лексемалардан ясалган топонимларни, топонимлар мажмуи (бойлигини, фонди) тушунилиши лозим.

Апеллятив, ономастик негиз, топонимик негиз, антропонимик негиз (асос) тушунчалари ўзбек номшунослигида етарли равишда меъёрлашгани йўқ. Бунинг ёрқин мисоли сифатида “топонимик лексика”, “апеллятив” тушунчасини С.Қораевнинг турлича талқин қилишида кўриш мумкин. Булар қуйидагилар:

1. “Топонимическая лексика” тушунчаси оддий, турдош сўзлар маъносида талқин қилинади. Биз буни юқорида кўриб ўтдик.

2. Апеллятив тушунчаси турдош от тушунчаси билан тенглаштирилади: “турдош отлардан, яъни апеллятивлардан таркиб топган ойконимлар”¹.

3. Гоҳ апеллятив, гоҳ тополексема, гоҳ турдош от терминлари фарқсиз ишлатилаверади: “апеллятивлардан иборат ойконимлар”, “биргина тополексемадан иборат ойконимлар”, “фақат турдош отлардан тузилган бўлади”².

4. С.Қораев мақоласида “топонегиз” термини тилга олинади, “Топонимларни ҳосил қилган ана шу сўзлар топонегизлар деб аталадиган бўлади”³. Аммо, афсуски, ушбу тўғри термин изчил қўлланилмайди ва б.

Атоқли отларнинг луғавий негизлари, яъни апеллятивлар ҳақида сўз борар экан, атоқли отнинг негизи ва ундан ҳосил бўлган атоқли отларнинг ўзаро фарқлари, моҳияти ва вазифаларини қориштирмаслик лозим бўлади. Маълумки, ҳар қандай нарса ва объект, одатда, тилда ўз оддий (турдош) номига эга. Масалан: тоғ, шаҳар, қишлоқ, овул, ариқ, чўққи каби. Биз бу нарсаларни мана шу номлар билан ҳам умумий тарзда атаймиз. Аммо объектив зарурият, бу нарсаларни янада аниқ қилиб, доналаб, яккалаб аташни талаб қилади. Чунки бу нарсалар ҳам ўз гуруҳи, синфи, тури ичида ўзаро фарқланади. Мана шу талабга кўра бирор тоғ яна иккинчи бор номланади: тоғ (умумий тарзда), Қоратоғ (якка ҳолатда). Тоғ,

¹ Қ о р а е в С. Қ. Ўзбекистон ойконимаарининг топонимик лексикаси // Тошкент шаҳри ва вилояти топонимлари муаммолари. 54-бет.

² Ўша жойда.

³ Ўша асар. 53-бет.

Қоратоғ сўзлари ўша объектни нолаш жиҳатидан вазифасига кўра фарқланади. Чунки тоғ сўзи фақат Қоратоғга тегишли эмас, балки ҳар қандай тоғларнинг ҳам номидир. Аммо Қоратоғ – бу алоҳида, конкрет бир тоғнинг номидир. Демак, тоғ деб юритилувчи объект икки бор номланган. Шу сабабли ҳам атоқли отлар махсус ном, алоҳида ном тарзида изоҳланади. Бу ўринда А.В.Суперанскаянинг куйидаги фикрлари характерлидир: “Шундай қилиб, атоқли от – бу мазкур предметнинг биринчи номи – турдош номини тўладирувчи, аниқловчи, уни маълум бўлган мана шундай предметлардан фарқлашга хизмат қилувчи иккинчи номидир”¹.

Умуман, ўзбек тилида атоқли от термини русча “собственное имя” термини маъносини аниқ ифодаламайди. Чунки “собственное имя” – ўзиники бўлган ном, ўз номи (исми) маъносидадир. Мана шу маънода у умумий (турдош) ном эмас, “ўзининг (шахсий) номи” маъносини англатади. Илгарилари ўзбек тилида атоқли от маъносида “исми хос” термини ишлатилган. Ушбу термин нарсанинг “ўзи хос исми” маъносида русча “собственное имя” термини маъносига анча мос келади.

Қайд қилинганидек, атоқли от – нарса, объект ҳодисаларнинг иккинчи номидир. Аммо атоқли отга негиз бўлувчи сўзларни ва ундан ҳосил бўлувчи номларни мазмунан, шаклан, вазифасига кўра, лингвистик хусусияти жиҳатидан бир хил ҳодиса деб тушуниш ўринсиз бўлур эди. Гап шундаки, атоқли от билан унга асос бўлган сўз, ҳатто шаклан доимо А(апеллятив) = АО (атоқли от) тарзида тенг келавермайди. Масалан, исмларда одил – Одил, гўзал – Гўзал, топонимларда яланғоч – Яланғоч, тошлоқ – Тошлоқ каби. Атоқли отлар тизими қандайдир ўзига хос қўшимча элементларни олиб атоқли от тарзида, яъни ўзига хос тарзда қайта шаклланишга ҳаракат қилади. Натижада атоқли от ўз апеллятивидан шаклан узоқлашади. Масалан, ўзбек тилида топонимлар: 1) топонимик аниқлагичларни қабул қилади (Оқдарё, Оқтепа, Оқчўққи, Оқтоғ); 2) таркибида дастлаб мавжуд бўлган аниқлагичларни туширади, эллипсисга учрайди (Амударё – Аму, Саройқишлоқ – Сарой, Жумабозор – Жума); 3) қўшимча компонентлар олади (Куйи Миришкор, Куйи Қаҳрамон, Эски Олот); 4) апеллятивнинг дастлабки шаклидан даврлар ўтиши билан шаклан узоқлашиб кетади (Денов – Деҳи Нов, Морхона – Марғхона) ва б.

Ҳаттоки, атоқли от билан апеллятив шаклан мос келган

¹ Суперанская А. В. Структура имени собственного. С.9.

тақдирда ҳам атоқли от маъно ва функциясига кўра ўз луғавий негиздан фарқланади: “сўз топонимга айланар экан, яъни топоним “мана бу объект” маъносига эга бўлгач, ҳатто у ташқи томондан ўзгармаса-да, этимологик маъноси аниқ кўриниб турган тақдирда ҳам ўзининг аввалги маъносидан узоқлашади”¹.

Шуниси ҳам борки, атоқли отнинг луғавий негизи атоқли от вазифасига ўтиши билан бирдангина атоқли отга айланиб қолмайди. Туркий топонимлар юзасидан олиб борилган кузатишлар шуни кўрсатганки, кўпгина номлар аслида ёйиқ компонентли бирикмалар бўлган ва улардан юзага келган номлар ўша бирикмаларнинг эллиптик шаклидир: “...Луғавий асосида исмлар, этнонимлар, шахнинг ёшига, касб-корига, ижтимоий мавқеига ишора қилувчи турли сўзлар ётган топонимлар эллиптик ясалмалардир. Чунки улар туркий тилларда изофали қурилма шаклида қўлланилади”².

Апеллятив атоқли отга айланиши учун у маълум қайта шаклланиш, мослашув даврини ўтайди. Бу ҳақида А.В.Суперанская билдирган қуйидаги мулоҳазалар ҳам характерлидир: “Аҳоли истиқомат қилувчи жойларнинг номлари деярли бевосита турдош отдан ясалган бўлмайди. Ижтимоий ўйлаб топилган номлар бундан мустасно бўлиши мумкин. Табиий ҳолда шаклланган топонимияда топоним билан унинг луғавий асоси оралигида қишлоқ ёнида юзага келган бирор физикавий-жўгрофий объектнинг ёки ушбу объект билан яқин алоқада бўлган шахнинг исми, ё ота исми, ё худ фамилияси ётади”³.

Топонимик тузилма (структура) билан унга асос бўлган апеллятив структуранинг тўла мос келмаслигини апеллятивда мавжуд бўлган баъзи грамматик шаклларнинг образли от структурасига тааллуқли бўмаслиги, балки унинг таркибида нофункционал, қотган лисоний элемент сифатида сақланиши ҳам тасдиқлайди. Масалан, *қулоччилик*, *темирчилик*, *пахтакор* сингари топонимлар таркибидаги *-чилик* ва *-кор* қўшимчалари топонимик тизимнинг ҳосиласи эмас, балки апеллятив негизда аввал мавжуд бўлган кўрсаткичлардир. Шу сабабли ҳам кўпинча атоқли отлар ўзак ва ясовчи морфемаларга, фонетик ва морфемик структурага бўлинмасдан яхлит бир сўз тарзида талқин этиб келинади: “Атоқли

¹ Никонов В. А. Введение в топонимику. С.32.

² Молчанова О. Т. Структурные типы тюркских топонимов горного Алтая. С.109.

³ Суперанская А. В. Что такое топонимика? М.: Наука, 1985. С. 12.

отни ва унинг турдош отдан фарқини белгилаш ҳозирга қадар, асосан, бутун сўз (“целого слова”) сатҳида олиб борилди. Шу сабабли кўпгина ишларда кичикроқ сатҳлар доимо ҳам ҳисобга олинавермайди. Шу сабабли атоқли отни ташкил қилган унсур (элемент) таҳлил қилинмайди, мавжуд ишларнинг аксариятида атоқли отга бир бутунликка эга сўз сифатида қаралади”¹.

Мана шундай фикр билдирилишига қарамасдан, А.В.Суперанская ҳам топонимлар икки қисмдан ташкил топади, деб ҳисоблайди: негиз ва формант: “Атоқли отнинг тузилиши ҳақида сўз борганда, асос ва формантлар ҳақида гапирилиши керак. Чунки ном асоси таркибига кирувчи олд кўшимчалар, ўзак ва суффикслар, одатда, атоқли отликкача бўлган ясалишга тегишлидир. Атоқли от таркибига улар тайёр асос сифатида кирган”².

Демак, топоним негиз ва формантдан иборат бўлар экан, негиз таркибидаги баъзи сўз ва форма ясовчи морфемалар бу лексеманинг атоқли отликкача бўлган ҳаёти учун тегишлидир. Масалага мана шундай ёндашиш туфайли ўзбек топонимияси таркибидаги кўпгина ясама негизлар ономастик ясалиш маҳсули деб талқин қилинаётганлигининг гувоҳи бўламиз. Чунончи, Озодлик (кўча, маҳалла), Меҳнаткаш (кўча), Пахтакор маҳалла, Шодлик маҳалла ва б.

Юқорида қайд қилинган топонимлар таркибидаги ясашиш кўринишлари ономастик ясалиш маҳсули эмас, балки бу сўзларнинг атоқли отликкача бўлган даври маҳсулидир. Шу сабабли ҳам А.В.Суперанская атоқли отларнинг фонологик ва морфологик тузилишини таҳлил қилар экан, ономастика сатҳида сўз ясашиши ҳақида гапириш ўринсиз деб ҳисоблайди: “Ишда онгли равишда сўз ясашиши эмас сўз ясашиш морфологияси (словообразовательная морфология) термини қабул қилинди. Чунки сўз ясашиши дейилганда муаллиф жонли маҳсулдор жараёни тушунади. Атоқли отларнинг аксарияти ўтмиш даврларда ясалган бўлиб, ҳозирда эса уларнинг ясашиш механизмини очиш мумкин, холос. Эндиликда улардан жуда кам ҳоллардагина фойдаланилади”³.

Хуллас, юқоридаги фикрларга диққат қилинса, А.В.Суперанская атоқли отда икки қисмни кўради: негиз ва формант. Бу ўринда негиз тушунчаси шубҳа туғдирмайди, чунки атоқли от асосида ёт-

¹ Суперанская А. В. Структура имени собственного. С. 12–13.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

ган атоқли отни яшаш учун асос бўлган лексемани (апеллятивни) ифодалайди. Аммо формант тушунчасига нима кириши бир оз ноаниқ. Ономастик тадқиқотларда, кўп ҳолда *формантлар* деб топоним таркибида учрайдиган сўз ва форма ясовчи қўшимчалар тушунилмақда. Масалан: Тароқли, Болғали, Айрончи, Баҳринтўп топонимлари таркибидаги *-ли, -чи, -тўп* формант деб қаралади. Бу қўшимчалар топонимни эмас, у учун асос бўлган этнонимларни ясаган ва топоним структурасида қотган шакл ҳолида учрайди. Хўш, формантлар қаторига баъзи топонимик ясовчи қўшимчалар, топонимик индикаторлар ҳам кирадим, йўқми? Моҳиятан улар бу тушунча доирасига кирмаслиги керак. Чунки, улар ономастик сатҳда атоқли отлар ҳосил қилади: Олмазор, Ўрикзор, Олмалик, Ботқоқлик, Шодмонсой, Ҳошимқудук, Райимтепа, Мирзақўл, Қўлдошбулоқ каби. Демак, атоқли от таркибидаги функционал ва нофункционал бўлган морфемалар, компонентларнинг формант тушунчасига муносабати аниқлик талаб қилади. Н.В.Подольская формант терминини атоқли от ясовчи морфема тарзида талқин қилади: “антропонимик формант (антроформант, формант антропонимии) – антропонимнинг аффиксал элементи, жумладан антропонимик суффикс: Олег-ов-ич, Иван-ов¹. “Топонимик формант (топоформант) – топонимлар ҳосил қилишга хизмат қиувчи формант”².

Ушбу талқинларга диққат қилинадиган бўлса, демак формант – бу атоқли отлар таркибидаги сўз ясовчи ёки ном негизини ясаган қўшимчалардир. Аммо, амалда баъзи ишларда формантларни атоқли отлар таркибидаги нофункционал, ономастик сатҳгача мавжуд бўлган морфемалар, дейилган қараш ҳам мавжуд. Формант, топоформант тушунчаси ва терминлари ўзбек топонимикасида биринчи бор проф. З.Дўсимовнинг ишларида қўлланилди. З.Дўсимов, А.В.Суперанскаянинг тилдаги умумий лексика ва махсус лексика (специальная лексика) қарашларига³ суянган ҳолда шундай ёзди: “Демак, лексема ва топонимни бир қаторга қўйиб бўлмайди. Чунки умумий лексика кишилик жамиятидаги алоқанинг барча соҳаларида қатнашади. Махсус лексика эса функционал доираси,

¹ Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. С.36.

² Ўша асар. 137-бет.

³ Суперанская А. В. Апеллятив-онома // Имя нарицательное и собственное. М.: Наука, 1978. С.5–6.

лисоний функцияси чегараланган лексикадир. Демак, топонимларнинг ясамалиги ҳақида гапирилганида *топонимликкача* ва *топонимлик давридаги* маънони ҳисобга олиш лозим бўлади. Топонимияда ҳосил қилувчи ва ҳосила орасидаги муносабат топонимик ва топонимликкача бўлган маъноларда ифодаланади¹. Ушбу қарашга асосланилса, топоформант деб юритилувчи воситалар топонимгача бўлган давр маҳсулларини англатадими ёки топонимия даври ва топонимгача бўлган даврдаги барча воситаларни англатадими, деган савол туғилади. Бу саволга З.Дўсимов ишида ҳам аниқ жавоб йўқ. У топонимларни уларнинг лисоний таркибига қараб учга бўлади: *апеллятив топонимлар*, *формантли топонимлар*, *аффиксоидли топонимлар*². Унинг ўз ишида топоформантлар учун келтирилган мисолларига қараганда у формант деб топонимликкача бўлган кўшимчаларни ҳам (Ййланлы, Қамышлык, Темирчи), топонимик давридаги функционал кўшимчаларни ҳам (Дарвант, Пешканик) кўзда тутади³. Бу ўринда аффиксоидли топонимларнинг алоҳида ажратилгани ҳам тушунарсиз.

А.Отажонова Хоразм этнотопонимларини З.Дўсимов қарашларига суянган ҳолда *апеллятив асосли номлар фармантли номлар*, *индикаторли номларга* бўлади⁴. Тадқиқотчи апеллятив асосли номлар деб ҳеч қандай кўшимчасиз соф луғавий структурали топонимларни тушунади: Мачай, Қынчак, Бақай, Арғын каби. Аммо ўша ернинг ўзида “апеллятив асосли номлар таркибидаги айрим тарихий аффикслар” таҳлил қилинган: *-т*, *-ак*, *-ман*, *-н* каби. Аммо бу кўшимчалар атоқли отларни эмас, улар учун луғавий негиз бўлган этнонимларни ясаган.

А.Отажонова формантли номлар деб “таркибида ҳар хил грамматик элементларни сақлаган этнотопонимларни” тушунади ва бундай формантлардан *-ли* (қарғали, сирғали), *-чи* (айранчи, бўёқчи, балиқчи, кўрпачи), *-лар* (хўкизлар, курралар, қарғалар, шағаллар), *-ча* (қорача) шаклида таҳлил қилган⁵. Топонимик формант деб таҳлил қилинган юқоридаги кўшимчаларнинг барчаси топонимни эмас, этнонимларни ясаган. Демак, улар атоқли от таркибида-

¹ Д у с и м о в З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Ташкент, 1986. С. 26.

² Ўша автореферат. 28-бет.

³ Ўша автореферат. 28–29-бетлар.

⁴ О т а ж о н о в а А. Хоразм этнотопонимлари. Тошкент: Фан, 1997. 78–85-бетлар.

⁵ Ўша асар. 82–85-бетлар.

ги топонимлик давригача мавжуд бўлган морфемалардир. Шундай қилиб, А.Отажонова топоформант деб топоним учун асос бўлган луғавий негизга (этнонимга) хос бўлган ясовчиларни тушунади.

Ушбу нуқтаи назар айнан А.Туробов томонидан қабул қилинган ва Самарқанд вилояти этноойконимларини апеллятив асосли номлар, формантли номлар, топонимик аниқлагичли номларга бўлади ва формантли номларни у шундай изоҳлайди: “аввал ҳам қайд қилганимиздек, этноойконимлар грамматик таркибида учрайдиган кўпгина ясама тузилмалар топонимлар эмас, этнонимлар тизими учун тегишлидир. Улар таркибидаги кўшимчалар, баъзи компонентлар этноним ясашга хизмат қилган лисоний материалдир”¹. Демак, А.Туробов формант дейилганда атоқли отга эмас, балки унинг негизига ётган лексемага (бу ўринда этнонимларга) тегишли сўз ясовчи морфемаларни тушунади. Ҳар ҳолда атоқли отни ясовчи кўшимчани, топоним ясаган апеллятив асосида аввалдан мавжуд формантдан, тарихий кўшимча ва формантларни синхрон (функционал) кўшимчалардан фарқлаш мақсадга мувофиқдир.

Формантни икки хил талқин қилиш мумкин: оригинал атоқли от ҳосил қилувчи формат ва атоқли от шакли (формаси) ҳосил қилувчи кўшимча каби.

Юқоридаги таҳлилларни умумлаштириб, қисқа хулоса қилинадиган бўлса, атоқли отлар структураси тадқиқотчилар томонидан қуйидаги материаллардан иборат деб тушунилмоқда:

- а) луғавий негиз, яъни апеллятив асосдан;
- б) формант (антропоформант, топоформант каби) дан;
- в) ономастик аниқлагичлар (топонимик аниқлагич, антропонимик аниқлагич каби) лардан.

Ўз навбатида атоқли от таркибида учрайдиган формант иккига бўлинади: 1) луғавий негизга мансуб бўлган формант; 2) атоқли отга тегишли бўлган формант. Булардан биринчиси ономастик сатҳгача бўлган мавжуд морфемалар бўлса, иккинчиси ономастик сатҳ учун тегишли морфемалардир.

Ономастик аниқлагичларнинг (индикатор) атоқли отнинг луғавий негизига ҳам, формантга ҳам киритилмаслиги аниқлагичларнинг атоқли от структурасидан ташқари бўлган ҳодиса эканини англатмайди. Одатда, ономастик негиз, формантлар ҳақида сўз борганда туб ёки ясама (сода) тузилишли номлар

¹ Туробов А. М. Самарқанд вилояти этноним ва этнопонимлари таҳлили: Филол. фан. ном. ... дисс. Тошкент, 1999. 94-бет.

кўзда тутилади. Ономастик аниқлагичлар эса қўшма тузилишли номларни ясашга хизмат қилади: Оқтепа, Қорадарё, Шукуркудук, Мавлонсой каби.

Ономастик негизлар (топонегизлар, антротопонегизлар ва ш.к.), яъни апеллативлар турли характерда бўлиши мумкин: 1) ўлик апеллативлар; 2) архаик апеллативлар; 3) функционал апеллативлар, яъни қўлланишда бўлган лексемалар; 4) неологизм апеллативлар.

Ўлик апеллативлар аллақачон истеъмолдан чиқиб, ўлик тилга айланган тилларнинг отлар таркибида учрайдиган қолдиқларидир.

Архаик апеллативлар ўтмишда ўзбек тили тарихида истеъмолда бўлган, ҳозирда истеъмолдан чиққан, аммо атоқли от таркибида сақланиб қолган лексема-негизлар. Чунончи, Черикбой (исм), Ўгонберди (исм), Жомъ, Жомчи, Жомбой (топоним), Работобод (топоним) каби.

Умуман, ўзбек тилидаги ономастик апеллативларни иккига бўлиш мумкин: турдош от апеллативлар ва атоқли от апеллативлар. Атоқли от апеллативлар атоқли отларнинг иккинчи (учинчи) бор атоқли от вазифага кўчишидир. Масалан: Тошкентбой, Қўқонбой (исмлар), Сайхунобод (туман), Азизобод (қишлоқ), Эшматтепа (тепа) ва б.

Биз формант тушунчасини қуйидагича талқин қилиш тарафдоримиз:

а) атоқли от таркибида учрайдиган, аммо атоқли отни ясашга хизмат қилмайдиган;

б) апеллатив лексика таркибида топонимик негизга мансуб бўлган қолдиқ (шакл) ҳолида учрайдиган;

в) ном таркибида нофункционал, формал қотган ҳолда мавжуд бўлувчи, аммо ном таркибидан чиқариб ташлаш мумкин бўлмайдиган;

г) апеллатив билан биргаликда яхлит бир негиз ҳолида тушуниладиган морфемадир.

Умуман, ономастика тизимида ясалмайдиган ном йўқ. Ҳар қандай сўзнинг атоқли от вазифасига кўчиши (Тургун, Яхшибой исмлар, Сувлиқ, Пахта – топонимлар) ёки унинг негизида атоқли отнинг ясалиши бу сўзнинг маъносида, вазифасида, тил лугавий тизимидаги ўрнида, ижтимоий қимматида ўзгариш ясади, у ономастик тизимга мансуб лексемага айланади. Аммо ҳамма гап атоқли отнинг қайси усулда ясалаётганлигида. Номшуносларнинг кейин-

ги йиллардаги кузатишлари антропоним ва топонимларнинг асосий қисми ономастик конверсия ва синтактик усулда ясалишини кўрсатади (Биз бу масалаларни кейинги бобда махсус ёритамиз).

Ҳар қандай тилдаги атоқли отларнинг луғавий негизларини ўрганиш бир қатор муаммоларни тўғри ҳал қилишга имкон беради. Булар:

- конкрет тилдаги атоқли отлар учун негиз бўлиб хизмат қилувчи лексемаларнинг типлари белгиланади;
- бундай лексемаларнинг ҳажми, миқдори аниқланади;
- номни ташкил қилувчи асосий ва қўшимча компонентлар конкретлашади;
- номнинг маъноси ва этимологиясини очишга кўмаклашади;
- ономастик тизимда ўз ва ўзлашган материалнинг ўрни ва мавқеини аниқлашга имкон беради;
- атоқли от билан унга асос бўлган луғавий негиз материаллари асосидаги семантик ва грамматик фарқларни ўрганишга шароит туғдиради;
- ономастик тизимдаги тарихий ва замонавий номлар орасидаги муносабатни, ономастик аънаналарни кузатишга имкон беради ва б.

Юқоридаги таҳлиллardan чиқадиган умумий хулоса шундан иборатки, топонимлар тилдаги мавжуд луғавий имкониятлар (апеллятив) асосида ясалади. Бундай луғавий материал икки хилдир: турдош от ва атоқли отлар. Атоқли отларни ҳосил қилишга хизмат қилувчи, яъни луғавий база бўлувчи атоқли отларни апеллятив деб юритиш бироз эриш туюлади. Чунки апеллятив дейилганда, асосан оддий сўзлар, яъни турдош лексика тушуниб келинади. Борди-ю, апеллятив ўрнида луғавий негиз деб олинса, атоқли от негизлар ҳам тил лексикасининг таркибий қисми сифатида қайд қилинганда ноқулайлик йўқолади. Аммо бу ўринда апеллятивни умуман атоқли отларнинг луғавий базаси, уларни яшаш учун хизмат қилувчи материал сифатида тушуниш лозим бўлади. Кўринадики, ономастикада шундай жараён мавжудки, унда муайян бир апеллятив (оддий) лексема исм ёки топоним яшаш учун луғавий негиз бўлиб хизмат қилади (масалан, насиба – Насиба, тошлоқ – Тошлоқ каби), кейинчалик ушбу атоқли от яна бошқа бир атоқли отларга луғавий негизлик ролини ўйнайди (Тошлоқ – Тошлоқ тумани – Тошлоқ кўчаси каби). Ушбу жараёндаги ҳар иккала ҳолат ҳам моҳиятан бир хил қийматга эга, чунки ҳар иккала ҳолатда (Тошлоқ ва Тошлоқ) янги

ном учун луғавий негизлик ролини ўтамоқда. Мана шу маънода Тошлоқ (туман) атоқли оти ҳам негизлик, яъни апеллятивлик вазифасини ўтамоқда. Демак, кенг маънода топонимларни яшаш учун хизмат қилувчи турдош сўз ҳам, атоқли от ҳам апеллятивлик моҳиятига эгадир.

Аммо илмий тадқиқотнинг қонун-қоидалари топоним учун асос тегизларни ўз номи билан фарқлаб аташни талаб қилади. Атоқли отларнинг умумистеъмол сўзлар, махсус лексика, бошқача айтганда турдош сўзлар, турмуш лексикаси ("бытовая лексика") ва бошқалардан фарқини белгилаш тилдаги атоқли отлар категорияси, уларнинг чегараси, атоқли отларга кирувчи луғавий типлар, умуман олганда тил ономастикаси доирасини, унинг ҳажми ва чегарасини аниқлаш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Ҳолбуки атоқли отларни умумистеъмол лексикадан, махсус лексика-терминлардан, номенклатурадан фарқлашда кўпвазифавийлик доирасидан келиб чиқиломқда. А.В.Суперанскаянинг фикрича, сўзларни келтирилган тарзда иккига гуруҳлаш бир-бирини инкор қилмайди¹.

Ушбу чалкашлик аввало баъзи сўз гуруҳларини атоқли от деб ҳисоблаш мумкинми ёки йўқми, дейилган масалага ёндашишда кўринади. А.В.Суперанская атоқли отлар тизимида кирувчи номларни илмий жиҳатдан таҳлил қилар экан, бу сатҳнинг бирикклари деб антропонимлар, зоонимлар, мифонимлар, спелеонимлар, дремонимлар, фитонимлар, пелагонимлар, лимонимлар, гелонимлар, потамонимлар, гидронимлар, документонимларни, шунингдек, ҳали тилшуносликда махсус номга эга бўлмаган ҳаракат воситалари атоқли оти, ўсимлик навлари номи, фирмавий номлар, муассаса ва ташкилотлар атоқли оти, оммавий нашрлар маҳсулоти атоқли оти, байрам, юбилей, тантаналар ва бошқа маросимлар номи, баъзи муҳим тадбирлар, компаниялар, урушлар номи адабиёт ва санъат асарлари номини, табиат стихияларига берилган атоқли отларни тилга олгани маълум².

Атоқли ва турдош отлар (апеллятивлар)нинг фарқлари ҳақида гапирган кўпгина тадқиқотчилар, аввало, ушбу лексик гуруҳларнинг тил, нутқдаги вазифасига эътибор беришади ва атоқли отларнинг асосий вазифаси аташ, номлаш (номинатив)дан иборат деб били-

¹ Суперанская А. В. Апеллятив-онома // Имя нарицательное и собственное. С.32.

² Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973.

шади. Турдош отлар ҳам нарса, объектни номлайди, ammo бу вази-фа уларда етакчи эмас. Шу сабабли А.А.Реформатский турдош отлар *максимал маъноли* (тушунчали) бўлса, атоқли отлар *“максимал номинатив”* деб баҳолайди¹. Н.В.Подольская Е.Куриловичнинг барча турдош отлар *ифодалайди* (обозначаает), атоқли от эса *атайди*, номлайди (называет) деган² фикрини келтирар экан, унинг ўзи атоқли отнинг асосий вазифаси номинация, бу жиҳатдан у турдош отдан фарқланади³, дейди.

О.Т.Молчанова атоқли от семантик тузилишида юз берувчи маъно ўзгаришларини таҳлил қилар экан, “...исм англатмайди, балки ифодалайди”⁴, дейди.

Баъзи тадқиқотчилар атоқли ва турдош отлар вазифасидаги фарқ юзасидан шундай хулосага келишган: “Атоқли отлар коммуникатив система бўлмай, улар номинатив системага киради. Улар дунёдаги бир қатор тилларда конкрет отлар синфига мансуб, яъни субстантивлардир”⁵.

В.И.Болотов атоқли отларнинг моҳияти ҳақида тилшуносликда мавжуд баъзи фикрларни таҳлил қилиш асосида шундай хулосага келади: Атоқли отлар нутқда икки вазифани бажаради: а) номинатив вазифа; б) предикатив вазифа⁶.

Юқоридаги фикрлардан кўринадики, атоқли отлар турдош отлардан “номинатив вазифа” (аташ, номлаш вазифаси)ни бажаришига кўра фарқланади. Бу ўринда ҳамма сўзлар ҳам номлайди, энг аввало, ном-ку? Дейилган савол туғилади. Ammo атоқли отлар турдошдан фарқли равишда фақат номлайди, деб ҳисобланади.

Демак, атоқли отнинг турдошдан фарқи асосан номинация, номинатив вазифа бажаришида экан, атоқли от қандай объектни ва қай тарзда номлайди, бу жиҳатдан турдош отдан фарқ қиладими,

¹ Реформатский А. А. Топонимика как лингвистический факт. С.10.

² Курилович Е. Положение имени собственного в языке // Очерки по лингвистике. М., 1962. С. 352.

³ Подольская Н. В. Какую информацию несет топоним // Принципы топонимики. М.: Наука, 1964. С.88–89.

⁴ Молчанова О. Т. Структурные типы тюркских топонимов горного Алтая. С.60.

⁵ Болотов В. И. К вопросу о значении имен собственных // Восточно-славянская ономастика. М.: Наука, 1972. С.345.

⁶ Болотов В. И. Семиотическое изучение топонимии // Топонимия Центральной России. М., 1974. С. 336.

дейилган қонуний савол туғилади. Бу саволга жавоб бериш атоқли отнинг нарса ва объектларни номлашидаги ўзига хосликни очишга кўмаклашади.

А.В.Суперанскаянинг ёзишича, атоқли от аниқ объектга боғлиқлиги, ўша якка объектга оид ассоциацияга эгаллиги билан характерланади¹. Товар белгилари (номи)нинг ономастикага дахлдорлигини таҳлил қилар экан, Р.Е.Березникова бу фикрга қўшилади². А.В.Суперанская бошқа бир ишида турдош от билан атоқли от фарқини турдош отнинг нарсаларнинг бутун бир синфини номлашида, аталаётган объект билан зич боғлиқликда бўлишида, аксинча атоқли отларнинг нарсалар синфи (класс) билан боғлиқ эмаслиги, якка объект билан алоқадор бўлишида кўради³.

В.И.Болотов фикрича, атоқли отлар турдошдан, аввало ўз вазифасига, тилда пайдо бўлиш эҳтиёжига кўра фарқланади. Атоқли отда аталувчи ва атовчи ўзаро зич боғлиқлигига кўра тилдаги лексемаларга ўхшайди⁴. Ушбу муаллиф атоқли от ифода қилувчи объект (денотат) якка, индивидуалдир.

Атоқли отларни тадқиқ қилиш назарияси билан шугулланганлардан бири Ю.А.Карпенко бўлиб, у атоқли ва турдош отларнинг ўзаро фарқини уларнинг вазифасида кўради. Унинг ёзишича, турдош отларнинг вазифаси *умумлаштириш* (классификация), атоқли отларники эса *индивидуаллаштириш* эканини кўпчилик тан олган. Аммо тилшунослар бу масалада “умумлаштириш – индивидуаллаштириш” (“обобщения – индивидуализация”) нуқтан назаридан эмас, балки “ажратиш (айириш) – бирлаштириш”ни (“разъединения – объединения”) кўзда тутмоқда⁵. Ю.А.Карпенко атоқли ва турдош отлар орасидаги вазифавий фарқни атоқли отларнинг дифференция қилишида, турдош отлар эса классификациялашида деб ҳисоблайди. Мана шундай нуқтан назар олдинроқ А.А.Белецкий томонидан айтилган эди⁶.

¹ Суперанская А. В. Терминология и ономастика // Вопросы разработки научно-технической терминологии. Рига, 1973. С.324.

² Березникова Р. Е. Место номенов в лексической системе языка // Имя нарицательное и собственное. С.48.

³ Суперанская А. В. Аpellатив-онома // Имя нарицательное и собственное. С.32-33.

⁴ Болотов В. И. Келтирилган мақола. 333-бет.

⁵ Карпенко Ю. А. Теоретичи засади размежувания власных изачальных назв. // Мовознавство. 1875. №4.

⁶ Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). Киев, 1972. С.167.

В.Д.Бондалетовнинг ёзишича, атоқли отлар куйидаги вазифаларни адо этади: номинатив идентификациялаш, дифференция қилиш. Иккинчи даражали вазифаси (квалификациялаш), яъни кўшимча факультатив (ясовчилик ёки нофаол ва б.) вазифалар: социал, эмоционал, аккумулятив, дедектив (ишора қилувчилик, маълум қаторга жамлаш, экспрессив, эстетик, стилистик вазифа”¹.

Демак, юқоридаги фикрлардан шу нарса маълум бўладики, атоқли от турдош от (сўз)дан алоҳида олинган объект, нарса, воқеа-ҳодисани яққалаб, доналаб номлайди ҳамда бу йўл билан денотатни бир хил жинс, синф, гуруҳ, тўдага кирувчи ана шундай бошқа денотатлардан ажратишга, фарқлашга хизмат қилади.

Ўзбек антропонимларининг луғавий асослари

Ўзбек тили антропонимияси тизимининг луғавий асослари (апеллятивлар)ни белгилаб, аниқлаб чиқиш мураккаб иш бўлиб, кўпгина тадқиқотларда изчил белгиланмаган. Шунини айтиш керакки, у ёки бу исм асосида қандай лексема ётганини аниқлаш – бу исм маъноси ва мотивини белгилаш дегани эмас, чунки лексемалар исмга кўчгач, апеллятивнинг маъно ва номинациясида тамоман янги вазифалар юзага келади. Масалан, Арслон исми ҳайвон номини эслатиб турса-да, у исм сифатида “мардлик, довюрақлик” маъноларини аниқлатади. Қадимда эса бу исм тотемистик тасаввурни ифодалаган.

Баъзи тадқиқотчилар тилда топоним ёки антропоним вазифаси кўчишга мойил сўзлар гуруҳи мавжуд бўлади, деб ҳисоблашади. Бундай талқин ҳам ишонарли эмас. Чунки у ёки бу сўзни “исм” сифатида танлаш сўзнинг мойиллигига эмас, қандай номлаш эҳтиёжига боғлиқ. Бу эҳтиёж тарихий давр, одамларнинг диний, маънавий эътиқодларига, этник расму русумлар, анъанавий удувларига боғлиқ. Мана шу талабларга жавоб берадиган сўзгина исмли вазифасига кўчади, яъни уни номинаторлар исм сифатида танлайди.

Ўзбек исмлари фондида мана шу талабга жавоб берадиган лексема – апеллятивлар мавжуд.

Ҳозирги ўзбек тилида истеъмолда бўлган исмларда фақатгина ўзбек аҳолисининг истак ва мотивлари ётади, деб тушуниш ҳам

¹ Бондалетов В. Д. Семиотическое изучение топонимии // Топонимия Центральной России. С. 21.

чегаралидир. Тожикча, арабча номларнинг кўпчилигига хос мотивлар – ўша номлар яратилган тожик ва араб тилларида юзага келган ва ўша тилда қолган. Масалан, Мусо, Исо, Исҳоқ исмларининг мотиви қадимий яҳудий тилида, Абдусамад, Абдувоҳид, Абдулла номлари мотиви араб тилида, Бинобар, Бахшанда, Гавҳаршод, Хоркаш, Тожинор исмлари мотиви форс-тожик тилида қолган.

Ўзбеклар бу номлар исм бериш диди, мотиви ва эстетик тасаввурларига мос келгани учун, уларни турли даврларда ўзлаштирган ва болага исм сифатида қўйган. Демак, ўзбек тилида ҳозир удум бўлган исмларни ижод қилишда ўзбеклардан ташқари араб, тожик ва бошқа халқларнинг ҳам улуши бор.

Исм асосида ётган апеллятив генетик жиҳатдан қайси халқ тилига тегишли бўлса, исм ўша халқнинг ижоди дейиш ҳам тўғри бўлавермайди. Чунки бундай исмларни араб ёки форс-тожик тилидан ўзлашган оддий, турдош лексемалар асосида ўзбекларнинг ўзи ясаган бўлиши мумкин. Масалан, арабча лексемадан ясалган Мурод, Анвар, Асал, Котиба, Маданият, Мантиқа, Маърифат каби исмларни арабча лексемалар асосида ўзбеклар ўзи ижод қилгани аниқ. Замирида форс-тожикча лексема ётган Сафаргул, Софдил, Сабзина, Осуда, Эшонбой, Холбиби исмлари ҳақида ҳам ўша фикрни айтиш мумкин.

Демак, луғавий асосида арабча ёки форс-тожикча лексемалар ётган барча исмларни араб ёки форс-тожиклар ижоди деб билиш нотўғри бўлганидек, ўзбек тилидаги барча номларни ўзбек тилининг ўз ижоди деб бўлмайди. Аммо шу нарсани таъкидлаш жоизки, ўзбек тилида қўлланишда бўлган, ўзбек кишисининг номи бўлган ҳар қандай исм ўзбек антропонимиясининг луғавий бойлигидир. Чунки ўзга тиллардан ўзлашган исмлар асрлар давомида ўзбек аҳолисининг номига айланган. Ота-оналар бу номларни қайси тилдан кирганини ўйлаб ўтирмасдан ўз мақсадлари ва дидига мос тушса, болага исм сифатида қўйверади. Шу сабабли бу исмларни мавжуд адабиётларда “ўзбек исмлари” деб юритилади.

Бизнинг “Ўзбек исмлари маъноси” китобининг 278 сўзлиги асосида олиб борган кузатишларимиз ушбу китобда 2400 исмга “ўзбекча”, 1717 исмга “форс-тожикча”, 3070 исмга “арабча” белгиси қўйилганини кўрсатади. Ҳисоблашда заминиди содда лексема ётган исмлар ва ҳар иккала компоненти бир тилга оид қўшма исмлар ҳисобга олинган.

Мана шундай ҳисоблаш содда исмнинг асосини ташкил этувчи лексема ва қўшма исмнинг биринчи компонентини ташкил қилувчи лексема асосида олиб борилди. Маълум бўлишича, китобда берилган 804 содда ва қўшма исмнинг биринчи компонентини “ўзбекча”, 680 исмнинг биринчи компонентини форс-тожикча лексема, 1744 исмнинг биринчи компонентини арабча лексема ташкил қилар экан.

Мана шу каби ҳисоблаш бошқа тиллардан ўзлашган исмлар бўйича ҳам белгиланди. Луғатда 35 исмга қадимги яҳудий, 21 исмга мўғулча, 9 исмга лотинча, 8 исмга паҳлавийча, 4 исмга сўтдча, 7 исмга ҳиндча, 1 исмга хитойча белгиси қўйилган, 79 исм эса қадимий туркий белгисига эга.

Юқоридаги маълумотлардан кўринадики, ҳозирги ўзбек исмларининг апеллятив асосини тахминий ҳисобга кўра, арабча лексемалар (1744 лексема), иккинчи ўринда ўзбекча лексемалар (804 лексема), учинчи ўринда форс-тожикча лексемалар (650 лексема) ташкил қилади. Бу ҳисоблар нисбий, тахминийдир.

Ушбу ҳисобни тахминий дейишимизга сабаб, ҳисоблаш битта китоб сўзлиги асосида олиб борилди, иккинчидан баъзи лексемалар исмларнинг фақат иккинчи компонентини ташкил қилиши ҳисобга олинмади.

Юқоридаги маълумотлардан ўзбек исмларининг луғавий асосини ташкил қиладиган лексемалар қайси тилга мансублиги (генетик манбаи) аниқланди. Энди ушбу лексемаларнинг таркиби қандай тип лексемалардан ташкил топганини (яъни апеллятивларнинг семантик асосини) тасниф қилишга ўтамиз. Бунда асосий тамоийил лексема исм вазифасига ўтгунга қадар қандай лексик-семантик гуруҳга мансуб бўлгани асосга олинди.

Ҳайвонлар номи:

Ёввойи ҳайвонлар номи: Арслон, Буғибой, Буғро, Бўка, Бўри, Бўта, Жайраҳон, Жайрон, Йўлбарс, Кийикбой, Кийикбека, Олқар, Оқбўта, Оқбўри, Савсар, Сиртлонбек, Такабой, Шағал, Қоплон, Қулонтўй, Қундузбой, Оҳу, Шер, Увайс (бўри), Ғазал (кийик), Ғазанфар (шер, арслон), Ҳайдар (арслон) ва б.

Уй ҳайвонлари номи: Бука, Бўта, Бўтакўз, Дўнон, Кўзибой, Кучукбой, Кўппак, Оқтойлоқ, Оқтўқли, Оққўзи, Серкабой, Такабой, Танабой, Тойбек, Тойбека, Тойчоқ // Тойчиқ, Тойқўзи, Тўлбой, Туяли, Тўқли, Тўқлибой, Улоқ, Қулинбой, Кўзибой, Кўзиой, Қўйли, Қўчқор, Марқа, Чавқар.

Қушлар номи: Лочин, Бургут, Бойқуш, Бургутбой, Бўзлок, Кўгарчин, Каклик, Майна, Оқшунқор, Суйгун, Сунқур, Тувадок, Турғуной, Турна, Турнаой, Тўрғай, Тўти, Тўтимомо, Тўғрул, Уккибой, Чағри, Шунқор, Қалдирғоч, Қирғий, Қорасунқур, Туйғуна, Умай, Умайбека, Кабутар, Каптар, Лайлак, Полопон, Хўроз, Хўрозхол, Андалиб, Бобил (қалдирғоч), Тасқара, Товус, Уқоб (бургут), Кумри, Хумо.

Баъзи жонзотлар номи: Ари, Балик, Сўна, Чўтанбой, Замбур, Пашша, Ҳашарот.

Ўсимликлар ва уларнинг маҳсулоти номи: Арпа, Бошок, Бурчок, Ёвшан, Жамбилдай, Райҳондой, Жинғилбой, Майизхон, Майсахон, Нўхат, Саримсоқ, Чечак, Печак, Экинбой, Ўтбос, Ўтбосар, Қовунбой, Долчин, Дастагул, Лолабуви, Новадул, Навнихол, Ниҳол, Ниҳола, Печакгул, Пиёзгул, Савсар, Савсаргул, Садбарг, Сабза, Сабзигул, Тозагул Чамангул, Зирагул, Савсан, Ўсма, Зайтуна.

Дарахтлар ва улар маҳсулоти номи: Арча, Олмурт, Садахон, Чинора, Ғужумбой, Олабой, Олағўзал, Анжир, Анор, Аргувон, Гилос, Чилон // Жилон, Олча, Олуча, Пистабодом, Пистагул, Хурмо, Шамшод, Санобар, Зайтуна.

Бирор табиий жой, ўринлар номи: Далахон, Ёзлок, Бойсун, Водилбой, Далон, Ёзлон, Жойлов, Сайрам, Товбой, Товлибой, Тошлақ, Яйлов, Яйлоқ, Ўрмон, Ўрмондой, Қувабой, Қўқонбой, Турон, Чимбой, Чўали, Чўққи, Қўрғонбой, Бўстон, Гулистон, Дашбой, Даҳабой, Денов, Жомбой, Кишвар, Косонхон, Лолазор, Сарҳад, Чаман, Чортоқ, Чуст, Ғузурбой.

Сув билан боғлиқ табиий объектлар номи: Булоқ, Денгиз // Тенгиз, Тўлкин, Тўлқина, Қўлбой, Қўали, Кориз, Чашма, Анҳор, Зи-лола, Кавсара, Замзам, Жайхун.

Самовий (космик) объектлар номи: Кунтуққан, Ойбек, Ойбола, Ойбуви, Ойзода, Тонгчўлпон, Тонгюлдауз, Тўланоной, Тўлиқой, Чўлпон, Чўлпонбуви, Юлдауз, Юлдаузхон, Қуёшхон, Хўлқар, Осмон, Офтоб, Хуршид, Хуршида, Кавқаб (юлдауз), Ситора, Сурайё, Сухайл, Қамар (ой), Хўлқар, Ҳилола, Сафура (нурли юлдауз).

Фасллар, ойлар, кунлар номи: Ёзбой, Ёзбека, Кузбой, Кузкелди, Кўклам, Кўкламой, Оқпон, Баҳман, Баҳора, Навбаҳор, Наврўз, Бозоргул, Муҳаррам, Ражаб, Рамазон, Совур, Шаввол, Шаблон (кунботиш пайти), Қавс, // Қовус, Ҳамал, Асад, Барот, Жавза, Кибиса (йил), Қурбон (ой), Зулҳижжа, Зулкаъда, Ашур, Ақраб, Кун-

дузкон, Тонготар, Анна, Одина, Бозор, Бозоргул, Душан, Чилла, Якшанба, Чоршанба, Жума, Жумагул, Шанбагул, Мавлуда, Саҳар, Субҳи, Шафақ (кунботиш).

Ёруғлик, нур, олов тушунчалари номи: Ёлқин, Ёлқина, Ёрқин, Ёрқиной // Жарқиной, Ойдин, Ойёруғ, Ойёрқин, Равшан, Равшана, Зиё, Зоҳир (нурли), Мунаввар, Мунира (нурли), Нур, Нурлан, Олов, Шаҳоб (нурли юлдуз), Анвар.

Баъзи табиий ҳодиса ва стихиялар номи: Булутбек, Дўббой, Ёмғирбой, Бўрон, Довулли, Дўлчи, Елдириш, Чақмоқ, Ёмғирберди, Жовун, Нўшар, Қуюнбой, Жалабой, Тошқин, Чақмоқ, Яшин, Қиров, Шудринг, Қорбека, Қорёғди, Қоркелди, Эпкинбой, Шабанда, Шабнам, Шалола, Насим, Тўфон, Шамол, Сабо.

Касб-хунар, машғулот номлари: Ипакчи, Йилқичи, Овчибой, Отбоқар, Отчопар, Сувчибой, Тўпчи, Тўпчибой, Чўлик, Ўқчи, Қўйбоқди, Қўйчи, Деҳқонбой, Заргар, Подабон, Чавандоз, Чилангар, Шоликор, Нажжора, Дурадгор, Рассом, Раққоса, Раҳбар, Раҳнамо, Сайёҳ.

Ўтмиш даврга оид касб-корлар номи: Жиловдор, Тойчопар, Чопарбой, Қўшчи, Сарҳанг, Саройбон, Машшота, Мунажжим, Нажжора (дурадгор), Ноиб (ўринбосар), Рубоба (рубоб чалувчи қиз), Сайис, Сарроф (пул алмаштирувчи), Тожира, Толиб, Усмон (синиқчи), Ҳаддод (темирчи), Халаф (ўринбосар), Хаттот (ўймакор уста), Шотир (жиловбардор), Баззоз (чарм буюмлар сотувчи), Гаввос (қутқарувчи).

Қабилла ва элат номлари: Аргин, Барлос, Жагалбой, Калтабой, Кенагаскон, Лақайгул, Манғитой, Манғитқиз, Халажбой, Қанглибой, Қипчоққул, Қирғиз, Қирғизбой, Қозоқбой, Қутчи // Қуччи, Қўнгирот.

Баъзи тасодифий ҳодисалар, ҳаракат, жараёнлар номи: Ёвбосди, Ёволди, Ёвқайтар, Ёвқочар, Кўчкелди.

Расм-одат, удулмаар номи: Басбиби, Басгул, Бегона, Ёдгор, Ёдгора, Меҳмон, Меҳмоноий, Етар, Етаргул, Ёвқоч, Жанглиш, Жонғил, Истамас, Киран, Керакмас, Очил, Очилой, Очила, Сотиболди, Топиболди, Топилди, Топилгон, Тортик, Тувоқберди, Турар, Турақол, Улбас, Ултуғар, Чалабой, Ўғилой, Ўғилтуғар, Қизтуғмас, Қолдиқиз, Кондим, Қўшоқ, Остона, Оташмирза, Каромат, Касофат, Кифоя, Кифоят, Ниҳоят, Сабилла, Суннат, Токай (қачонгача), Ҳадича (чала туғилган), Садаф (тиш билан туғилган).

Оилавий-ижтимоий ҳолатларни ифода этувчи лексема-

лар: Етим, Жория, Ибод (қулар), Кибор (улуғлар, катталар), Мисир (бой-бадавлат), Мискин (камбағал, фақир), Сагир, Убай (қул, қула), Хилват (ёлғиз, кимсасиз), Ятим (танҳо), Мазлума.

Ўтмишга оид мансаб, унвонлар номи: Бегойим, Бекач, Биби, Бибисулув, Бойбича, Бойтўра, Бойлар, Отабек, Огача, Тўра, Тўрабека, Тўраой, Хонбек, Хонбека, Хоним, Хонимқиз, Чўриқиз, Элбек, Элбека, Элхон, Қўлбой, Бойқиз, Бонугул, Канизак, Охун, Сардор, Амир, Арбоб, Аллома, Малик (шоҳ), Султон.

Соя ва миқдор ифодалайдиган лексемалар: Бешим, Еттибой, Етмишбой, Бешбой, Етмиш, Етмишой, Етти, Еттовқул, Еттовқўзи, Олтибой, Саккизхон, Саксон, Саксонтўра, Тўқсонбой, Тўқсоной, Тўқсонсулув, Тўққизхон, Учбой, Учим, Панжи, Панжигул, Сония (иккинчи фарзанд).

Болаларнинг туғилиш навбати ҳамда катта-кичиклик тушунчаларини англатувчи лексемалар: Бошбек, Бошбола, Кичик, Кичикшоҳ, Каттабек, Каттабу, Кенжа, Кенжабой, Кенжақиз, Кичиктой, Кичикқиз, Митти, Миттигул, Миттихон, Тўнғичбой, Колонхон, Чориқул, Хулоса (охирги фарзанд) Асқар (кенжа), Зулайҳо (кенжа қиз).

Қавм-қариндошлик тушунчаларини ифодалайдиган лексемалар: Акабой, Ачақиз, Буви, Дада, Дадабой, Момобека, Момосулув, Отабек, Отахон, Огабек, Огахон, Огахоним, Улбиби (Ўғилбиби), Эна, Энахон, Эвара, Ўғил, Ўғилой, Қизой, Қизларсулув, Бобо, Бобожон, Невара, Падар, Поччахон, Амма, Валат, Волида, Ибн (ўғил), Умма (она).

Бадандаги бирор ортиқча ва нотабий белгини ифода этувчи лексемалар: Мелибой, Мелихон (Менглихон), Менгберди, Менгбўта, Менгбека, Менгли, Менгсулув, Менглисулув, Ортиқ, Ортиқтан, Норбўта, Норбону, Холдор, Холнисо, Барфи, Барфина, Тожи, Тожинисо, Тожинор, Муҳрбой.

Шахснинг ранг-туси ва кўрinishи ифода этувчи лексемалар: Малла, Маллахон, Маллақиз, Олтинсоч, Оқбой, Оқбола, Оқбуви, Оқбилак, Оқйигит, Оқипак, Оқтомоқ, Оққиз, Сарибой, Сарисоч, Қорақош, Қорабой, Қорабола, Қоракўз, Қорақиз, Қорасулув, Қуралайқўз, Қўнғирбой, Қўнғирот, Занги, Зуфизар, Зуфия, Нозик.

Уй-рўзғор ва манший буюмлар ва баъзи уруш қуроллари номи:

а) хўжалик буюмлари номи: Арқон, Болтабой, Болтаташ,

Болгабой, Бўркбой, Жибак, Жилов, Ипак, Ипаксулув, Кетмон, Кетмоной, Кетмонгул, Кўкан (Куган), Кўканбой, Кўрпа, Кўрпағўзал, Супургибек, Тангақўзи, Тақабой, Тешабой, Тешақул, Тошболта, Чақабой, Чегабой, Чўтбой, Қайроқ, Қамчи, Қамчин, Қимизхон, Занжир, Занжира, Кўзабуви, Кўза, Сурма, Чинни, Чирок, Чилдир, Табар, Наълбой (тақа);

б) кийим-кечак ва мато номи: Атласхон, Ипак // Жибак, Ипаксулув, Кўйнак // Кўйлак, Қалпоқ, Қамқа, Жига, Силон, Чиммат;

в) мустақкамлик тимсоли бўлган нарсалар номи: Темир, Темиртош, Темира, Тошбой, Тошбека, Тошбош, Тошйигит, Тошлоқ, Тоштан, Тоштемир, Чўян, Чўкиш, Ўроқбой, Пўлат, Сангзор, Санги, Маъдан, Мармар, Метин;

г) баъзи тақинчоқлар, қимматбаҳо нарсалар номи: Олтин, Олтиной, Тилла, Марварид, Маржон, Биллур, Инжубека, Олмосхон, Кумуш, Кумушбека, Зарбувиш, Заргул, Ложувард, Жавоҳир, Жавҳар, Забаржат, Мунчоқ, Қандил, Ғазна, Ҳақиқ (қимматбаҳо кизил рангли тош), Сирға, Сиргабой, Узук;

д) баъзи ҳарбий қуролаар номи: Милтиқбой, Совут, Тўқмоқ, Чўқмор, Ханжара, Шамшир, Кетмон;

е) озиқ-овқат маҳсулотлари номи ва маза-таъм тушунчаларини англатувчи лексемалар: Болбек, Болли, Болбуви, Болой, Кишмишой, Кулабой, Тўқай, Кўмачбой, Кўмачхон, Тўқоч, Узум, Қаймоқ, Парварда, Попукхон, Ширмон // Ширмой, Асал, Қанд, Ҳолва, Тотли, Тотлибуви, Тотлиқ, Тотлиқчи, Чучук, Чучукхон, Ширин, Шакар.

Ижодий хислат ҳамда истак ва орзуларни англатувчи лексемалар:

а) чаққонлик, дадиллик, эпчиллик: Дадил, Дадила, Учқур, Хончаққон, Чаққонбой, Югурик, Маҳорат (эпчил), Жавлон (шахдам қадам), Идрис (тиришқоқ), Соқи (сезгир, сийрак), Шиддат, Сезгир, Топқир;

б) маъқул бўлганлик тушунчаси: Дурустбой, Дурустқул, Тавурқул, Муносиб, Яхшигул, Яхшиқиз, Файз (ёқимли), Ҳабиба (суюкли), Таърифа (мақташга лойиқ), Эъзола, Муаззам (эъзоли), Мукамал, Мухлис (севгили) ва бошқалар;

в) кучли, жасур, ғолиблик тушунчалари: Ижоат, Забардаст, Паҳлавон, Полвон, Жасорат, Жасур, Жасура, Миқлибой, Куч, Кучли, Майдон (суворак), Мансур (ғолиб), Увайс (куч-қудрат), Қувват, Қудрат, Жавоншер, Марди, Мардигул, Музаффар, Журъат, Девдил, Шердил ва бошқалар;

г) сабр-тоқатли, чидамли, матонат (сабр)ли: Собир, Собура (ўта чидамли), Кенгбой, Ирода, Сокина (осойишта) ва бошқалар;

а) зеҳналилик, етуклик тушунчалари: Ўктам, Ўткир, Ўткира, Акмал (энг етук), Қобил (истеъдодли), Мукаммал, Фароғат (идрокли), Комил (етук), Зийракхон, Зеҳний ва бошқалар;

е) афзал ва устун туришлик мотиви: Афзал, Аълохон, Соина (энг аъло), Ҳамида (мақтовга лойик), Муқаддас, Мўътабар, Олия, Ашраф (энг хурматли);

ё) сахий, мурувватли, шафқатли маънолари: Танти, Хайрия (яхшилик қилувчи), Ханнон (шафқатли), Муҳсин (карамли), Ақром (энг сахий), Илтифот (яхшилик), Саховат (очиқ қўл), Жўмард, Хайрият (эзгулик соҳиби) ва бошқалар;

ж) дилкаш, меҳрибонлик маънолари: Мушфиқ (меҳрли), Лутфи (илтифотли, меҳрибон), Аҳил, Дилкаш, Дилсўз, Жондўст, Жонбахш, Жонпарвар, Жўрахон, Меҳрибон, Меҳридил, Некдил, Пурдил, Муниса (меҳрибон) ва бошқалар;

и) интизомли, саришта: Фазилат (яхши хислатлар), Фаросат, Вафо, Садоқат, Муслим (ибодатли), Мунтазам (тартибли, саришта), Интизом, Ибодат, Рашид (тўғри йўлдан юрувчи), Ювош, Майин, Майинча, Латиф, Латифа (мулоим) ва бошқалар;

й) поклик, озодалик: Фаришта (покиза табиатли, бегуноҳ), София (покиза), Сафура (пок, озода) Тоҳир, Тоҳира (покиза), Ханифа (покиза, чинсўз), Ҳилол (тоза, пок), Мусаффо, Афифа (бокира), Бокира, Исмаат (тоза, пок), Иффатхон, Покиза, Поқдод, Софдил, Тароват (самимийлик, поклик), Оққўнгил, Оқният ва бошқалар;

к) чинсўзлик, аҳдида туришлик: Харрос (ростгўй), Вафо, Ростгар, Нотиқа, Салоҳ (ростгўй) ва бошқалар;

л) яхши дўст, уфат: Надим (яхши дўст), Чинийнгит, Эрйигит, Дишод, Анис, Аниса ва бошқалар;

м) гўзаллик ва чиройли кўриниш тушунчаларини англатувчи исмлар: Бежирим, Кийикгўзал, Менгсулув, Ойсулув, Ойсўна, Ойтоза, Оқтомоқ, Сузук, Сулувхон, Сулувюз, Гулчеҳра, Сўлимой, Толма, Чарос, Чаросхон, Ярашиқ, Моҳрўй, Паричеҳра, Хўбчеҳра, Барно, Зебо, Зебохол, Зумрад, Моҳилиқо, Моҳичеҳра, Хуралиқо (сулув юзли), Ҳусния (чиройли), Мисқол (зебо, қимматли), Мунаққаш (ороланган), Латофатли, Шаҳло, Гўзал, Жамол, Зайнаб, Лобар, Малак, Малоҳат, Муаттар, (хушбўй ёқимли), Музайян (ороланган, безанган), Нақшбой (зийнатланган), Атиқа (ёқимтой), Ҳашамхон (чиройли), Гулсевар;

и) илм-маърифат билан боғлиқ тушунчалар номи: Дониш, Донишманда, Доно, Адиба, Закий, Идрок (ақлли), Илм, Шаит, Истеъдо, Маданият, Мактаб, Маориф, Маърифат, Олим, Олима, Ориф (билимдон), Фасих (чиройли нутк), Фозил (а), Ҳақима (билимдон), Ҳикмат (донишманда);

о) севинч, шодлик, мамнуналикни англатувчи лексемалар: Севин, Севиндик, Севинч, Суюма, Суюнбек, Суюк, Суюкли, Суюндик, Суюнч, Суюна, Қувонч, Қувондик, Қувонтой, Хуррам, Хурсанд, Ҳурматой, Сурур (шодлик), Табассум;

п) тилак, истак ва умид тушунчаларини англатадиган лексемалар: Умид, Умида, Тилакбой, Тилакберди, Тилаболди, Соғиндик, Суюндик, Турсун, Юрсин, Ўлмас, Избосар ва бошқалар;

р) соғлиқ, саломатлик тушунчасини англатадиган лексемалар: Салим, Долим (ўсувчи), Эсонкўр, Эсонбўл, Эсонбўлди, Ўнгал, Ўнгар, Ўнгарсой, Қадамбой;

с) ўсиш, улгайиш тушунчалари номи: Борбўлсин, Йўламон, Йўлакули, Турсун, Тургун, Тургуной, Тўйкўрар, Тўхтар, Тўхтасин, Юзланар, Юрсин, Юрсиной, Ўсар, Ўсаргул, Ўскин, Ўссин, Табила (узоқ умрли), Ҳаргиза (доимо бор бўлсин), Йўлбос, Избос, Избосар, Ҳаёт, Ҳаётхон ва бошқалар;

т) кўшилиш, эргашини, кўпайиш тушунчалари номи: Жалғасин, Жалғаш, Йўлдош, Кўпай, Кўпайсин, Кўпайхон, Тенгаш, Тиркаш, Туташ, Уйтўл, Уйтўла, Улан, Улаш, Улансин, Чирмал, Чирмаш, Эргаш, Эргашвой, Эшбўл, Эшбека, Ялғош, Ялғошсин, Кўшқин, Кўшқиной, Ҳамроҳ, Кўпай, Тирка ва бошқалар;

у) тинч, осойишта, бахтли, ризқ-рўзли ҳаёт тушунчалари номи: Саъди (бахтли), Толе, Фаррух (бахтли), Эркин, Эркина, Яйраҳон, Яшар, Яшнара, Яшнасин, Яшнарой, Ҳаловат, Қутли, Насиба, Неъмат, Рисқул, Ирисқул, Саида, Саида, Саломат (осойишта, тинч), Маъмур, Маъмура, Давлат, Рўзиқул, Рўзимбой ва бошқалар;

ф) машхурлик ва элсеварлик тушунчалари номи: Элбеги, Элсуяр, Жаҳонгир, Жаҳонзеб, Даврия, Замина, Диёра, Адҳам (машхур, ардоқли), Ифтихор ва бошқалар.

Диний тушунча ва тасаввурларни ифода этадиган лексемалар:

а) фарзандли бўлишни Аллоҳнинг хоҳиш-иродаси дейилган тушунчалар номи: Ёрмиқоб, Жарилқосин, Тангриберди, Тангриберган, Унабберган, Эгамберган, Эгамберди, Ўгон, Ўгонберди, Ху-

дойберди, Худойбахш, Худойниёз, Эзидбахш, Яздонбахш, Инобат (Аллоҳ маъқул топиб берган), Инъом, Нажот, Назар;

б) ёлвориш ва илтижоларимиз қабул қилиниб берилган фарзанда тушунчасини ифода этувчи лексемалар: Совгабек, Тилакберган, Тилакберди, Тиловберган, Тилаболди, Тиловқул, Тилабберган, Тўлаган, Ўлжа, Ўлжабой, Ўтабберган, Ўтаган, Товон, Товона, Бадал (эваз), Васиқа (умидланиб эришилан), Илтимос, Илтижо, Иноят (хайрихоҳлик), Иногом (совга), Инъом, Марҳамат (Аллоҳнинг марҳамати), Тавалло (сўраб, ёлвориб эришилан), Тухфа (совга), Интизор (қўмсаб эришилан), Мунтазир (зор бўлиб эришилан), Муяссар (орзуимиз совғаси), Ният (сўраб олинган), Ҳавас (ҳавас қилиб кутилган) ва бошқалар;

в) пайғамбарлар ва уларнинг номи билан боғлиқ тушунчаларни англагандиган лексемалар: Пайгамбарқул, Хизир, Ҳадъя, Меърожи ва бошқалар;

г) баъзи диний тасаввур ва талқинларга оид тушунчаларни ифода этувчи лексемалар: Пари, Паризод, Пир, Пирбобо, Банда, Башир (хушхабар келтирувчи), Башорат (хушхабар), Зиқир (ёлаш, хотирлаш), Зоир (зиёратчи), Зоқир (ёдга олувчи), Зоқирий (Аллоҳни ёдга олувчи), Зоҳид (художўй, Ислоом, Обид (тақводор), Машқура (шукр қилувчи), Мағфират гуноҳидан ўтилган), Мўмин, Шариат (тўғри, илоҳий йўл), Шоқир (шукр қилувчи), Ғилмон (хизматкорлар, ғуломлар), Ҳидоят (тўғри дин йўлига бошловчи), Ҳофиз (ўз паноҳида асровчи), Маҳрам (сирдош), Мастура (беркитилган), Муслим (мусулмон), Тарик (йўл-йўриқ), Қуддусия (пок, бегуноҳ), Ғулом (ёш хизматчи), Назар, Назира (дин йўлига садақа), Ҳимоят (ҳимояга олинган) ва бошқалар;

д) диний мансаб ва унвон номларини ифода этадиган лексемалар: Бахши, Сўфи, Сўфиосон, Сўфия, Эшон, Эшонхон, Қаландар, Валий (авлиё), Дуохон, Маҳдум (дин хизматкори), Мударрис (мадраса муаллими), Мулла (дин хизматкори), Муфти (шариат қондалари билимдони), Садр (диний бошлиқ), Сайид (эга, хўжа, бошлиқ), Халфа (диний мактаб ўқитувчиси), Хатиб (хутба ўқувчи), Хожа (хўжайин, бошлиқ), Шайх (диний бошлиқ, устоз), Қози (диний ҳакам), Қори (Қуръонни ёддан ўқувчи), Ғози (диннинг голиб жангчиси), Ҳожи (зиёратчи, сизинувчи), Авлиё, Имом (олдин турувчи), Тоқи (тақводор, адолатли), Эшон (авлиё, муқаддас шахс), Ҳазрат (юқори эҳтиромга лойиқ);

е) диний удум ва маросимлар номи: Бомдод, Рўза, Зиёрат, Ҳайит, Мавлуда, Номоз, Ибодат (аллоҳга сизиниш), Саловат (мақтов, олқиш), Сажида (сажда қилувчи), Тиловат.

ё) диний масканлар, объектлар номи билан боғлиқ лексемалар: Фирдавс, Арофат, Байтулла, Жаннат, Каъба, Маккаҳон, Машҳад (шаҳидлар қони тўкилган), Нажаб (Али кўмилган жой), Ранза (жаннат боғи), Ризвон (беҳишт) ва бошқалар.

Антропонимларнинг ўзига хос хусусиятлари

Ономастикага бағишланган манжуд ишларда атоқли отнинг турдош отга муносабати, ундан фарқли томони, атоқли отнинг маъноси, атоқли от яккалаб, доналаб атайдиган ном, ономаларнинг тил ва нутқ сағҳидаги ҳолати ва вазифалари, уларнинг номинатив ва коммуникатив хусусиятлари ҳақида сўз боради ҳамда атоқли отнинг асосий вазифаси номинатив аташ, ажратиб, доналаб аташ экани айтилади. Аммо бундай мулоҳазалар ичида атоқли отнинг бошқа тип оддий, турдош лексемалардан конкрет фарқи, ўзига хос лисоний хусусиятга эгаллиги бу тизимнинг оригинал воситалари ҳақида аниқ бир фикр билдирилмайдди. Масалага мана шундай муносабат ономастик тизимни, унинг табиий лозимлиги тилнинг ўзига хос керакли воситаси эканини инкор қилади, атоқли отларни қандайдир иккинчи даражали ҳодиса сифатида баҳолашга олиб келади. Муаммога бундай қарашга икки хусусият асос бўлмоқда: а) атоқли отларнинг (турдош отлар каби) ўз луғавий бириги йўқлиги; б) атоқли отларнинг тушунча (луғавий маъно) ифодаланмаслиги.

Келтирилганлар сабабли ономастик тизимнинг оригинал томонларини белгилаш, унинг ўзига етарли система (самодостаточная система) эканини исботлаш долзарб муаммолардан биридир.

Биз баъзи ишларимизда исботлашга интилангандек¹, ономастика, жумладан, антропонимия оригинал томонларга эга. Бу масалани икки нуқтаи назардан тадқиқ қилиш мумкин:

1) ономастиканинг лисоний нуқтаи назардан оригинал хусусиятлари;

¹ Бегматов Э. Ўзбек исмлари. Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991. 13–18-бетлар; Ўша муаллиф. Оригинальные модели образования узбекской антропонимии // Актуальные проблемы языкознания. Шымкент, 1998. С. 37–41.

2) ономастиканинг нолисоний томондан оригинал хусусиятлари. Биз икки хусусиятни ўзбек антропонимияси материаллари асосида қуйидагича таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Антропонимик тизимнинг лисоний жиҳатдан оригинал хусусиятлари

Лисоний жиҳатдан ўзбек антропонимлари қуйидаги хусусиятларга эга:

1) ҳақиқатдан ҳам исмлар тилдаги аввалдан мавжуд тайёр турдош сўзларга (от, сифат, сон, феъл ва б.) таянган ҳолда ясалади (Аmmo бундай сўз энди ўзи аввал ифодалаган тушунчадан тамоман бошқа тушунчани – якка шахс тушунчасини ифодалаб, унинг махсус номига айланади).

2) атоқли от вазифасига ўтган ҳар қандай лексема (турдош отдан ташқари) отлашади ва от тушунчасининг атоқли отлар гуруҳига мансуб бўлади.

3) атоқли отга ўтган сўз энди умумий тушунчага (умумий маънога) эмас, якка, бир дона шахс атоқли оти хусусиятига эга бўлади.

Оддий турдош лексема исм вазифасига ўтгач, унинг маъносида, шаклида муайян ўзгаришлар юз беради. Сўз тамоман бошқа семантик шакл ва тус олади. Бунини гул лексемасига нисбат берилган ёки таркибида гул сўзи иштирок этган исмларда ёрқин кўриш мумкин.

1. Гул лексемаси исм вазифасига кўчгач, у энди ўсимлик номига эмас, шахс (одам) номи – атоқли отга айланади.

2. Гул сўзи турдош от сатҳи бирлиги эмас, атоқли от сатҳи бирлигига айланади.

3. Гул лексемасининг табиатида сифатий ўзгаришлар юз беради. Бу унинг маъносида, функционал вазифасида, экспрессив-эмоционал хусусиятида, эстетик имкониятларида намоён бўлади.

4. Антропонимияда гул лексемаси универсал хусусият касб этади, кўплаган исмлар таркибида такрор кела олади, бу исмларга асосий ва қўшимча маъно оттенкаларини киритади.

5. Антропонимлар таркибида гул лексемаси ўз асл маъносидан ўзга тушунчаларни ҳам англайди. Масалан, у “қиз”, “қизбола” тушунчасини ифодалайди ёки Султонгул деганда “гўзал аёллар сардори” маъноларини билдиради.

Қуйида таркибида гул лексемаси келган исмлар рўйхатини келтираемиз:

Азимгул	Дургул	Маржонгул
Аннагул	Дурдигул	Маъмургул
Аноргул	Ёдгоргул	Машатгул
Анқогул	Ёзгул	Маягул
Армонгул	Жаҳондагул	Мақсадгул
Асалгул	Жигагул	Маҳакгул
Асмогул	Жумагул	Мевагул
Атиргул	Задагул	Менггул
Ачагул	Зайнабгул	Меҳмонгул
Ашургул	Зайнигул	Меҳригул
Баёнгул	Зайтунгул	Мисиргул
Байрамгул	Замзамгул	Миттигул
Баргигул	Замонгул	Момогул
Барногул	Зарангул	Моҳигул
Барпигул	Заргул	Навгул
Баррагул	Заррагул	Навадагул
Басгул	Зебигул	Наврўзгул
Бахтигул	Зебогул	Назиргул
Баҳрагул	Зиёдагул	Назригул
Беғамгул	Зирагул	Насибгул
Бибигул	Ибогул	Ниёзгул
Бодомгул	Идигул	Нилгул
Бозгул	Иззагул	Нишонгул
Бозигул	Инжагул	Ниҳолгул
Бозоргул	Ипоргул	Новгул
Бойгул	Истакгул	Нодиргул
Болгул	Каъбагул	Некгул
Боғигул	Кенжагул	Норгул
Бўригул	Керакгул	Норингул
Гавҳаргул	Кийикгул	Нургул
Гадойгул	Конигул	Нуригул
Гардигул	Кумушгул	Ободонгул
Гўзалгул	Кўрпагул	Озаргул
Давлатгул	Лайлогул	Озодагул
Давронгул	Лақайгул	Ойгул
Дарёгул	Лолагул	Ойгулбону
Дилдагул	Майгул	Ойгули
Доногул	Майдагул	Ойдагул
Дунёгул	Маллагул	Ойшагул

Олмагул	Сафогул	Шайгул
Омонгул	Саҳадгул	Шакаргул
Онагул	Саҳаргул	Шамангул
Оразгул	Сифатгул	Шаҳаргул
Орзигул	Сойгул	Шергул
Ортиқгул	Сарагул	Шодигул
Очиқгул	Сотгул	Шоиргул
Огагул	Соҳибгул	Шойгул
Пардагул	Султонгул	Шонагул
Паригул	Сулувгул	Шонгул
Паттагул	Темиргул	Шоҳистагул
Печакгул	Тешагул	Эргашгул
Пиёзгул	Тиллагул	Эркагул
Пиргули	Тојигул	Эсонгул
Пистагул	Тозагул	Эшгул
Пашшагул	Толгул	Янгигул
Пўлатгул	Тонггул	Ярашгул
Равзагул	Тоғайгул	Яхшигул
Ражабгул	Тувокгул	Яшнаргул
Райҳонгул	Туймагул	Ўрингул
Раъногул	Тонггигул	Ўрозгул
Резагул	Турдигул	Ўтагул
Ризогул	Турсунгул	Ўғилгул
Россагул	Тўйгул	Қаламгул
Роҳатгул	Тўпагул	Қандгул
Рўзигул	Тўрагул	Қашқаргул
Сабзигул	Тўхтагул	Қаҳҳоргул
Сабогул	Файзигул	Қизилгул
Садафгул	Хайригул	Қизларгул
Сайидгул	Ховаргул	Қолдигул
Сайлигул	Холгул	Қурбонгул
Самангул	Хомангул	Ғанигул
Самингул	Хуррамгул	Ғунчагул
Санамгул	Хурсандгул	Ҳавасгул
Санъатгул	Хушгул	Ҳавогул
Саодатгул	Чамангул	Ҳаётгул
Сарагул	Чиннигул	Ҳайитгул
Сарваргул	Чиноргул	Ҳамрогул
Сарвигул	Чоргул	Ҳожигул
Сафаргул	Чучукгул	Ҳургул
		Ҳуригул
		Ҳуснигул

Гул лексемасининг исмларга қўшилишидаги баъзи хусусиятлар куйидагилар:

1) эркакларга бериладиган исмлар аёлларга қўйилмайдиган исм шаклига киритилади. Бунда антропонимик аниқлагич вазифасини бажаради: Азимгул, Бозоргул, Бўригул, Давлатгул, Назиргул, Нодиргул, Иззатгул ва бошқалар;

2) гул лексема таркибида аввалдан мавжуд бўлиши мумкин. Бунда гул ясалаётган исмга эмас, апеллятивга мансуб бўлади: Атиргул, Қизилгул, Дастагул, Зайтунгул, Олмагул, Ипоргул, Мажнунгул, Пиёзгул, Сабзигул, Чиннигул;

3) баъзи исмларга гул формал ва бошқа ҳолда, исм талаб қилмасда, анъана таъсирида қўйилади: Гавҳаргул, Доногул, Ёдгоргул, Ортиқгул, Зебогул, Кумушгул, Меҳмонгул, Санъатгул, Саодатгул ва бошқалар;

4) гул лексемасининг антропотизимдаги хусусиятлари ҳақида бир қатор ишлар мавжуд¹.

Исмларнинг апеллятив асоси фақат турдош от эмас, балки у деярли барча мустақил сўз туркумларидан ясалади. Аммо исм доим шаклан апеллятив асосга тенг (Содик, Садоқат, Турди, Турсун, Мафтуна) бўлавермайди. Антропонимик тизимга ўтгач, апеллятив ясовчи негиз турли шаклий ўзгаришларга учрайди. Буларнинг энг муҳимлари:

а) исм антропонимик аниқлагичларни қабул қилади: Ўринбой, Юлдузхон, Маъруфжон, Султонбек, Райхоной каби;

¹ Б а с к а к о в Н. А. Элемент gul ("роза", "цвeток") в составе каракалпакских имен // Ономастика Средней Азии. М.: Наука, 1978. С.50–51; Б е г м а т о в Э. Гўзалларнинг гўзали // Тошкент оқпоми. 1967 йил 19 сентябрь. 4-бет; Ўша муаллиф Дилбар исм соҳибалари // Қишлоқ ҳақиқати. 1990 йил 8 март. 4-бет; Ўша муаллиф. Социально-лингвистические проблемы номинации в узбекской ономастике // Исторические названия – памятники культуры. Тезисы Всесоюзной научно-практической конференции. Вып.1. М., 1991. С.32; Б е г м а т о в Э., М у р о д о в И. Узбек исмларида ахлоқий-тарбиявий мотивлар // Жой номаи халқ тили ва маънавиятининг нодир мероси. Навоий, 1998. 6–11-бетлар; Б е г м а т о в Э., Н о р қ у л о в М. Исмларда гўзаллик ва нафосат мотивлари // Жой номаи халқ тили ва маданиятининг нодир мероси. Навоий, 1998. 15–16-бетлар; Н о р қ у л о в а М. "Гул" компонентли исмлар семантикаси // Республика ёш олимлар илмий конференцияси материаллари. Тошкент, 1995. 80–81-бетлар; О д и л о в Б. К вопросу об эстетических функциях собственных имен // Ономастика Узбекистана. Джизак, 1995. С. 50–51.

б) апеллятив асоснинг аввалги маъноси унутилади ва тамоман янги маъноларни ифодалайди. Масалан: Тошбой энди табиий қаттиқ жисми эмас, “бола тошдек мустаҳкам иродали бўлсин, турли офатларга бардош берсин” деган маънони англатади. Қорёғди исми негизидаги “қор ёғди” табиат ҳодисаси, аммо Қорёғди исми биринчи қор ёққан куни тутилган бола маъносидадир;

в) апеллятив асос жонсиз нарсалар номини билдирса (пўлат, кумуш) исмга кўчгач, жонли субъект (одам, шахс) номига айланади ва “нима?” эмас, “ким?” сўроғига жавоб бўлади;

г) антропоним (аниқлагичли ва қўшма сўз ҳамда сўз бирикмаларидан ҳосил қилинган исмлар) бир бутун яхлит лексема деб тушунилади ва морфемаларга ажратилмайди;

д) исм вазифасига ўтадиган баъзи бирикмаларнинг оддий қўлланишда англатадиган маънолари унутилади (этнографик, мотиватив маънога айланади) исм сифатида эса “одам”, “инсон” тушунчасини англатади. Масалан: Равшан – оддий сўз сифатида ёруғ, нури тушунчасини ифодалаш исм сифатида эса шу исми шахсни, одамни англатади;

е) битта тушунчани (маънони) бирдан ортиқ исмда ифодалайди: Худойберди, Аллоҳберди, Тангриберди, Уғонберди каби;

ё) баъзи исмлар болага исмнинг асл (генетик) мотивига кўра эмас, юзага келган иккинчи мотивига кўра берилади. Масалан: Исо, Мусо, Иброҳим исмларининг қадимий яҳудийча мотивлари уларнинг ўзбекча исм бўлишига асос бўлмаган, балки бу номларнинг пайгамбар номи экани асос бўлган;

ж) баъзи қўшма исмлар қўшмотивли бўлади: Турдимухаммад, Холмухаммад исмларининг биринчи компонентлари “турсун, яшасин” истагани, *хол* компоненти эса тутилганда боланинг холи борлиги”, Муҳаммад компоненти эса “болани пайгамбар қўллаб юрсин” маъноларини англатади;

з) бир сўздан ясалган битта исм бирдан ортиқ шахснинг номи бўлиб кела олади. Антропонимика бундай номинатив-функционал қайтариқлардан қўрқмайди деб тўғри айтилган. Масалан: Неъмат исми, Рисолат исми кўп одамларни учратиш мумкин;

и) антропонимияда исмлар шаклини эркаклар ва аёллар исмига мослаш, шаклантириш кучли.

Ўзбек антропонимиясида бир лексема (апеллятив)дан ясалган номнинг ҳам эркаклар, ҳам аёллар исми бўлиб келиши кўп учрайди. Аммо, ушбу шакл исмлар аксарият ҳолатларда антропонимик аниқлагичлар ёки қўшимча компонентлар ёрдамида ўғил ва қизлар исмига хосланади. Булар қуйидагича:

2-боб. Ўзбек антропонимларининг луғавий ва маъновий хусусиятлари

Номни эркалар исмига хословчи воситалар	Номни аёллар исмига хословчи воситалар
-бой (-вой): Йўлдошбой, Кенжабой, Кўканбой.	-а: Икромга, Комига, Карима, Латифа, Малика
-жон (-чон): Илҳомжон, Каримжон	-я (-ня): Солия, Нурия, Илҳомия, Иамия, Сиддиқия, Суфия
-бек (-бег): Иззатбек, Илимбек, Каримбек, Лочинбек, Тиллабек	-бека // биха: Иззатбека, Илимбека, Ирисбека, Каримбека, Кучбека, Тиллабека
-бегим: Сорабегим, Султонбегим	-биби (-би): Ниятбиби, Ирисбиби, Тиллабиби, Султонбиби
-той: Иристой, Собиртой, Согинтой	-бибиш (-бувиш): Нурибувиш, Холбибиш
-хон (-қон): Содирхон, Мухторхон, Азимхон	-бону: Орзибону, Ихлосбону, Маликабону, Суюнбону
-қул: Илашқул, Ирисқул, Каримқул, Турсунқул, Маллақул, Суярқул	-був (-бу): Икромбу, Ирисбу, Йўлдошбу, Каттабув, Кенжабуви, Лочинбу, Соатбу, Тошбу
-ий: Иамий	-момо: Сафармомо, Турсунмомо
-зода // -зода: Тожизода, Сўфизода	-ниса // -нисо: Лутфинисо, Ҳайринисо, Сўйдинисо, Тилланисо, Тожинисо
-улла: Иноятулла	-пошша (-почча): Султонпошша
-мирза // -мирзо: Кўчмирза, Солиммирза	-ой (-ойим): Кўканой, Соатой, Сотқиной, Тонгой
-почча (ака маъносида): Каримпочча, Турдипочча, Бердипочча	-хон: Илашхон, Сўмасхон, Нусратхон, Шудратхон
-бачча (-вачча): Бойвачча, Хўжавачча, Муллабачча	-банот: Иззатбанот, Тожибанот
	-гул: Кенжагул, Менгул, Соҳибгул, Тожигул, Тонгул ва б.

Қайд қилинган воситалар исм эгасининг қайси жинсга ман-сублигига ойдинлик киритади.

– Антропонимия лаҳжавий хусусиятларга эга бўлади. Бу айниқса, унинг лаҳжавий талаффуз ва қисқарган шаклларида аниқ кўринади.

Бу номлар ҳудудий халқ тилларига хос баъзи лексемалар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг маҳаллий шевага хос талаффузи, қисқарган шакллари исмларнинг турли вариантларини юзага келтиради. Бундай исмларнинг асосий типлари қуйидагилар:

1. Маҳаллий халқ тилига хос баъзи лексемалардан ясалган исмлар: Ақчабай, Бўлакбой (бу бошқа бола маъносида), Бўлишбой (ёрдам қилгин маъносида), Дўлбой, Дўли, Дўлоб, Дўлта, Дўнгбой,

Жўнбой, Миқли (кучли маъносида), Айқинбой (аниқ, равшан), Давкар, Даали, Даалибой, Дувлонбек, Дўнғбой, Дўнғибой, Ёлағш (улан, боғлан маъносида), Ёрлақаб // Ёрлиқоб (илтижомизни, ёлворишимизни, ҳисобга олади), Жондор, Жулан, Замча, Норғуччи, Нўхта (юган, жутан), Почча, Поччахон (ака маъносида), Тавуркула (яхши, мақбул), Тавқора, Тамиқай, Тилов, Тиловберган (тилак берган), Тувоқ, Тувоқбой (кенжа, энг кичик бола), Улғибой (намуна), Ушоқбой (кенжа бола), Хушминаз (яхши табиатли, яхши хуқли), Чанишбой (тўладан келган, биққитой), Чақабой (пул, чақа), Чиноқ (кенжа, кичкина), Чўтбой, Чўтмат, Чўтпўлат (чўт-теша), Эламас (кўзга илмас, эътиборсиз), Эсиргап, Эсиргади (илтимос, илтижони ҳисобга олиб берилган), Ўркинбой (гуллаб-ўсувчи), Қайирбой (чидамли), Қўноқбой (меҳмонга борганда тугилган), Қўрчибой (ҳимояланган, эҳтиёт тутилаётган), Ғўччи (бақувват кўчқор).

Аёллар исмидан: Марқа, Марқабиби (кўзичоқ), Мелибуви, Момогул (бувиси исмини олган қиз), Тувоқ, Тувоқбиби (пардали бўлиб тугилган), Эгача (опа, опача).

2. Исмларнинг қилчоқ шеваларига хос шакллари: Душан, Душанаги (душанба куни тугилган), Жовман, Жовқа, Жавқирон, Жовқоч, Жайлов, Жайловбой, Жайнар, Жайнақ, Жакбар (Ақбар), Жамон, Жамонбой, Жамонқора, Жамонқул, Жаниқул, Жарқин, Жарқинбек, Жовмир (Жовмирза), Жовун (ёгин), Жавқач, Жавқаш, Жўлтой (жўла-йўла), Жўлли, Жўллабой (йўлли), Жўнтой (жўн – оддий, сода), Мингжигит (менг – ҳолли йигит), Обло (Олла), Эржигит, Қиржигит.

Аёллар исмидан: Даматгул, Дариқа, Жавҳарой, Жайнкар, Жанглиш, Жарқин, Жарқиной, Жибак (ипак), Жонғил (янглиш), Заржибак, Норжиган, Ойтуйма, Улбиби, Уйсулув, Улбина, Умрэна, Энабу, Энамой.

Чорвадорлар тилига хос баъзи лексемаларга нисбат берилган исмлар: Дўнон, Жондорбой, Йилқибой, Подабой, Така, Такабой, Тақабой, Тойлоқ, Тойчиқ, Тойчопар, Туёқбой, Туябой, Тўқтибой, Тоқабой, Чўлик, Чўқмоқ, Қийбосар, Қулунчак.

Исмларнинг қисқарган ёки лаҳжавий талаффузига мос шаклий вариантлари:

- б//л – Обло (Оллох); ж//ё – Жамғир (Ёмғирбой), Қоржовула (Қорёғди, Жўлибой, Йўлибой); в//б – Сувонқул (Субҳонқул), Таварик (Табаррук); қ//ғ: Тансақ, Тансоқ (Тансоғ), Қуйлиқ (Қўйлик), Қутлуқ (Қутлут); ж//я: Жайнар (Яйрар), Жайловбой (Яйловбой); ж//ё:

Жарқин (Ёрқин); х//к: Рихсибой, Рихсинисо (Ризқибой, Ризқинисо); г//ш: Тиркач (Тиркаш); г//к: Тутал (Тукал); г//г: Тургон (Турган), Кулайна (Гулайна), Қулжамол (Гулжамол), Қулзайнаб (Гулзайнаб); а//қ: Туйғиз (Туйқиз), Турағол (Турақол); т//а: Тўқтибой (Тўқлибой); ў//у: Ўлан (Улан), Ўлансан (Ўлансин); қ//ҳ: Тошқол (Тошқола), Қолжон, Қолжонбуви (Холжон, Холжонбуви); ў//и: Тўнуқ (Тиниқ), Тўниқбиби (Тиниқбиби); о//э: Энабува (Онабуви); л//р: Ўнғал (Унгар), Ўнғалсин (Ўнгарсин), Хожалбу (Хожарбуви) ва бошқалар.

Ўзбек антропонимияси тизимини кузатилса, унда баъзи шакллар ҳам, маънога кўра ноаниқ исмлар ҳам учрайди. Бунинг турли сабаблари бўлиши мумкин:

1. Баъзи исмлар асрлар давомида истеъмол жараёнида қўлланавериб шаклан ўзгарган бўлади.

2. Исм тарихда мавжуд бўлган ҳозирда истеъмолдан чиққан бирор лексемадан ясалган бўлади.

3. Маълумки, болага қўйилган исм ота-оналар томонидан оила доирасида қақалоқни эркалаб турли шаклларда талаффуз қилинади. Кўпинча эркалаш шакллари илк асос бўлган аслий сўздан тамоман узоқлашади ва мавҳум шаклларни олади. Масалан, Шавкат исми-ни Шаваш // Чаваш // Чавчанка // Чаванка // Шавашан шаклида эркалаш ҳолатлари мавжуд. Ҳозирда мавҳум шаклга келган исмлар мана шундай ҳолатларнинг натижаси бўлиши ҳам мумкин.

4. Исм ҳозирда бизга номаълум бўлган баъзи лаҳжавий лексемадан ясалган бўлиши ҳам эҳтимол.

Қуйида ўзбек антропонимларида учрайдиган баъзи бизга берилиш мотиви номаълум исмлар рўйхатини келтирамыз:

Авақ	Ашитор	Булбўта
Бобухон	Бави	Бўжи
Бахир	Базир	Бўдиқ
Бахтароз	Бардон	Буржал
Багир	Бекиш	Бўбан
Бесур	Бодил	Бўрбиқ
Бетлар	Бойдир	Галлам
Айрақул	Бочим	Ғанар
Анвон	Бошим	Гирхон
Аки	Бувра	Ғислар
Акир	Буда	Дўма
Актак	Бўзон	Дўман
Ачи (-ев)	Бўкан	Дўмар
Аши (-ев)	Булан	Жазил

Жакабой	Мўри (ев)	Турат // Турод
Жовкар	Мўгли	Туркабой
Жовак	Нимади	Тусвий
Жоқбек	Нўчахон	Тўбон
Жуйрук	Окра	Тўкли
Жулабой	Парат	Тўхтак
Жумартой	Пархи	Хронбой
Жумол	Пасир	Худол
Жунат	Питак	Хузи (ева)
Журкабой	Пошик	Чати
Жутбар	Пучақ	Чакир
Жўтан	Пўртик //	Чаниш
Заргар	Пуртуқ	Чархон
Зерун	Пежабой	Чахал
Зидма	Тубло	Чибил
Иди	Тамиқ	Чиктош
Идий	Тамиқай	Чима
Идихон	Тангат	Чинқа
Идлибой	Танқир	Чубар
Икамла	Тиф	Чўтка (ев)
Ингарбой	Толис	Шабир
Инсарбой	Тўртук	Шавдир
Интиз	Раймиз	Шабдон
Исор	Саказак	Шавхун
Ихват	Салтош	Шазан
Кави	Самис	Шавлим
Кайжон	Санчин	Шавкар
Какабой	Сармис	Шанан
Кичабой	Сарчабой	Шапон
Кичкич	Сингир	Шаптақ
Корси	Синот	Шарил
Минака	Сўмар	Шатар
Магасут	Сувади	Шафжар
Минки	Суват	Шолор
Маркабой	Теришхон	Шолдир
Мингат	Терка	Юмурлай
Мита	Типа	Ямгаш
Митбой	Тингир	Ғамбур
Мутикали	Тодим	Ғўдал
Мутирбой	Тубло	Ҳайтак
Мутиғ	Тумин	Ҳарза
Мўнчи	Тумиш	Ҳарис
	Турас	

Антропонимия минтақавий (худудий) жиҳатдан маълум хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Масалан, Жиззах вилояти аҳолиси исмларини кузатганимизда қуйидаги хусусиятларга гувоҳ бўлдик:

1. Шевавий ўзига хос исмлар мавжуд: Жондор, Қўниш Жайноқ Норқозоқ, Тўқли, Гуйма, Чақа, Қуроқ, Қўнар, Тиркаш, Эсиргап, Толғат, Товба, Қозоқ, Тувалбой, Чимирбой, Бўлтак, Қўнғир, Кўкиш, Сояқул, Данди, Чагат, Қаришқул, Дўлчи, Улбўсин, Ултувғон, Ойчучук, Ойсирга.

2. Исмнинг диалектал талаффуз шакллари бор: Қонтўра, Толли, Толлоғи (Тотли, Тотлоғи), Болқон (Болхон), Зироқат (Зироат), Тўғизбой (Тўққизбой), Ойзилха (Ойзулайҳо), Нуржов (Нурёғ), Қиржигит (Қирйигит), Тинжи (Тинчи), Жибак (Ипак), Сағди (Саъди), Бўниса (Бувиниса), Қуттиқиз (Қутлуғқиз), Қолбуви, Қолтой (Холбуви, Холтой), Сироч (Сирож), Зеви (Зеби).

3. Баъзи исм гуруҳлари ушбу ҳудудда кўп қўлланади: -ой (Толлоғи, Бўлғоғи). Бу исмнинг бош қисмида жуда фаол: Ойгилос, Ойсифат, Ойтуғди, Ойсўлув; -бу, -бўв, -буви (Тошбуви, Ойбуви, Холбув, Бўфотима, Бўвроба, Бўзуҳра); -гул (Яхшигул, Ойимгул, Тўйдигул); -бой (Дўнғбой, Чилбой, Тотлибой); -той (Қоратой, Жултой, Элтой).

4. Баъзи исмлар ушбу ҳудудда серистеъмола: Қўшбоқ, Қўйбоқар, Қўзибоқар, Тойлоқ, Норқозоқ, Ойгул, Ойсўлув, Ойгилос, Ойчучук, Болчучук, Қўйсўлув, Улбек, Улгув, Ултувғон, Улбозор, Тўқсўлув, Ойлар.

5. Баъзи қўшма исмларнинг характерли моделлари мавжуд: Қоржовул, Норқозоқ, Ёвқош, Бошқора, Оқёрқин, Қорбўта, Ёшузук, Ёшяшар, Жонбосим, Чўлбош, Болқираҳмон, Бўлакберди.

6. Қисқарган исмларнинг баъзи характерлари, худудий шакллари, қўшилмалари учрайди: Улбус (Улбўсин, Уғилбўсин), Ўтан (Ўтаназар, Ўтамурод), Қўйбоқ (Қўйбоқар), Нураш (Нурилла, Нурали), Ўташ (Ўтамурод), Ойсан (Ойсанам), Эрназ (Эрназар), Тоши (Тоштемир), Ойнаш (Ойниса), Энаш (Энагул, Энақиз), Дўсан (Дўстмурод), Тоштан (Тоштемир) ва бошқалар.

Исмларнинг қисқариш усуллари Хоразм вилояти минтақавий антропонимияси мисолида С.Раҳимов томонидан ўрганилган¹. Бу масалага оид баъзи кузатишлар эълон қилинган².

Минтақавий антропонимиядаги исмларнинг қисқариши ва бу-

¹ Раҳимов С. Хоразм минтақавий антропонимияси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 1998.

² Бегматов Э., Нуридинова Р., Раҳимов С. Проблемы узбекской региональной антропонимии // Актуальные проблемы языкознания. Чимкент, 1998. С.41–45.

нинг усуллари ҳақида Ф.Абдуллаев¹, А.Ишаевлар² ўз тадқиқотларида тўхталишган.

7. Антропонимияда турдош сўз сифатида алақанча истеъмоладан чиққан “ўлик” апеллятивлар ҳам учрайди: Ўгонберди, Черикбой, Эзидёр ва б.

8. Антропонимлар қисқариши туфайли баъзи қўшма исм компонентлари туширилади, аммо қолган компонент ҳеч бир маъносиз мустақил исм вазифасини ўтайверади: Тангриберди, Худойберди, Аллоҳберди исмларидаги биринчи компонент тушса, Берди қисми Берди, Бердивой, Бердижон каби исмлик вазифасини ўтайверади. Шу каби Абдумажид исмида Абду компоненти тушса Мажид қисми, Алимардон исмида Али қисми тушса, Мардон қисми, Гадоимурод исмида биринчи қисм тушса, Мурод қисми қисқарса Гадоӣ (-ев) қисми исмлик вазифасини ўтайверади. Аслида, бундай қисқартиб қўллашлар антропонимик меъёрга кўра мақсадга мувофиқ эмас.

9. Антропонимик тизимда шундай қўшма исмлар мавжуд. Бундай тузиламага эга лексемалар тилдаги оддий сўзлар, лексемалар орасида учрамайди: Қизтуғмас, Улбозор, Холбўри, Холтожи, Эшбўри, Эшмурод ва бошқалар.

10. Антропонимик тизимда вариантдорлик кучли. Булар: 1) исмларнинг луғавий лаҳжавий вариантлари (Ўлибиби // Ўғлибиби; Улбу // Ўғлибу, Тўфа // Тўфанисо // Тўпахон // Тўхфахон; Ганжавой // Кенжавой каби; 2) тўлиқ исмларнинг қисқарган вариантлари: Абдувоҳид // Воҳид; Бердимурод // Мурод; Искан // Искандар; Абсаҳат // Абдусоат; Баҳти // Баҳтиёр; Бақаш // Баҳодир; Дадаш // Дадахон ва бошқалар; 3) имловий вариантлар: Ёқип // Ёқуб // Жақип; Минавар // Мунаввар; Ипчан // Эшжон; Имин // Эмин; Ўсмон // Усмон; Усан // Хусан; Дунан // Дунон; Зиёт // Зиёд; Зиннат // Зийнат каби. Бундай имловий вариантлар лаҳжавий-ҳудудий омиллар туфайли ёки эътиборсизлик натижасида вужудга келади.

Исмларнинг келтирилган вариантлари бир қатор луғавий, фонетик, орфоэпик, орфографик, ҳудудий тил хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, Р.Худойберганов томонидан ўрганилган³. Унинг

¹ Абдуллаев Ф. Киши отларининг қисқариш усуллари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1960 йил 3-сон.

² Ишаев А. Мангит шеvasида сўзларнинг торайиш формалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1962 йил 3-сон. 24–28-бетлар.

³ Худойберганов Р. Ю. Ўзбек антропонимияси тизимининг вариантдорлиги: Филол. фан. ... ном. дис. автореф. Тошкент, 2008.

тадқиқоти ўзбек антропонимияси антропонимик вариантларга жуда бойлигини кўрсатган. Бу антропонимия тизимининг, бир томондан, маҳаллий-лаҳжавий хусусиятлари билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, антропонимлар имлосининг етарли равишда адабий тил меъёрларига солинмаганидан, деб изоҳлаш лозим бўлади¹. Биз томондан бу масалада тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да², бу ҳали етарли эмаслиги ўз-ўзидан маълум.

11. Кузатишлар шуни кўрсатадики, антропонимия бирликлари (исмлар) доимо қандайдир мустақил шаклий хусусиятларга эга бўлишга интилади. Шу сабабли чақалоққа берилган дастлабки исм кейинчалик хилма-хил маъновий ва шаклий ўзгаришга учрайди:

а) исм баъзи қўшимча элементлар, антропонимик индикаторлар антропонимик формантларни олади;

б) содда исмга қўшимча компонентлар қўшилади ва исм қўшма номга айланади;

в) исмга баъзи компонентлар маъновий мос келмаса ҳам, у исм таркибида бирга келаверади: Бўримухаммад, Бободавлат, Деҳқонали, Одинасулув, Оймурод. Мана шу усулда қўш мотивли исмлар юзага келади (Одина кунни тугилган ва гўзал, чиройли, қиз каби). Бу каби жараённинг ҳосиласи антропонимия фондини янги, оригинал исмлар, ном шакллари билан бойитади;

г) антропонимияда баъзи қўшма исмлар исм компонентларининг ўрин алмашишидан ҳосил бўлади: Алишер, Шерали. Бундай исмлар полиндромик номлар деб юритилади³. Исмлардаги ушбу хусусиятни ҳам антропонимияни характерловчи ҳодисалардан бири деб баҳолаш мумкин;

а) антропонимияда шундай қўшма исмлар ҳам борки, бундай номларнинг компонентлари орасида маъновий боғлиқлик бўлмайди. Масалан, Дадақўзи, Ойтош исмларини олиб кўрайлик. Ойтош исмини "ойнинг тоши", "ойдек тош", "ой тошдир", "тош ой" деб изоҳлаб бўлмайди, шу каби Дадақўзини "Дадамнинг қўзиси" "дада қўзидир" каби изоҳлаб бўлмайди. Шу сабабли биз Ойтош исмини "ойдек сулув ва тошдек мустаҳкам бола" деб изоҳлаганмиз. Дадақўзи исми эса, "дадасининг исмини олган, суюкли, эрка

¹ Атоқли отларни тўғри ёзиш масаласи ўзбек тилининг жорий имло қоидаларида доимо четлаб ўтилгани маълум.

² Б е г м а т о в Э. Киши номлари имлоси. Тошкент: Фан, 1970; Уша муаллиф. Ўзбек исмлари. Тошкент, 1991.

³ Х у д о й б е р г а н о в Р. Антропонимияда вариантдорликка хос полиндромлар хусусида // Филологик тадқиқотлар. Тошкент, 2007. 60–61-бетлар.

бола” деб изоҳланган¹. Бу каби қўшма исмлар ўзбек антропонимиясида анчагина етарли миқдорни ташкил қилади. Турсунали, Муҳаммадтурди, Эргашали, Тошкарим ва бошқалар мана шундай исмлардир. Антропонимиядаги ушбу хусусиятни биз “қўш номлар”, “қўшалок исмлар” терминалари остида таҳлил қилган эдик². Буни кейинчалик С.Кенжаева “Қўш мотивли исмлар”, деб ёзди³.

Ушбу муаммо Э.Бегматов ва С.Кенжаевалар ёзган мақолада яна бир бор тилга олинди⁴. Биз исмларнинг ясалиши ва маъносига монографиянинг кейинги бўлимларида тўхталамиз;

е) исмлар таркибида баъзи тарихий исмлар шакли сақланиб қолади. Масалан: Тўхтамиш, Тўламиш, Тўйлон, Тўлгон, Тутмиш, Ўтамиш, Яйлок, Элтўгон ва бошқалар.

Аммо тарихий ва архаик лексема ва грамматик шакллارни ўзида сақлаган номлар топонимияда кўп. Чунки топонимияда объектга ном берилгач, у узок даврларгача шундай сақланиб қолади. Антропонимияда исм эса ҳар сафар ва кўп бор танланган ҳамда қўллангани учун архаик шакл ўзгариб туриши мумкин.

12. Исмларда синонимия ва антонимлар йўқ. Ҳар бир шахс номини у билан боғланган бошқа бир шахс исми билан алиштириб бўлмайди. Аммо антропонимик фонdda (тил сатҳида) синоним сўзлардан ясалган исмлар мавжуд. Исм берилаётганда улардан мақбулини танлаш мумкин. Исм бирор шахс номига айлангач, ундаги синонимлик хусусияти йўқолади. Исмда антоним ҳам йўқ. Бир шахснинг конкрет исмини иккинчи шахс номига антоним сифатида оппозицияда деб бўлмайди. Аммо исмлар тил сатҳида (қўлланишдан ташқари турганида) антоним сўзлардан ясалган исмлар хусусиятига эга бўлади (Оқбой // Қорабой).

Исмларда омонимлик ҳодисаси ҳам йўқ. Чунки бир шахс номи иккинчи шахс номига шаклан ўхшаш бўлса-да, уларда омонимик ҳолат бўлмайди.

¹ Бегматов Э. Узбек исмлари маъноси. Тошкент: ЎзМЭ, 1988. 109, 315-бетлар.

² Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. 1965. С. 24–25; Ўша муаллиф. Ономастик сўз яшаш масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1965 йил 3-сон. 53–55-бетлар.

³ Кенжаева С. Антропонимик қўш мотивация // Чет тиллар нофилологик олий ўқув юрталарида ўқитиш масалалари ва муаммолари. Бухоро, 2007. 28-бет.

⁴ Бегматов Э., Кенжаева С. Ўзбек антропонимиясида исм яшашнинг бир усули ҳақида // “Қўзқатану” журнали. 2010 йил 3-сон. 45–47-бетлар.

Исmlарда кўлmaънолик ҳам йўқ. Чунки исм индивидуал, бир донa (якка) шахс номи бўлиб, уни турли маъноларда талқин қилиш асло мумкин эмас. Аммо бизнинг тадқиқотларимизда баъзи исmlарни “ёки” боғловчиси орқали бирдан ортиқ маънода талқин қилган ўринлар бор. Аммо, бу исм маъноси ҳақидаги фаразлар бўлиб, тўлиқ ва тўғри маънодаги полисемия ҳодисаси эмас. Масалан, Анбарнисо – ёқимтой дилкаш аёл ёки тўсилган ҳимояланган аёл¹. Ануш – абадий, барҳаёт ёки бахтиёр, хуррам; Бинойи – ўткир кўзи, зийрак ёки яхши, маъқул, кўнгилга ёқадиган; Дўлбор – содда, оддий ёки узун бўйли гавдали² ва бошқалар. Аpellятив асоси ҳозирги ўзбек тилида мавжуд эмас: Захро (арабча: ёрқин, равшан нури маънода), Бўка, Бўкабой (туркча: кучли, қудратли ёки бўка уруғи номидан), Зурафо (арабча: нозик дид, зариф фикр эгаси), Сақман (туркий: ҳимоячи, посбон ёки кўйчибон) ва б.

13. Турдош сўзлар ўз денотати билан мустаҳкам боғлиқ бўлади. Масалан, бог, тоғ, сув лексемалари ўзи атоқли от бўлиб, келаётган объект билан асрлар давомида боғлиқ. Буни тилшуносликда “номнинг нарса билан боғлиқлиги, нарсага тегишлилик” (“предметная соотношенность”) деб ҳам аталади. Исм ҳам бирор шахс номига айлангач, у билан боғлиқликка эга бўлади. Шу сабабли баъзи тилшунослар исм якка шахс, у ҳақидаги индивидуал тушунча билан зич боғланган бўлади, деб ҳам юритишади. Аммо олдин ҳам айтганмиздек, битта исм функционал жиҳатдан бир неча шахснинг номи бўлиб келиши мумкин. Бундай ҳолда бирдан ортиқ алоҳида-алоҳида шахслар билан боғланади, улар ҳақида тасаввурни ташийди. Демак, исmlарда номнинг номинатив ҳолатига кўра унинг деноти ҳам ўзгариб туради. Буни исmlарнинг ўзига хос хусусиятларидан бири деб қараш мумкин.

14. Тилдаги ҳар қандай лексема исмга ўтавермайди. Лексема турдошлиқдан атоқли от вазифасига ўтиш учун у номловчилар кўзда тутаётган мотивга (ният, мақсад) жавоб бериши керак. Масалан, *анор* лексемасининг исмга ўтиш мотиви бола баданида *анор* доналари, уруғи рангига ўхшаш қизил холнинг ёки қизил белгининг мавжудлигидир. Демак, бирор лексеманинг исмга ўтиши: а) янги тузилган болга ном бериш эҳтиёжи; б) номнинг шароит (ҳолат, вазият) талаб қилаётган конкрет мотивга жавоб бера олиши билан белгиланади.

15. Атоқли отлар, жумладан, топонимлар каби исmlар ҳам бир тилдан иккинчи тилга таржима қилинмайди (Биз болани номлаш учун қўлланадиган антропонимларни кўзда тутмоқдамиз). Бадиий адабиётдаги баъзи рамзий исmlар баъзан таржима қилиниши ёки маъноси

¹ Бегматов Э. Ўзбек исmlари маъноси. Тошкент: ЎзМЭ, 1988.

² Ўша асар.

изоҳланиши мумкин. Турдош сўзлар эса доимо таржима қилинади, бундан баъзи илмий терминология ва экзотик лексемалар мустасно.

16. Исмлар, фамилия ва отаисмлар атоқли от категориясига мансублиги учун унинг биринчи ҳарфи доимо бош ҳарф билан ёзилади. Ўз оддий вазифасида қўлланган баъзи қўшма сўз ва сўз бирикмалари мағнада ажратиб ёзилиши маълум. Бундай бириклар исм вазифасига ўтар экан, уларнинг қисмлари доимо яққа, яхлит бир лексема сифатида ёзилади: Бойкелди, Бойбўлсин, Гулменгли, Гулсулув, Ёмонбола, Ёзчечак, Кенжақиз, Кўчкелди ва бошқалар.

17. Антропонимик тизимдаги шаклий ва маъновий ўзгаришлар, баъзи оригинал ясалмалар, антропонимик моделлар, исмларга сабаб бўладиган мотивларнинг хилма-хиллиги бу тизимнинг ривожланиш тарихини ифодалайди. Антропонимика мана шу муаммоларни тилшунослик ва нолисонийлик жиҳатидан тадқиқ қилади. Борди-ю, баъзи тилшунослар илгари сураётганидек, антропонимия оригинал хусусиятга эга бўлмаса, тилнинг ўзига хос сатҳи, тил луғавий бойлигининг бир қисми бўлмаса, антропонимика илмий соҳа сифатида нега мавжуд, унинг илмий тадқиқи, объекти, мақсади нимадан иборат дейилган саволларга жавоб беришга тўғри келади.

Антропоним ва топонимларнинг муштараклиги ва фарқлари

Антропонимик тизимнинг баъзи ўзига хос хусусиятлари антропонимларни бирор атоқли от типи билан солиштириб кўрилганда янада ойдинлашади. Биз қуйида топонимлар ва антропонимлар орасида умумийлик ва хусусийлик томонларини таққослаб кўрамиз:

– топонимия ҳам, антропонимия ҳам атоқли от категориясига мансублигига кўра тилнинг маълум сатҳидан ўрин олади ва турдош лексемага нисбатан оппозицияда бўлади;

– топонимияда бир объект номи бошқа объект номига механик равишда кўчмайди. Топоним тилда икки мустақил объектнинг бир ном билан юритилиши ўша объектнинг табиий хусусияти ўша икки объектнинг номлаш мотиви бир бўлганлигидир. Иккита дарё ёки булоқ сувининг Қорасув, Оқсув деб юритилиши сув рангининг ҳар иккала объектда бир хил табиий хусусиятга эгаллигидир. Натижада икки объектнинг номланишига сувнинг кўриниши (ранги) мотив бўлганлигидадир. Антропонимияда эса, битта исм бир вақтнинг ўзида бирдан ортиқ шахснинг атоқли оти бўлиб кела олади. Масалан, ўзбек тилида юзлаб шахсларнинг исми Турди, Оллоберди,

Хуринисо, Гуанор(а) бўлиши мумкин. Бу жиҳатдан антропонимлар функционал универсаллигига кўра топонимиядан фарқланади;

– антропонимияда бирор халқнинг муайян исмлар фонди мавжуд. Бу фонд асрлар давомида ҳосил қилиниб, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган анъанавий номлар мажмуидир. Болага берилаётган исм ўша фонددан танлаб олинади. Топонимияда бундай фонд мавжуд эмас, географик объект ҳар доим объектнинг табиий ва бошқа хил хусусиятларига кўра ҳосил қилинади. Топонимияда ҳам номи ўхшаш объектлар бор, аммо бу номларда ўхшашлик олдиндан тайёр топонимик фонددан олингани учун эмас, балки ном беришда мотивнинг бир хиллиги туфайлидир;

– антропонимлар ҳам, топонимлар ҳам қўлланиши (истеъмода), яъни функционал ҳолатда якка, индивидуал тушунча ифодалайди, алоҳида олинган битта объектнинг ёки шахснинг номи бўлиб яшайди. Шу сабабли ҳам ҳар иккаласи атоқли от типига мансуб бўлади;

– топонимияда маъноси, номинатив асоси унутиланган, қоронғилашган, номланиш мотиви ўтмишда, тарихда қолган номлар анчагина. Бу, айниқса, гидронимларда, шаҳар ва қишлоқлар номида (астионим ва ойконимларда) кўринади. Шунинг учун топонимик этимология топонимияда муҳим ўрин эгаллайди. Антропонимия бу жиҳатдан соддароқ, каммураккаб дейиш мумкин. Бу хил исмлар мотивининг болага ном қўйишда қайта-қайта эслаб турилиши билан боғлиқ. Бундай эслаш бир қатор оилаларда кўп бор такрорланади. Кўпчилик исмларнинг мотиватив асоси аниқ, шунга кўра номинатив маъноси ҳам аниқ сезилиб туради. Антропонимияда этимологик кузатишлар кўпинча исм учун асос бўлган апеллятивга ёки исм қўйилишининг этнографик расм-русумларига бориб тақалади;

– топонимияда илк шакли ва маъноси тамоман унутиланган номлар кўп учрайди. Бундай ҳолат исмларда кам;

– топоним ҳам, антропоним ҳам ўзга тилга таржима қилинмайди. Бундан бадиий адабиёт образлари номи, атоқли отларнинг баъзи кўринишлари мустасно. Шу туфайли улар маълум маънода экзотик лексикага қиради.

Топоним ва антропонимияда этимологик тадқиқ моҳиятан уч хусусиятни (томонни) аниқлашга қаратилади:

а) номинатив этимология – топоним ёки антропонимнинг номланиш мотиви изоҳланади;

б) семантик этимология – ном учун асос бўлган апеллятивнинг илк пайтда англаган маъноси изоҳланади;

в) лексик этимология – номга қандай луғавий (лексик) бирлик асос бўлганига аниқлик киритилади.

Албатта, келтирилган изланишларнинг ҳар қайсиси этимологик жараёнда алоҳида-алоҳида ахтарилмайди, балки улар таҳлили бир-галикда олиб борилади.

Антропонимияда ҳар икки жинс (ўғил ва қизлар)га барабар бериладиган исмлар мавжуд: Ёрқин, Нусрат, Турғун, Турсун, Тўлқин каби. Лекин бундай ҳолат нисбийдир. Чунки аксарият ҳолатларда бу исмлар антропонимик аниқлагичларни қабул қилиб, эркаклар ва аёллар исми сифатида тармоқланади ва турли шаклларга киради. Масалан, эркаклар исмидан ҳосил қилинган аёллар номи: Ёрқиной, Лутфинисо, Лутфия, Турғуна, Турғунбиби, Турғуннисо, Турғунтожи, Турғунной, Турғунмомо, Турғунтош, Турғунхол ва бошқалар.

Антропонимияда қайд қилинган усул исмларни биологик жинсга кўра тармоқлантирса, мосласа, бу ҳолат топонимияда номни объектнинг табиий-географик характерига (типига) кўра дифференция қилади, тармоқлантириб мослайди. Буни қуйидаги чизмада кўриш мумкин:

Антропонимлар	Топонимлар
Қорабой	Қораўзак
Қораберди	Қора ариқ
Қорабола	Қорабий
Қоработир	Қоработқоқ
Қоратош	Қорабоғ
Қорақўз	Қорабулоқ
Қорамирза	Қорагаза
Қорамулла	Қоратўн
Қораниёз	Қораёғоч
Қоралўлат	Қоракамар
Қорасоч	Қорамозор
Қорасулув	Қорасирт
Қоратой	Қоратонги
Қорахол	Қоратикан
Қорaxon	Қоратут
Қорачоч	Қорақир
Қораўғлон	Қорасув
	Қорабоғ
	Қоратоғ
	Қораўнгир

Антропонимияда нисбийлик, шартли кодлик хусусияти кучли. Топонимияда эса турғунлик кучли, топонимия шаклан ва мазмунан ўзгариб, товланиб кетавермайди. Бундай ўзгариш топонимия-

да маълум тарихий даврларда муайян социал ва лисоний таъсирлар туфайли юз бериши мумкин.

Топонимияда ҳам, антропонияда ҳам содда шакл номга нисбатан қўшма шаклга эга номлар аксариятни ташкил қилади. Бундай тузилмага эгаллик антропонимияда қуйидаги сабабларга кўра юз беради:

а) исм лексемани лексемага қўшиш орқали ясалади: Турғун-пўлат, Пардатурсун, Дадайўлдош, Йўломон, Омонкелди, Йўлтемир, Қаламқош каби;

б) исмга исм қўшилади: Алимухаммад, Усмонали, Мамадали (Муҳаммадали), Соатали каби;

в) исмга антропонимик индикатор қўшилади: Анваржон, Алибой, Муқаддасхон, Баҳорой, Жамолхон, Жаҳонпошша каби;

г) исмга лексема(лар) тиркалади: Қиличнӣёз, Оллоҳберди, Ғуломқори, Турсунхўжа, Ҳайитқўзи каби;

д) исм сўз бирикмасидан ёки изофали бирикмадан ҳосил бўлади: Тангриберган, Оқбилак, Маржонқиз, Моҳичеҳра, Моҳинисо, Нуринисо, Нурияздон ва бошқалар.

Атоқли отлар маъносига доир

Атоқли от ҳам қандайдир маънога (лексик маънога) эгами, бу маъно тушунча билан боғлиқми ёки атоқли отлар маънога эга эмасми, деган савол ҳозирга қадар кўп мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Аслида, бу муаммо атоқли отларнинг, жумладан, исмларнинг тил луғавий тизимидаги ўрни ва ролини белгилловчи илмий масаладир. Бу масала бўйича кўплаб тилшунослар, файласуф ва мантиқшунослар, этнограф ва тарихчиларнинг нуқтани назарини умумлаштирадиган бўлсак, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Атоқли от (исм ҳам) лексик маъно ифодаламайди, чунки у умумлаштирувчи тушунча билан боғлиқ эмас.

2. Атоқли отлар маънога эга, бу маъно якка шахс ҳақидаги индивидуал маънодир.

3. Атоқли отлар маъноси энциклопедик маънодир. Бу маъно турдош отлар маъносидан бой ва кўп қирралидир.

4. Атоқли от турдош отлардан фарқли равишда нарсаларни умумлаштириб атамайди, балки индивидуаллаштириб, яккалаб атайди. Шу сабабли атоқли от турдош отдан фарқ қилади.

Англиялик матншунос Джон Стюарт Миль (1806–1873) атоқли

от маънога эга эмас, у нарсаларни бир-биридан фарқлашга хизмат қилувчи ўзига хос ёрлик, белги (хочга ўхшаш) деб ҳисоблайди. Ушбу белги нарсани характерламайди¹, англаймайди, ифодаламай (коннотация қилмай), фақатгина “денотатлаштиради”, атайди, холос.

Инглиз файласуфи ва мантиқшуноси Бертран Рассел яқка объектни номлашнинг турли нарий усуллари болғи, аммо кундалик турмушда бу вазифада атоқли отлардан фойдаланиш фойдали, деб ҳисоблайди.

Даниялик тилшунос Пауль Кристоферен фикрича, тураош отлар мавҳум, атоқли отлар конкрет номлардир. Чунки атоқли от нарсани (объектни) бевосита (тўғридан-тўғри) атайди, тураош от эса билвосита. Бу ўринда яқкалик (доналаб санаш)ни конкретлик билан алмаштирмаслик керак. Яқкалик (доналаш) нарсани махсус номлашни талаб қилди. Аммо битта ном бирдан ортиқ объектга атоқли от бўлиб келиши мумкин. Масалан, Тешабой, Унсун исми бир қанча шахслар бор. Лекин бундай қўлланишда ҳар бир исм конкрет ҳолатда конкрет шахснинг индивидуал номи деб тушунилади.

Инглиз тилшуноси ўзининг “Атоқли отлар назарияси” (Лондон, 1954) асарида Джон Стюарт Миллнинг юқорида келтирилган фикрига қўшилади. Унинг ёзишича, атоқли отлар шундай алоҳида сўз ёки сўзлар гуруҳи, у бир хил, ўхшаш нарсаларни товуший белги туфайли бир-биридан фарқлайди, аммо бу белги бошидан мавжуд бўлган ёки нарсани аташ жараёнида пайдо бўлувчи ассоциатив маънога эга бўлмайди.

А.Гардинер атоқли отларни “гавдалантирувчи, мужассам қилувчи” (“воплощенные”) ёки “моддий, жисмоний” (“телесный”) ёки “номоддий” (“бестелесный”) типларга бўлади. Биринчи гуруҳга атоқли отнинг конкрет нарсанинг номи бўлиб келган қўлланишдаги ҳолати кирса, иккинчиси ўша номнинг конкрет нарса, объектнинг номи бўлмаган, яъни қўлланишдан ташқаридаги ҳолатидир. Тарихан моддий номлар бирламчидир.

Атоқли отларнинг моддий ва номоддийлиги масаласи аслида Т.Гоббснинг конкрет ва умумлашма (умумий) нарсалар номи ҳақидаги

¹ Чет эллик тилшунослар фикрини таҳлил қилишда А.В.Суперанская, А.Реформатский, О.Молчанова, В.И.Болотов ва бошқалар ишларидан фойдаланилди. Масалан: А.В.Суперанскаянинг “Общая теория имени собственного” (М., 1973), В.Д.Бондалетовнинг “Русская ономастика” (М., 1983), О.Т.Молчанованинг “Структурные типы тюркских топонимов горного Алтая (Саратов, 1982) ва бошқа ишларида.

қарашларининг ривожини бўлиб, Г.Лейбниц фикрича, фалсафанинг тилдаги конкрет ва мавҳум тафаккур тушунчаси билан боғланади.

Дж. Миллнинг “Атоқли отлар ҳеч қандай маънога эга эмас”, деган қатъий фикринини В.Брэнделъ, Э.Бойссенсол, Л.Ельмслев ва бошқалар қувватлашган.

Қадимги юнон файласуф-стоикларининг атоқли отлар маънога эга, ҳатто бой маънога эга, дейилган қарашларини XIX асрда Х.Дозеф ривожлантирган эди. Ушбу нуқтаи назарга О.Есперсен, М.Браевлар ҳам қўшилганлар.

О. Есперсен ёзади: “...атоқли отлар турдош отлардан кўра кўп белги англатади. Дж.Миллнинг фикрича, атоқли отлар реал қўлланишда бўлганда кўп миқдор белгиларга эга бўлади”¹.

О.Есперсен атоқли от маъносини белгилашда уч нарсага эътибор қаратган: 1) номнинг тил фондидаги ҳолати; 2) тилдаги (лугатдаги) эмас, нутқдаги ҳолати; 3) атоқли от ифода қилувчи фақат лугавий (лексик) маъно эмас, балки у умуман ифода қиладиган, хабарлар мажмуи. Ушбу қарашда атоқли отнинг реал қўлланишдан ташқаридаги маъносини, реал қўлланишда англатувчи маъносидан фарқлаш асосий ўрин тутаяди. Бу ҳақида у шундай ёзади: “Милль ва унинг тарафдорлари сўзнинг лугавий (лугатдаги) маъносига, унинг конкрет қўлланишдаги маъносига ва контекстуал маъносига эътибор қаратиб, конкрет вариантда талаффуз қилиниши ва ёзилиши билан шуғулланишган”².

Демак, чет эллик тилшунослар атоқли отларнинг маъноси масаласида беш хил қарашни илгари суришади:

1. Атоқли от маъно ифодаламайди, лугавий маънога эга эмас.
2. Атоқли от ҳам маънога эга, унинг маъноси якка, индивидуал нарса (объект) билан боғлиқ.
3. Атоқли от ҳам маънога эга, бу маъно турдош от маъносидан бой.
4. Атоқли от маъносини номнинг қўлланишдаги (нутқдаги) ҳолатидан келиб чиқиб баҳолаш керак.
5. Атоқли от ифода қилувчи маъно конкретдир, турдош от ифода этувчи маъно мавҳумдир.

Атоқли отлар маъносига оид баъзи мулоҳазалар ўз вақтида биз томондан таҳлил қилинган эди. “Киши номларининг маъноси

¹ Ушбу масала ҳақида қаранг: М.И.Стеблан-Каменский. Спорное в языкознании. А., 1974. С.105.

² Есперсен О. Имена собственные. Философия грамматики (Перевод с англйского языка). М.: Изд. Иностранная литература, 1958. С.71.

тўғрисида сўз борганида қандай маъно кўзда тутилаётганлиги кўп ҳолатларда ноаниқ қолади. Бизнингча, бу масала конкретлаштиришни талаб қилади”¹.

Маълумки, лексема лексик маънодан ташқари хилама-хил грамматик ва функционал маъноларга ҳам эга. Киши номларининг маълум тушунча англата олишини инкор этиш умуман сўзнинг лексик маъносини инкор этишдир, ҳолбуки лексик маъно учта факторнинг: нарса ва ҳодиса (реал борлиқ)га муносабат, тушунча, тил системасининг бирлигидан иборатдир².

Атоқли отларни тамоман маъносиз деб бўладими? Йўқ, асло. Масалан, ёрдамчи сўзлар ўзларича мустақил лексик маъно англатмаса ҳам, улар тамоман маъносиз эмас. Ёрдамчи сўзлар турли муносабат, маъноларни, грамматик маъноларни ифода этади. Ҳар ҳолда киши номлари ҳам маълум даражада маънога эгадир”³. Биз тадқиқотчиларнинг атоқли отлар маънога эга, деган фикрига қўшилаемиз.

В.П.Неврозова атоқли отлар этимологияси масалалари ҳақида фикр юритар экан, атоқли ва турдош от муносабатида дихотомияни кўради, яъни апеллятив-онома ва у орқали тилда лугавий маъноли сўзлар (апеллятивлар) ва лугавий маъносиз сўзлар (онома) ҳақида бинар оппозиция юзага келганини қайд қилади ва шундай хулосага келади: “Атоқли отлар маъноси донетатив маъно, унда сигнификат йўқ, дейилган қараш мавжуд”⁴. Унинг фикрича, турдош отлар “максимал маъноли” атоқли отлар эса “максимал номинативдир”⁵.

В.И.Болотов атоқли от маъноси масаласига махсус мақола бағишлаган бўлиб, унинг фикрича, атоқли от ўз ономастик майдонига эга ва у ифодаладиган маъно мана шу майдонга боғлиқ:

1. Ономастик майдон – бу атоқли от қўлланувчи нутқий ҳолат, матндир.

2. Атоқли от реал қўлланишда энциклопедик маъно ифодалайди.

3. Ономастик майдондан (реал қўлланишдан) ташқарида атоқли от ўз энциклопедик маъносини йўқотади.

¹ Бегматов Э. Киши номларининг маъноларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962 йил 6-сон.

² Звегинцев В. А. Семасиология. М.: МГУ. С. 146.

³ Бегматов Э. Киши номларининг маъноларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1962 йил 2-сон. 52-бет.

⁴ Неврозова В. П. Заметки по этимологии имени собственного // Имя нарицательное и собственное. С. 85.

⁵ Ўша асар. 10-бет.

4. Атоқли от маъноси номланувчи ва номловчининг номинатор зич боғлиқлигидан иборат.

5. Атоқли отнинг энциклопедик маъноси индивидуалликка интилади.

6. Атоқли отнинг умумий ва индивидуал маъноси бор. Индивидуал маъно ономастик майдонга тегишли бўлган денотатни ажратишга хизмат қилади.

7. Атоқли от маъноси теран ва кўпқирралидир.

8. Атоқли отнинг маъноси ном қўлланиши жараёнида тил жамоаси орасида шаклланади, турдош от маъноси аввалдан тилда мавжуд бўлади.

9. Атоқли от экспрессивликка бой ва у (вазиятбоп) экспрессивликдир¹.

В.И.Болотовнинг фикрида икки муҳим томон бор. Биринчиси – унинг атоқли от умумий ва индивидуал маънога эга деб ҳисоблаши, иккинчиси эса, атоқли от энциклопедик маъно англатади ва бу маъно ижтимоий майдон” (социальное поле)да юзага келади деб билишдир².

Н.В.Подольская фикрича, ҳар қандай атоқли от ва турдош сўз маълум хабар ташийди. Аммо ушбу хабарнинг юзага чиқиши маълум вазият билан боғлиқ.

Н.В.Подольскаянинг ёзишича, умрида омовчи кўрмаган одам учун омов сўзи ҳеч қандай маъно англатмайди. Мана шу нуль информациядир. Демак, атоқли от ҳам турдош от ҳам қўлланишдагина ўзининг реал маъносига эга бўлади.

Атоқли от маъносини унинг қўлланиш шароити билан боғлаб изоҳлаш О.Т.Молчанованинг қарашлари учун ҳам хосдир. Унинг фикрича, атоқли от маъноси муаммосини атоқли отнинг барча гуруҳлари учун бир хилда татбиқ этиб бўлмайди. Апеллятив билан атоқли маъноси орасида муносабат мураккаб бўлиб, номнинг апеллятив маъноси атоқли от семантик структурасида анчагача сақланиб туради³.

О.Т.Молчанованинг биз мурожаат қилаётган ишида “Атоқли отлар семантикаси” бўлими мавжуд бўлиб, унда муаллиф ушбу масала юзасидан А.Гардинер, А.П.Ванатас, В.З.Панфилов, Д.Герхард,

¹ Болотов В. И. К вопросу о значении имени собственного // Восточно-славянская ономастика. М.: Наука, 1972. С. 335.

² Ўша асар. 334-бет

³ Молчанова О. Т. Структурные типы тюркских топонимов горного Алтая. С.7.

О.Хёфлер, Х.Шайнхорд, А.В.Суперанская ва бошқаларнинг фикрларини таҳлил қилади ва Ф.Л.Дебуснинг атоқли отлар умумий маъносида 1) этимологик маъно; 2) лугавий маъно; 3) актуал маъно мавжуд, деган фикрини келтиради¹. О.Т.Молчанова атоқли отлар муайян маънога эга, деган фикр тарафдори. Унинг ёзишича, атоқли маъноси шаклланишининг дастлабки босқичида унга лугавий асос бўлган апеллатив маъноси атоқли от семантикасига компонент бўлиб киради. А.В.Суперанская ишларидан бирида тил лексикасини иккига: кенг истеъмол сўзлар ва махсус сўзларга бўлади. Махсус сўзлар дейилганда, у асосан илмий терминологияни тушунади. У, атоқли отлар маъноси шу гуруҳга мансуб, деб ёзади. Унинг фикрича, атоқли от интеллектуал информация беради, ном қўлланаверган сари у тушунарли бўла боради, у ифодалидиган хабар бойиб боради².

А.В.Суперанскаянинг атоқли отлар лугавий тушунча ва коннотация билан боғлиқ эмас, деган фикри унинг ишларида турли шакларда такрорланади³.

Н.А.Никонов атоқли от (топонимлар) маънога эга деб ҳисоблаган ва бунда уч хил маъно мавжуд деб билган: 1) топонимликкача бўлган маъно, яъни апеллативнинг этимологик маъноси); 2) топонимнинг ўз маъноси ва 3) топонимликдан кейинги маъно. Ушбу фикрга ўз вақтида В.Д.Беленькая, А.В.Суперанская қўшилган ва кейинги муаллиф унга қуйидагича қўшимча қилганди: “Сўз лугавий маънодан ташқари, унинг маъносига компонент бўлиб экстралингвистик, жумладан, эстетик, эффектив маъновий ва социал баҳо маънолари ҳам киради”⁴.

Атоқли отлар антисемантик деган фикрга В.Д.Бондалетов қўшиламайди ва у қуйидагиларни атоқли от компонентлари деб ҳисобловчи: 1) денотатив (сўз маъносининг предметга муносабати); 2) сигнификатив (тушунчага муносабати); 3) структур (сўз маъносининг тилдаги бошқа сўзларга муносабати) хусусиятларга эгалгини таъкидлаган⁵.

Атоқли отларнинг маъноси ҳақида Н.А.Никоновнинг ёзишича, Елена исмида “одам”, “аёл” тушунчаси мужассамлашган. Бун-

¹ Ўша асар. 61-бет.

² Суперанская А. В. Апеллатив-онома. С.6-7.

³ Суперанская А. В. Групповое обозначение людей в лексической системе языка. С.60-61.

⁴ Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. С.266.

⁵ Бондалетов В. Д. Русская ономастика. М.: Просвещение, 1983. С.26-27.

дан ташқари, бу исм “Мана у”, “шахс” каби маъноларга ҳам ишора қилади¹. Шунга яқин фикрни озарбайжон тилшуноси Ҳасан Алиев ҳам айтган. Унинг ёзишича, атоқли от хусусий ва умумий маънога эга. Масалан, Севил исми – инсон, аёл, озарбайжон аёл маъноларини, Иван эса – инсон, эркак рус маъноларига эга².

Н.И.Толстой атоқли отлар маъноси масаласини махсус тадқиқ қилиб қуйидаги хулосага келади: “Атоқли от қандайдир, бир хил номаълум хабарни (мазмунни) ташийди, буни атоқли от маъноси семантикаси билан қаршилантирмаслик керак”³.

Юқоридаги таҳлиллардаги асосий фикрларни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

1. Атоқли от турдош от каби лексик маъно ифодаламайди.

2. Атоқли от, аксинча лексик маъно ифодамайди. Бу маъно ном конкрет қўлланганда реаллашади.

3. Турдош отнинг лексик маъноси муайян синф (гуруҳ) нарса (объект) ҳақидаги умумлашма тушунча билан боғлиқ бўлса, атоқли от маъноси якка, индивидуал (бир дон) объект билан боғлиқ бўлади.

4. Атоқли от маъноси – энциклопедик маънодир ва номаънаётган объект ҳақидаги турли хабарни ўзида мужассамлаштиради, у хабар кўпқирралидир.

5. Атоқли от умумий ва индивидуал маънога эга. Унинг умумий маъноси реал қўлланишдан ташқари, тил сатҳидаги маъноси дир. Индивидуал маъно эса атоқли отнинг реал қўлланишдаги маъноси дир.

6. Турдош отнинг луғавий маъноси объект билан у ифодамайган денотат ҳақидаги тушунча орқали боғланса, атоқли отнинг маъноси бевосита денотатнинг ўзи билан боғлиқдир.

7. Атоқли от маъносининг кенгайиб бориши у вазифа ўтаётган вазиятга, нутқий фаолиятга, ном атаб келаётган объектнинг характери юзасидан маълум бўлган тушунча ва тасаввурга боғлиқ.

8. Турдош отнинг луғавий маъноси тил сатҳига мансуб бўлса, атоқли отнинг энциклопедик маъноси тилнинг ономастик сатҳига мансубдир.

¹ Никон Н. А. Задачи и методы антропонимики // Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. М., 1970. С.55.

² Элиев Н. Э. Умумий антропонимики проблемлари. Баку, 1985. 7-бет.

³ Толстой Н. И. Еще раз о семантике собственного имени // Актуальные проблемы лексикологии. Минск, 1970. С.200.

9. Атоқли отлар нарса ва объектларни фарқлаш учун хизмат қилувчи ёрлик (белги, рамз), дейилган қараш мунозаралидир.

10. Атоқли от фақат денотативлаштиради, атайди, деган нуқтаи назар чегаралидир.

11. Атоқли отлардан кундалик турмушда доимо фойдаланиш коммуникатив эҳтиёж талабидир.

12. Турдош от мавҳум, атоқли от эса конкретдир, дейиш қисман тўғри.

13. Атоқли от тизимининг ўзига хослиги шуки, у товуш ёрдамида нарсаларни фарқлашга хизмат қилади.

14. Атоқли от моддий ва номоддий ҳолатларда қўлланади. Унинг моддий ҳолатда бўлиши номнинг конкрет нарса, объектнинг қўлланишда бўлган сифатидаги ҳолатидир. Номоддий ҳолати эса, истеъмоладан ташқарида бўлган ҳолатидир.

15. Лексема ва сўзлар икки гуруҳга ажралади: луғавий маъно ифодаладиган сўзлар ва луғавий маъно ифодаламайдиган сўзлар ва булар бинар оппозицияни ташкил қилади.

16. Турдош от қўлланишда конкрет объект номи бўлганда ўша объектнинг (турдош отга нисбатан) кўпроқ белгини коннотация қилади.

17. Турдош от моҳиятан максимал маъноли, атоқли от эса максимал номинативдир.

18. Ономастик майдон атоқли отлар учун ҳам тегишлидир. Бу маънода ономастик майдон атоқли отнинг қўлланишдаги, конкрет шахс ёки объектнинг номи жараёнидаги ҳолати (матндир). Атоқли от реал қўлланишда бўлганида у энциклопедик маъно ифодалайди, тилда мавҳум, захира ҳолида турганида бу маъно сўнади.

19. Атоқли отнинг умумий ва реал маъноси бор. Реал маъно денотатни ажратиб аташга хизмат қилади.

20. Атоқли отнинг маъноси у қўлланишда бўлганида аниқ бўлади.

21. Атоқли от хусусиятига кўра тилнинг махсус лексикаси – илмий терминларга яқин туради.

22. Атоқли от қўлланишда қандайдир маъно ташийди, аммо бу ҳаммага бирдек маълум бўлмаслиги мумкин.

23. Атоқли от маъносида нолингвистик компонентлар ҳам ифодаланади. Булар эстетик, эффе́ктив, ахлоқий мотивлар, дунёқараш ва ижтимоий баҳолашга оид томонлардир. Услубий-коннотатив маъно қирралари, ўтмиш ҳақида тарихий-маънавий хабарлар, этнографик мотивлардир.

Келтирилган умумлашмалардан шундай хулосага келиш мумкин: атоқли отларнинг семантик хусусиятлари ҳақидаги тадқиқотлар давом эттирилиши мумкин. Бу ишда тилшунослар, этнографлар, рухшунослар, файласуфлар, мантиқшунослар, семантика соҳаси мутахассисларининг ҳамкорлиги лозим бўлади.

Атоқли от маъно ифодалайдими, йўқми, у тилда мавжуд лисоний коммуникация учун тилнинг зарурий воситаси. Атоқли отни турдош сўзларга нисбатан иккинчи даражали ҳодиса деб баҳолаш, уни тилдан чиқариб юбориш мумкин эмас. Тилда кераксиз восита, ҳодиса йўқ. Бу атоқли от, жумладан, антропонимия учун ҳам тегишлидир.

Туркий тиллар антропонимиясининг тараққиёти тарихини даврлаштириш муаммолари

Маълумки, у ёки бу халқ, миллат тилининг тарихини, ундаги ривожланиш, ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда маълум даврларга бўлиш тил тарихига оид тадқиқотларда учраб туради. Аммо ономастик тизимни, жумладан, муайян тил антропонимияси тарихини даврлаштириш изчил аёнанага эга эмаслиги ва мавжуд фикрлар системали эмаслиги, тахмин ва шубҳали томонларга эгалиги билан характерланади. Шунга қарамасдан, ономастика тадқиқотларида бу мураккаб муаммога бағишланган баъзи талқинлар, таснифлар учрайди. Бу масалага эътибор қилиш В.А.Гордлевский, қирғиз тилшуноси А.Идрисов, қозоқ тилшуноси Т.Жонузақов, татар тилшунослари А.Шайхулов, Г.Саттаров, қирғиз номшуноси Ш.Жапаров тадқиқотларида мавжуд.

Академик В.А.Гордлевский ўзининг 1913 йилда ёзилган “Усмонли туркларнинг шахсий ономастикасига оид” номли мақоласида турк исмлари тарихини икки катта даврга бўлган: 1) қадимий кўчманчилик ҳаётидан то мусулмонлик давригача бўлган давр; 2) мусулмон даври ва ундан кейинги давр. Мақола муаллифи фикрича, биринчи даврга чақалоқни турли “евуз куч”лардан асраш мотиви билан боғлиқ исмлар киради. Кейинги давр эса ислом дини тушунча ва тасаввурлари билан боғлиқ бўлган¹.

Туркий тиллар антропонимиясини даврлашга интилиш А.Идрисовнинг ишида мавжуд. У қирғиз тили исмларини: Қадимги

¹ Гордлевский В. А. Кличной ономастике у османцев // Древности восточные. Т. IV. С. 154.

давр исмлари, Хун даври исмлари, Ўрта турк даври исмлари, Эски турк даври исмлари, Янги турк даври исмларига бўлади¹. А.Идрисов қадимий даврни характерловчи исмлар деб ҳайвонлар, қушлар, ер-сув билан боғлиқ, этнонимдан ясалган номларни, баъзи маъноси тушунарсиз исмларни киритади. У, Хун даври исмлари деб моллар, йиртқич ҳайвонлар, қушлар, ўсимликлар, жониворлар (балиқ ва б.) номига, шунингдек, космик номларга, турли нарсалар, асбоб-усуқуналар номига нисбат берилган исмларни киритади. Унинг фикрича, эски турк даврини (V–X асрлар) характерловчи хусусият – шахс номига турли мансаб ва унвонлар номининг қўшиб айтилишидир. Масалан: Моюн Чур, Қутлуғ Темур каби.

Ўрта турк даври исмлари (X–XV асрлар) – арабча исмлар сақла-ниб туриши, шахснинг арабча исмига тиркаб (қўшиб) айтилиши-дир. Зиёуддин Қора Арслон, Фахриддин Арслон Тугмиш каби. Демак, шахснинг қўш (икки исми туркча ва арабча) исми бўлган.

Янги турк даври (XV–XX асрлар) болага арабча исмлар бериш, анъанавий туркий исмларнинг қўйилиши ва янги номларнинг пай-до бўлиши билан характерланади².

Т.Жонузоқов қозоқ тили антропонимиясининг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихини қуйидагича деб билади:

Биринчи давр V–VIII аср ўрталари. Бу давр исмлари табиат ҳодисалари, ҳайвон ва қушлар билан боғлиқ. Бу даврда тотемистик ва анимистик қарашлар ҳукмрон бўлган деб ҳисоблаб, қадимий туркий ёзма ёдгорликларда учрайдиган исмларни таҳлил қилади.

Иккинчи давр X–XVII асрларни ўз ичига олади. Унинг ёзи-шича, Маҳмуд Қошғарий келтирган 98 та антропонимдан 58 таси ҳозирги қозоқ тилида мавжуд. Т.Жонузоқов бу даврда арабча ис-млар кенг удум бўлса-да, туркча анъанавий номлар ҳам истеъмолда бўлган, деб ҳисоблайди.

Учинчи давр XVII–XIX асрларни ўз ичига олади. Бу даврда қозоқ тилидаги анъанавий антропонимлар билан бирга XI–X асрда пайдо бўлган исмлар истеъмолда бўлган. Муаллиф ишда, айниқса, шўролар даврида чақалоқларга қўйилган исмларни кенг таҳлил қилади³.

¹ Идрисов А. Кыргыз тилиндаги ысымаар. Фрунзе: Мектеп, 1971.

² Уша асар. 17–43-бетлар.

³ Жонузоқов Т. Қазақ есімдерінің тарихи. Алматы: “Ғылым” басма-си, 1971. 27–75-бетлар.

Қирғиз тилшуноси Ш. Жапаровнинг ёзишича, қирғиз тили антропонимияси ривож тарихини қуйидаги даврларга бўлиш мумкин:

I. Энг қадимий давр ёки олтой даври. Бу давр анча қоронғи.

II. Қадимий (ёки турк) даври. Бу давр V–X асрларни қамрайди.

III. Ўрта (ёки қирғиз-олтой) даври.

IV. Ўрта давр. Бу XVI–XIX асрларни ўз ичига олади.

V. Ҳозирги давр. Бу давр XX асрнинг 20-йилларидан бошла-
ниб, шўролар ҳукумронлиги даврини ўз ичига олади¹. Келтирил-
ган даврларни тавсифлашга Ш. Жапаров 2–3 бет сарфлаган, холос. Антропонимия тарихини даврлаштириш масаласига С. Отаниёзов ҳам қўл урган. Аммо бу масалага у “антропонимик қатлам” юзаси-
дан ёндошган².

Демак, бу ўринда исмлар генетик манбаига кўра таснифланган. Аммо исм ўрнида “сўз” терминини қўллаш ўринли бўлмаган.

Г.Ф. Саттаров татар исмларини бериш мотивларига кўра таснифлашни мақсад қилиб олса-да, у буни изчил бажарган эмас. Бу унинг қуйидаги таснифидан яққол кўринади:

1. Мажусий ишончлар усули ва мотивлари билан боғлиқ исм-лар.

2. Булғор-татарларда болага ном беришда ишонч ва анъаналар билан боғлиқ исмлар.

3. Ислоҳ ҳамда татар антропонимикаси.

4. Буюк Октябрь ҳамда исмларимиз³.

Таснифдан кўринадики, болага исм беришнинг турли омиллари аралашиб кетган. Ушбу муаллиф бошқа бир ишида исмларга антропонимик қатламлар нуқтаи назаридан ёндашади. Унинг ёзишича, татар антропонимиясида қуйидаги қатламлар мавжуд:

I. Умумолтой қатлами.

II. Қадимий турк қатлами.

III. Эски татар тили қатлами.

IV. Араб тилидан кирган исмлар қатлами.

V. Форс тилидан кирган исмлар қатлами.

VI. Рус тилидан, у орқали Ғарбий Европа тилларидан кирган интернационал исмлар қатлами.

¹ Жапаров Ш. Кыргыз адам аттары. Фрунзе: Илим, 1989. 14–17-бетлар.

² Отаниёзов С. Туркмен адам атларининг душундиришли созулуги. Ашхабат: Туркменистан, 1992. 9–14-бетлар.

³ Саттаров Г. Ф. Татар антропонимикаси. Қозон, 1990. 9–217-бетлар.

VII. Октябрдан сўнг пайдо бўлган янги исмлар қатлами¹.

Исмлар қатламини белгилашда, бизнинг назаримизда, учта омил аралаштириб юборилган “ижтимоий-номинатив омил”, “генетик омил” ва “тарихий омил”, шунингдек VI ва VII моддаларда келтирилган исм гуруҳларининг қатлам даражасига эгаллигига ҳам ишониш қийин.

О.Т.Сайымбетовнинг ёзишича, қорақалпоқ антропонимияси ўз ривожини давомида учта босқични босиб ўтган:

Биринчи босқич. Эски турк даври (V–XX асрлар).

Иккинчи босқич. Ўрта асрдан XX асрнинг 20-йилларигача бўлган давр.

Учинчи босқич. XX асрнинг 20-йилидан қайта қуриш давригача (80-йиллар) бўлган давр².

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, туркий тиллар антропонимиясини даврлаштиришда бирор ягона, изчил тамойилга асосланган тасниф йўқ. Бу таснифларда қуйидаги нуқсонлар кўзга ташланади:

Биринчидан, таснифда баъзи муаллифлар тарихийлик тамойилини асос қилиб олишса, бошқалари антропонимик қатламлар вужудга келиши даврига таянишади.

Иккинчидан, энг қадимий давр ва Хун даврига хос хусусиятларда бир хил исмлар материалига асосланилади. Келтирилган номлар кўзда тутилаётган даврларни чегаралашга имкон бермайди.

Учинчидан, қадимий туркий давр ва ўрта асрлар даврида шахснинг арабча исмига туркий исмнинг (унвон ва мансаб, сулола номи) қўшиб айтилиши қонуний, нуфузли белги ва бутун бир даврни характерлай олмайди. Чунки шахс номига унинг бирор атрибутини, лақабини тиркаш қадимдан мавжуд ҳодиса.

Тўртинчидан, XX асрда шўролар даврида пайдо бўлган баъзи янги номлар бутун бир халқ антропонимияси хусусиятини белгилай олмайди ва шўролар мафқурасини ифода этадиган исмлар дозирда туркий тилларда истеъмолдан чиққани маълум.

Бешинчидан, антропонимияни даврлаштиришда ҳар даврга хос сиёсий-иқтисодий тузум, тарихий-ижтимоий шароит ёки диний муҳитдаги ўзгаришлар ҳисобга олиниши керак. Мана шу хусусиятлар ҳар бир даврга хос исм бериш мотивларини белгилайди.

¹ С а т т а р о в Г. Ф. Татар исемлэре сузлеге. Казан: Татарстан китап нэшрияты, 1981. 3–19-бетлар.

² С а й ы м б е т о в О. Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Ноқис: Билим, 2000. 11–12-бетлар.

Аввало, сиёсий-иқтисодий шароит, халқнинг маданий-маънавий, этник тасаввурлари ўзгаради, бу муайян даврнинг хусусиятини белгилайди. Шунга кўра тарихий давр ажратилади. Халқ ҳаётида юз берган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва моддий, маданий-этник омиллар исм бериш анъана ва удумлирига таъсир ўтказиши, муайян янги исмларнинг пайдо бўлиши, анъанавий номлар маъносидаги ўзгаришларни юзага келтиради. Бу ҳол олдинги дарда сифатий жиҳатдан фарқланадиган исмларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Ушбу исмлар йиғиндиси антропонимия фондида сезиларли ўзгаришларга сабаб бўла олувчиси, миқдоран маълум салмоққа эга бўлувчиси янги антропонимик қатламни шакллантиради. Демак, қатлам тарихий-лисоний жараёнлар ҳосиласидир. Шу сабабли антропонимияни даврлаштиришда ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги маданий-маънавий қарашлар, этник анъаналардаги ўзгаришларгина асосий тамойил ва омил бўла олади.

Олтинчидан, умуман бирор халқ тили тарихини даврлаштириш билан, ушбу тил антропонимияси ривожини тарихини даврлаштиришни фарқлаш лозимга ўхшайди.

Антропонимия тарихини даврлаштиришда қандай лисоний белгиларга таяниш кераклигини аниқлаб, белгилаб олиш муҳим. Масалан, умуман бирор тил тараққиётини даврлаштиришда у ёки бу даврда тил тизимидаги фонетик, морфологик, сўз ясаиши, лексикадаги ўзгачаликлар асос қилиб олинади. Исмларни даврлаштиришда қандай белгиларга таяниш керак? Масалани мана шу тарзда қўйиш бирор адабиётда учрамайди.

Бизнинг назаримизда, туркий тиллар антропонимияси тарихидаги жиддий, сезиларли ўзгариш ясаган даврни учга бўлиш мумкин:

1. Ислом дини қабул қилингунгача бўлган қадимий даврлар. Бу даврларда тотемистик, анимистик, фетишистик, космогоник ва бошқа хил қадимий диний ишончлар исмлар мотивини белгиллаган. Афсуски, энг қадимий давр, хун даври ва эски туркий даврларнинг исмлар берадиган материал асосини аниқ чегаралаш қийин. Шу сабабли В.А. Гордлевский бу даврларни бирлаштириб исломгача бўлган давр деб атаган.

2. Ислом дини қабул қилингандан XX асрларгача бўлган давр. Бу даврда исм бериш мотивлари ислом дини тушунча ва тасаввурларига асосланган унча бўлган даврларга хос туркий исмларнинг бир қисмини сиқиб чиқарди. Аммо туркий исмлар анъанага кўра қўлланишда давом этмоқда.

3. XX аср даври. Бу даврда, аввало, ўзбек исмларида фамилия, отаисм пайдо бўлди. Ўтган асрнинг 40-йилларидан бошлаб узбек фуқаролари уч қисмдан иборат (исм-фамилия-отаисм) тузимда номланадиган бўлди. Ўзбек исмлари янги исмлар билан бойи-ди: Учқун, Ёрқин, Инқилоб каби. Икки қисмдан иборат арабча ўзлашма номларни қисқартириб, қўшма исмнинг битта компонен-тини тушириб номлаш кучайди: Абдувоҳид–Воҳид, Муродулла–Мурод, Муроджон, Хайринисо–Хайри каби. Исм танлашда диний мотивдан кўра эстетик ва илмий тушунчаларга таяниш кучайди (Сарвиноз, Дилнавоз, Гулюз, Гулчеҳра, Гўзал, Муслима, Доноҳон); қишлоқ аҳолиси билан шаҳар аҳолисининг исмни баҳолаш тушун-чаларида, шахснинг шахсий ҳужжатларида қайд этилиши туфайли, номларнинг ёзма шакллари билан оғзаки шакли бир меъёрга туша бошлади ва б.

Хуллас, исмларнинг ривож тарихини даврлаштиришда ҳар бир тарихий даврдаги антропонимияда юз берган муҳим, ҳал қилувчи ўзгариш ва белгиларни ҳисобга олган ҳолда даврларга бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Антропонимларнинг экстралингвистик хусусиятлари

Болага исм бериш қадимий жараён бўлиб, кишилар бу масала-га масъулият билан ёндашганлар. Мана шундай жараёнда маълум эътиқод, ишонч, тасаввурлар шакллана борган ҳамда ҳар бир давр, ижтимоий тузум, халқлараро муносабатлар, кўчиш жараёнлари исм беришга ўз таъсирини ўтказган.

Ўзбек тили антропонимия тизимида исмлар, уларнинг пайдо бўлиш асосларини кузатиш исм беришга маълум нуқтаи назарлар доимо таъсир ўтказиб келганини кўрсатади. Бу нуқтаи назарлар турли тарихий даврларда маълум ўзгаришларга сабаб бўлган бўлса-да, барибир қадимдан қўлланиб келаётган, миллий анъана тусини олган асосий мотивларни тамоман ўзгартира олмаган. Бу мотивлар куйидагилар:

- Номинатив, яъни шахсни номлаш, аташ талаби.
- Миллий этнографик анъана ва удумлар, ишонч, тасаввурлар.
- Эстетик мотивлар. Болага чиройли исм танлаш, яъни исмни гўзаллик жиҳатидан баҳолаш.
- Ахлоқий-тарбиявий мотивлар, яъни болага у келажақда

ахлоқий жиҳатдан етук, комил инсон бўлишини исташ тушунчасини ифода этувчи исм бериш.

• Диний мотивлар. Ушбу мотив маълум тарихий шароит туфайли ўзгариб турган бўлса-да, унинг асосий мазмуни – диний эътиқод мотиви болага исм танлашда етакчи тасаввурлардан бири бўлган. Масалан, туркий халқларнинг ислом динига ўтиши унинг антропонимия тизимига катта таъсир кўрсатгани бунга далил бўла олади.

Келтирилган мотивлар ўзбек исмларининг пайдо бўлиши, исмлар фондининг шаклланиши ва бойишида асосий омиллик ролини ўйнаган ва ҳозирга қадар анъанавий фонд сифатида истеъмолда бўлишини таъминлаган.

Келтирилган мотивларнинг барчаси ўзбек антропонимияси ривождаги экстралингвистик (нолингвистик) омиллар бўлиб, буни этнолингвистика, социolingвистика, шунингдек, тарих ва маданият тарихи соҳалари ҳам ўрганади. Антропонимиянинг социolingвистик тадқиқи масаласини антропонимикага тадбиқан қисман ёритган эдик.

Антропонимия ривожига таъсир этувчи этнографик, эстетик, этик, диний мотивларни қисман ёритганмиз ҳамда ушбу масалага оид бир қатор мақолалар эълон қилганмиз¹. Бу ўринда баъзи исмларга айрим шахсларнинг субъектив муносабати, исмларнинг мотиватив асосини нотўғри тушуниш ҳамда баҳолашда ноилмий ва нотўғри муносабатда бўлиш антропонимия тизими учун салбий ҳолат эканлиги масаласига эътибор қаратмоқчимиз.

1991 йилда Урганч шаҳрида ношунослик муаммоларига бағишланган илмий-амалий конференция ўтказилиши муносабати

¹ Бегматов Э. А. Культурно-эстетические основы узбекских женских имен // Всесоюзная научно-практическая конференция "Исторические названия – памятники культуры. Тезисы докладов и сообщений. М., 1989. С. 13; Его же. Этическое-воспитательные мотивы в узбекских именах // Шестая конференция по ономастике Поволжья. Тезисы докладов и сообщений. Волгоград, 1989. С. 25–28; Его же. Социально-лингвистические и культурно-этические проблемы номинации в узбекской ономастике // Вторая всесоюзная научно-практическая конференция "Исторические названия – памятники культуры". Вып. I. М., 1991. С. 32; Бегматов Э., Норкулова М. Исмларда гўзаллик ва нафосат мотивлари // Жой номлари – халқ тили ва маданиятининг нодир мероси. Илмий-амалий конференция материаллари. Навоий, 1998. 6–11-бетлар; Бегматов Э., Муродов И. Ўзбек исмларида ахлоқий-тарбиявий мотивлар // Ўша тўплам. 16–17-бетлар.

билан етакчи ўзбек номшуносларидан бир гуруҳи бу соҳа олдидан турган долзарб муаммолар ҳақида фикр юритиб, қуйидагиларни таъкидлашди: “Номинация принципларини ўрганиш номшуносликнинг энг муҳим назарий ва амалий масалаларидан биридир. Номинация принциплари даврий бўлади, ўзгариб туради. Аҳолининг турмуш тарзи, маданияти, тафаккур олами номинация принципларини белгилайди. Ўтмиш даврларга хос номинация принципларини ҳозирги даврга хос омиллар билан қиёслаш ва шарҳлаш хатодир. Ёки аксинча йўл туттиш мумкин эмас”¹.

Ўзбек ономастикасининг тарихий-анъанавий тизимиغا эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, яъни кишиларда ном бериш маданиятини тарбиялаш лозимлиги бошқа бир мақолада қуйидагича таъкидланади:

– ўзбек халқининг кўп асрлик номлаш санъати тарихини, бундаги қонуниятларни чуқур ўрганиш ва ундаги энг фойдалан, илғор усуллардан янги номлар ясашда фойдаланиш;

– кишиларга, жойларга, шунингдек, бошқа хил объектларга ном беришнинг илмий асосланган принципларини, яъни ном қўйиш санъатини яратиш;

– бу санъатнинг ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, диний-фалсафий, этик ва эстетик мезонларини чуқур таҳлил қилиш, бу белгиларни ном бериш амалиётига татбиқ қилиш”².

Исملарга ҳар ким ўз билганича муносабатда бўлиши, унинг тўлиқ шаклини хоҳлаганича бузиб талаффуз қилиши, шахснинг расмий ҳужжатларида исми турли шакллarda ёзиш ва ботқалар номнинг асл шакли ўзгаришига сабаб бўлади. Бундай ҳолат номнинг илк мотивини хиралаштиради ёки унутилишига сабаб бўлади, яъни демотивация юзага келади. Бунинг салбий оқибатларини М.Раҳмонов ва С.Мўминовлар ҳам тўғри таъкидлаган, яъни сўзнинг мотиви (сўзнинг тугилишига асос бўлган белги, “ички форма”) хиралашishi, баъзан бутунлай йўқолиши мумкин”³.

Мана шу каби ҳолатларнинг салбий оқибатлари ҳақида ушбу сатрлар муаллифи ўзининг деярли кўпчилики ишларида таъкидлаб

¹ Бегматов Э., Дўсимов З., Нафасов Т., Қораев С. Ўзбек номшунослиги: тадқиқ йўналиши ва усуллари // Хива, 1991 йил 1-сон. 11-бет.

² Бегматов Э. А., Бегматов Д. Э. Жумҳуриятнинг давлат тили ва ўзбек номшунослигининг долзарб муаммолари // Хива, 1991 йил 1-сон. 14-бет.

³ Раҳмонов М., Мўминов С. Антропоним ва топонимларда демотивация ходисаси // Хива, 1991 йил 1-сон. 20-бет.

келган: “Тилимизнинг бошқа луғавий бойликлари каби ўзбек исмлари, фамилиялари ҳам маълум эътибор ва гамхўрликка муҳтождир. Чунки, баъзан чақалоқни номлашга етарли эътибор бермаслик ёки “чиройли”, “мазмундор” исм орқасидан “кувиш” натижасида халқнинг анъанавий исмлар бойлигидан етарли фойдаланмаслик, қадимий исмларни унутиб юбориш ҳолатлари учраб туради. Кейинги сабаб туфайли ҳозирда ўзбеклар фойдаланаётган исмлар ҳажми, миқдори анчагина торайиб кетаётганини ижобий ҳодиса деб бўлмайди. Қўйиладиган исмлар миқдоран қанча кўп бўлса, шунча яхши. Чунки исмлар шахсларни оилада, авлод, маҳалла, жамоа доирасида бир-бирдан аниқ ажратишга имкон беради”¹.

Афсуски, болага “замонавий” исмларни ахтариш, исмларни фақатгина чиройли ва мазмунан ижобий бўлишини исташ ўзбек тилида узоқ даврдан бери истеъмолда бўлиб келган исмларни “чиройли” ва “хунук”, “замонавий” ва “эскирган ном” каби гуруҳларга ажратишга сабаб бўлмоқда. Натижада пайдо бўлишига кўра баъзи қадимий эътиқодлар, расм-русмлар, диний тасаввурлар ва ақидалар ҳамда баъзи маҳаллий халқ шевалари хусусиятлари билан алоқадор исмлар “нозамонавий”, “эскирган” номлар деб ҳисобланадиган бўлиб қолди. Шу сабабли чақалоққа удулар ва мотивлар билан боғлиқ исмлар қўйиш ҳозирда камайиб бормоқда.

Баъзан “замонавий”, “чиройли” исмлар ҳақида сўз борар экан, тилимизда қадимдан қўлланиб келган Тожибой, Болтабой, Темурбой, Ўроқбой, Турдиқул, Тиркаш, Улансиң, Қўйсин сингари этник удулар билан боғлиқ исмларни замонавий, мақбул номлар эмас деб инкор этиш учраб туради. Бунинг сабаби мазкур исмларнинг пайдо бўлиш мотивини билмаслик, айниқса ёш ота-оналарнинг аслида бу номлар замирида ётган эзгу ният ва орзулардан беҳабарлигидир.

“Чиройли исм” ва “хунук исм”, “замонавий исм” ва “эскирган исм” тушунчаларини илмий жиҳатдан танқидий баҳолаш қанчалик зарур бўлса, “адабий исм”, “исмнинг адабий шакли” каби тушунчалар ҳақида ҳам ўйлаб кўришга тўғри келади. Масалан, ўзбек тилида маҳаллий характерга эга бўлган, у ёки бу шевага мансуб бир қатор исмлар мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Шунингдек, Нуржов, Қоржов исмларини Нурёғ, Қорёғ деб ўзгартириш адабий шаклга мослаштириш ва ёзиш мумкин эмас, чунки бундай “адабий шакл” ни маҳаллий халқ тасаввурини қабул қилмайди. Зотан, ўзбек исмлари

¹ Бегматов Э. А. Ўзбек исмлари. Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1991. 5-6-бетлар.

орасида баъзи маҳаллий тил, оилавий анъана ва дид ҳамда қадимий удумлар билан алоқадор исмларнинг бўлиши табиий ҳолдир. Буни инкор қилиш ўзбек исмларининг ўзига хос мураккаб миллий руҳини инкор қилишдир.

Фикр юритилаётган масаланинг энг салбий томони шундаки, исмларни “эскирган”, “нозамонавий” деб чиқитга чиқариш ўзбек тили исмлари захирасини (фондини) қашшоқлаштиради, исмларнинг миқдоран камайишига, кўпгина қадимий, анъанавий исмларнинг истеъмождан чиқишига олиб келади. Маълумки, исмларнинг тилда миқдоран кўплиги ижобий ҳодиса бўлиб, кишиларни ном бериш орқали етарли даражада дифференциация қилишга имкон беради. Масалан, рус тилида ҳар қадамда Иван исмининг учраши, ҳаттоки Иван Иванович Иванов каби номланишлар шахсларни ўзаро фарқлашда ижлбий ҳодиса эмас. Шу каби ўзбек тилида бир оила ва авлодда, ҳар бир синфда 3–4 талаб Абдулла ёки Бахтиёр, Дилбар ёки Дилфуза номли ўғил ва қиз адашларнинг мавжудлиги ҳам ижобий ҳолат эмас.

Албатта, минглаб оила ва ота-боболарга у ёки бу исмни қўйгин деб тавсия этиб бўлмаганидек, исмлар фондининг миқдоран камайиб кетишига ҳам йўл қўйиб бўлмайди. Эндигина дунёга келган фарзандлар учун 100–200 атрофидаги исмларни муносиб чиройли исм деб тақдим этиш ҳам ижобий натижа бераётгани йўқ. Аввало, “Ёрқин ҳаёт” журнали бошлаган ташаббусни, кейинчалик “Ўзбекистон хотин-қизлари”, “Саодат”, “Гулистон”, “Фан ва турмуш” журналлари ҳамда баъзи газеталар ҳам давом эттирган. Уларнинг фарзандларимизга чиройли исм танлашда кўмаклашишга мўлжалланган тавсияларини умуман олганда маъқуллаш қийин. Чунки бунда бир неча минглаб ўзбек исмлари орасидан тавсия муаллифига маълум бўлган оз миқдордаги номлар рўйхати келтирилади. Мана шундай тавсиялардан бирининг муаллифи шундай ёзади: “...Халқ оғзаки ижодиётининг бу хазинасини (исмларни – Э.Б) ҳам бир галвирдан ўтказиб, замоналар ўтиши билан эскириб қолганларини елиб ташлаб, мағзи тўқ, шакли ва мазмуни чиройли дурдоналарини қолдирсак яхши бўларди. Айниқса, “Абди”, “Ғулом” билан бошланиб, “қул”, “дин” билан тугаган исмларнинг шу қўшимчаларидан воз кечилса, бу эски, чиркин ғилофдан озод қилинган асл номлар янги мазмун кашф этади”¹.

¹ Ш а м с и е в а С. Исmlаримиз ҳақида ўйлар // Ўзбекистон хотин-қизлари. 1965 йил 12-сон.

Мақолада қизларга қўйиш учун 33 та, ўғил болаларга қўйиш учун 34 та исм тавсия қилинган. Борди-ю, С.Шамсиева тавсиясига кўра миллионлаб қизлар фақат 33 исм билан, ўғил болалар эса 34 та исм билан номланаверса, ўзбек халқи антропонимия фонди қанчалик қашшоқлашувини, бир хил шакл исм билан номланган қиз ва ўғилларнинг қанчалик кўпайиб кетишини, бу ҳол шахсларни ўзаро етарли даражада ажратишга, фарқлашга қанча салбий таъсир кўрсатишини тасаввур қилиш қийин эмас. Масалани бундай ҳал этиш гайриилмий нуқтаи назардир. Ўзбек халқи асрлар давомида ўз исмлар бойлигини асраб, авайлаб келган. Унинг хазинасини доимо янги номлар билан тўлдириб борган. Бу исмларнинг ҳар бири маъдум асосларга, мотивларга эга. Бу исмларни лозим бўлганда тарихий омиллар “елпиб” келган, уларни давр руҳига мослаган. Исмлар жамғармасини “тозалаш” (С.Шамсиева термини билан “елпиш”) ни махсус чора сифатида амалга оширмаган.

Болани номлаш ҳар доим ота-оналарнинг оила аъзолари чақалоқ қариндошларининг ихтиёрида бўлган. Болага исми биров тавсия этган тақдирда ҳам тавсия этилган исм ота-оналар диди ва мақсадига мос бўлсагина маъқулланган.

Антропонимик фонд ва дахлсизлик ҳақида юқорида айтилган фикрлар исм бериш иши мутлақо дахлсиз экан-да, деган фикр туғдирмаслиги керак. Гап шундаки, исмлар фондига муносабат, аралашув ушбу фонднинг қашшоқлашувига эмас, балки бойиб боришига хизмат қилмоғи лозим. Ўзбек исмлари орасида баъзи бериш мотиви хиралашган, ноаниқ бўлиб қолган номлар учрайди. Бу исмлар эндиликда бизга номуносиб, маъносиз ва сийқа бўлиб туюлади. Масалан: Ажинбой, Бандабой, Жанжалбек, Бойқараш (ўғил болалар исми), Арзон, Кўмачхон, Салқиной, Чирмаш (қизлар исми), шаклан бузилиб, ноаниқ ҳолга келган Авақ, Ақир, Ачи, Бови (ўғил болалар исмидан), Жумбул, Икима, Қиёз, Макар, Лукки (қизлар исмидан) учраб туради. Бу каби исмларнинг ҳам чақалоққа қўйилган пайтда тўлиқ ва тўғри шакли, ўзига хос мотиви бўлганлиги шубҳасиз. Шу сабабли бизга ҳозирда “хунук” туюлаётган исмларга тамоман салбий муносабатда бўлиш ўринли эмас.

Ўзбек ономастикаси илмий терминларини тадқиқ қилган Раъно Нуриддинованинг аниқлашича, исмларни яхши ёки салбий деб баҳолашда бу тушунчаларни ифода этадиган махсус термин ва иборалар ишлатилади:

– ижобий баҳо терминлари: гўзал исм, чиройли исм (ном), кўркем исмлар, муносиб исм (ном), мазмунан чиройли исм, яхши исм (ном) каби.

– салбий баҳо терминлари: бемаъни (хунук) ном, бўлмагур номлар, дабдабали исм, камситувчи номлар, маданий деб бўлмайдиган номлар, мазмунан хунук номлар, номақбул номлар, номуносиб номлар, ноқулай маъноли номлар, хунук исмлар, хунук маъноли номлар, хунук отлар, эскича номлар¹ ва б.

Кейинги тип – салбий терминларнинг илмий ҳақиқатдан узоқлиги, алоҳида шахсларнинг савияси билан боғлиқ экани, шубҳасиз.

Исмлар уйқашлиги

Ўзбек ономастикаси ўзбек тилшунослигининг ҳозирда анча ривож топган соҳаларидан биридир. Аммо шунга қарамай, ўзбек антропонимиясида ҳали етарлича тадқиқ қилинмаган ёки тадқиқ қилёлмаган етмаган муаммолар бор. Мана шулардан бири болани номлашда унинг номи оиладаги аввалги фарзандлар номига ёки яқин қариндошларнинг, унинг фарзандларининг ёхуд отаси, бобоси, агар қиз бўлса онаси, опалари исмига талаффуз жиҳатдан (шаклан) яқин бўлиши, мос бўлишидир. Ушбу хусусият ўзбек тилида, унинг шеваларида “уйқаш исмлар”, илмий адабиётларда “исмлар уйқашлиги” деб юритилади.

Уйқаш сўзи бизнинг кузатишимизча, тарихий лугатлар сўзлигида учрамайди. Бизнингча, “уйқаш” сўзи – уй, ий, ўзаги билан боғлиқ бўлиб, уй – бир ерга жамламоқ, уй – хона, жой, уя – гуруҳ, “Қадимий туркий тилдаги ууа (уя) – яқин қариндош шахслар, уюр – йилқи уюри, яъни бир айғирга тегишли биялар билан алоқадордир”.

“Уя” ўзаги “уй”, яъни яшайдиган жой, хонадон маъносига уй билан ҳам алоқадор бўлиши мумкин. Чунки қадимда яшаган кишилар яшаш учун ерни қазиб, тупроқ уюб ёки тошларни тўплаб “уй” қурган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Шунингдек, “уй” сўзи уруғ, оила тўпланадиган жой маъносини ифодаласа ҳам эҳтимол. Чунки “уюшмоқ” – бирлашмоқ, жам бўлмоқ сўзи асосида ҳам “уй” ўзаги мавжуд.

Шу нарса диққатга моликки, аксарият лугатларда учрамайдиган “уйқаш” сўзига ўзақдош “уймоқ” сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да изоҳланган: уймоқ – устма-уст қилиб қалаштирмоқ, бир ерга тўпламоқ... (ИЗЛ. 272-бет).

¹ Нуриддинова Р. Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний таҳлили: Филол. фан. ном. ... дис. Тошкент, 2005. 9-бет.

Ушбу лугатда “уйқаш” сўзи ҳам изоҳланган:

Уйқаш – 1) бир-бирига ниҳоятда яқин, ўхшаш; 2) мос, монанд, уйғун, ярашган (ИЗЛ. 273-бет). Уйқашнинг биринчи маъносини тасдиқловчи мисол сифатида Абдулла Ориповнинг қуйидаги мисралари келтирилган:

Менман бу – ўзбекнинг фахрий хўжаси,

Уйқашга ўхшайди исминимиз бироз.

Уйқаш сўзи анча аввал “Ўзбекча-русча лугат”да ҳам изоҳланган: “Уйқаш” 1) сходный, близкий, похожий; 2) подходящий, соответствующий, идущий к лицу, гармонирующий” (“Ўзбекча-русча лугат”. Тошкент: ЎзСЭ Бош редакцияси, 1988. 487-б.).

Келтирилган фикр “бир ерга жамламоқ” (масалан, тупроқни уймоқ) ҳамда “яқинлик” маънолари уйқаш исмларга тадбиқ қилинганда талаффузи, шакли ўхшаш исмларни бир гуруҳга йиғмоқ, тизмоқ маъносини беради. Бунга кўра, янги туғилган чақалоқнинг аввал таваллуд топган акаси исми, қиз бўлса опасининг исми олинади. Чақалоққа улар номига талаффузда мос тушадиган, қофиядош исм ахтарилади, топилаган исм “уйқаш исм” деб юритилади, бу жараёнда чақалоқдан аввал туғилган шахс номи “таянч”, “мўлжал”, “асос”, “намуна” ролини ўйнайди. Мана шундай удумга чақалоқдан кейинги туғиладиган болаларга исм сақлашда ҳам амал қилинади. Натижада бир оила фарзандлари исмларида талаффузда ва шаклан яқинлик юзага келади.

Исмлар уйқашлиги ҳозирга қадар махсус ва етарли тадқиқ қилинмаган бўлса-да, баъзи номшунослар антропонимиядаги бу ҳодисага эътибор қилишган. Бу бошқирд тилшуноси З.Г.Ураксин ва озарбайжонлик исмшунос Ш.М.Саъдиев ишларида кўринади.

З.Г.Ураксиннинг ёзишича, бошқирларда болага отаси, онаси ёки олдинги акаси ёки опасининг исмига шаклан ва талаффузда мос ёки яқин келувчи исмларни қўйишдек қадимий одат мавжуд.

Бунда исмларнинг бош ёки охириги қисмларини айтилиши яқин бўлади ва номларнинг уйқашлиги юзага келади (Шамил – Камил, Равил – Наил – Раил каби)¹ Ш.М.Саъдиевнинг қайд этишича, озарбайжонларда баъзи ҳолатларда ака ва сингиллар исмининг ҳам уйқаш бўлиши учрайди².

¹ У р а к с и н З. Г. Основные критерии выбора имен у башкир // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970. С. 183.

² С а ъ д и е в Ш. М. Основные правила выбора имен для новорождённых // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. С. 188.

Ўзбек номшнӯослигида уйқаш исмлар масаласи биринчи бор А.И.Ройзензон ва А.И.Исаевларнинг ишларида махсус ёритилди. Бу муаллифлар уйқаш исмлар қаторини “антропонимик серия” деб атаб, бу тушунчани шундай таърифлашган: Антропонимик серия – кўшимчалари (олд кўшимча ва суффикслари) ёки қандайдир сегментлари мос тушувчи маълум исмлар гуруҳи бўлиб, бир оила фарзандлари ака-укалар, опа-сингиллар номининг шаклан мос тушиши ва бир оила даврасида кўлланишидир”¹.

Ушбу фикр муаллифлари уйқаш исмларнинг кўйилиш сабаби бир оиллага мансуб шахсларни яхшироқ ажратиш, фарқлашда деб билишади: “Антропонимик сериянинг моҳияти шундан иборатки, у антропонимиянинг кўшимча белгилар микросистемаси бўлиб, кишиларни кичик жамоа орасида яхшироқ фарқлашга хизмат қилади. Демак, антропонимик серия кишиларни исмлар воситасида фарқлашнинг кўшимча воситасидир”².

Келтирилган фикрдаги “дополнительная знаковая микросистема”, “дополнительное средство обозначения людей” иборалари аниқликни талаб қилади. Чунки бу иборалар остида кўзда тутилаётган фикрлар тушунарсиздир. Уйқаш исмлар шахснинг асосий ва бирдан-бир номига шахсни фарқлаш учун кўпиладиган элементлар эмас. Чунки бирдан ортиқ шахслар номи бир-биридан фарқли бўлса, кишини фарқлаш осон кечади. Муаллифлар эгизакларга берилувчи Ҳасан-Ҳусан, Фотима-Зухра исмларини³ ҳам уйқаш номлар қаторига киритишади. Ҳасан ва Ҳусанда шаклий ва талаффуз ўхшашлиги бор. Аммо Фотима ва Зухра уйқаш номлар эмас.

Уйқаш ҳолда кела оладиган шаклан ва талаффузи яқин исмлар миллий тил исмлари фондида мавжуд тайёр ҳодисадир. Уйқаш исмлар мана шу материалдан танлаб олинади. Демак, уйқашликни юзага келтирадиган номлар антропонимия тизимида аввалдан мана шу ҳолда мавжуд уйқаш бўлиб турган исмлар эмас, балки чақалоққа исм кўйиш жараёнида юзага келадиган ҳодисадир. Бу ҳодиса албатта зарур хусусият эмас, доимо шарт бўлган лингвистик қонуният ва мажбурийлик ҳам эмас. Уйқашликни юзага келтирувчи исмлар до-

¹ Розе й зон А. И., Исаев А. И. Об антропонимических сериях // Вопросы ономастики. Самарканд, 1971. С. 38.

² Ўша жойда.

³ Розе й зон А. И., Бобоходжаев А. Антропонимические серии у узбеков Нураты (Самаркандская область) // Ономастика Средней Азии. М., 1978. С.145.

имо уйқаш ҳолда қўлланиши учун яратилган ҳам эмас. Бу чақалоқни исмлаш жараёнида исм берувчиларнинг (номинаторларнинг) оилавий анъаналарига боғлиқ.

Исмалар уйқашлиги шартли ҳодиса эканини икки хусусиятдан ҳам билса бўлади: 1) барча оилаларда ҳам уйқаш исмалар қўйишга қонуният, мутлақ ҳодиса сифатида қарашмайди; 2) баъзан бир неча болага уйқаш исмалар қўйилгани ҳолда оиладаги ўртанча ёки охириги болага исм берилганда исм уйқашлигига амал қилинмайди, яъни уйқашлик бузилади; 3) тилдаги барча ўхшаш исмалар ҳам талаффузда қофиядош бўлса-да, исм вазифасида келавермайди.

Исмаларнинг уйқашлиги қонуният тарзидаги лисоний ҳодиса эмас, балки қандайдир ижтимоий-этник удумдир. Бунда ота-оналар томонидан болаларга бериладиган исмаларнинг бир гуруҳга чиройли қилиб тизилишида болаларнинг ўзаро қариндошлиги ва яқинлиги кўзда тутилган бўлса керак.

Бир неча болалари исмининг уйқашлиги баъзи ҳолатларда улар исмини адаштириб, бирини иккинчиси исми билан чақиришга сабабчи бўлади. Бу, айниқса кексалар нутқида кўп учрайди: *Мавлон! Йўқ Даврон. Бу ёққа қара?! каби.*

Умуман, исмалар уйқашлигининг қачон ва нега юзага келганлиги, унинг моҳияти, ижтимоий-этник сабаблари, қайси тилларда мавжуд ёки мавжуд эмаслиги, уйқаш исмаларнинг функционал моҳияти ва бошқалар илмий изланишларни талаб қилади.

Самарқандлик тилшунослар Нурота тумани марказида яшовчи 500 та ўзбек хонадонларидаги кишилар исмини номларнинг уйқашлиги нуқтан назаридан ўрганар эканлар, ушбу ҳодисанинг моҳиятини шундай белгилашади: “Шундай қилиб, антропонимик серия, бир томондан, муштарак қўшимчага эга бўлган, иккинчи томондан, сегментлари мос келадиган исмалар бўлиб, эгизакларни номлаш учун анъанага кўра танланадиган киши номларидир ва улар эгизакларни номлашда кенг қўлланилади”¹.

Уйқашликни ташкил қиладиган исмалар тил антропонимиясида, олдин ҳам таъкидлаганимиздек, алоқадор ном гуруҳлари тарзида турмайди. Уйқаш исмалар гуруҳини, қаторини бир оилага, бир уруг-авлодга мансуб болаларга исм берувчиларнинг истак ва изланишлари, кенг маънода ижоди юзага келтиради. Масалан, Раъно ис-

¹ Розейзон А. И., Бобоходжаев А. Антропонимические серии у узбеков Нураты (Самаркандская область) // Ономастика Средней Азии. С. 144.

мига нисбатан Барно, Шахло танланади. Шунингдек, Абдулла, Нарзулла, Сайдулла, Нурулла, Иззатулла каби исмларга уйқашлигини -улла (исми Аллоҳ) юзага келтиради. Аммо бу исмларга -улла қисми уйқашликни келтириш мақсадида қўшилган эмас. Бу исмлар ўзбек антропонимияси тизимида мустақил маъноли исмлардир. Аммо мана шу -улла қисми талаффузи ўхшаш, яқин номларни юзага келтирган ва бу ҳол болага исм танлашда уларни уйқаш исмлар тарзида танлаш имконини яратган.

Болаларни уйқаш исмлар билан номлаш удуми барча туркий тилларда учрайди. Бу, бир томондан, анъананинг ўта қадимийлигидан, иккинчи томондан эса, битта муштарак асосга дахлдорлигидан далолат беради. Демак, болага уйқаш исмлар беришнинг асл моҳиятини очиш социолингвистика ва этнографиянинг асосий масалаларидан биридир.

Ушбу маънода Л.И.Розейзон ва А.Бобохўжаевнинг қуйидаги фикрлари диққатни тортади: “Бу ҳодиса (исмлар уйқашлиги) барча туркий халқлар антропонимиясида учрайди, аммо у бу уйқашликнинг моҳияти, тарқалиш даражаси, у эски, қадимий ҳодисами ёки антропонимик янгиликми, антропонимик сериядан фойдаланиш анъаналари қандай, у ривож топадиган жараёнми ёки истеъмоладан чиқаётган ҳодисами – мана шу каби муаммолар ўз тадқиқини кутмоқда. Бу саволларга ҳозирча жавоб топиш қийин, чунки антропонимик серияларга бағишланган махсус тадқиқотлар йўқ”¹.

Антропонимик сериялар ҳақида юқорида айтилган фикрларни А.Бобохўжаев ўз мақоласида яна бир бор таъкидлади².

Аввал ҳам қайд қилганимиздек, исм уйқашлигини юзага келтириш учун уйқаш қаторнинг қандай бўлишини белгиловчи бирор таянч ном (нуқта) зарур бўлади. Ўзбек антропонимияси бўйича ушбу ҳодиса кузатилганда ўғил болаларга бериладиган уйқаш исмларга таянч бўлиб чақалоқнинг акаси; отаси; бобоси; тоғасининг исмига қиёсан танланиши аниқланди. Баъзан уйқаш ном боланинг ота ёки она томонидан қариндошларнинг ўғил болалари исмига қиёсан ҳам қўйилади. Қиз болалар исмининг уйқашлигида таянч номлик родини опаси; чақалоқнинг онаси; холаси; аммасининг исмлари ўйнайди. Қизларнинг уйқаш исмларида баъзан бирор-бир қариндош қизининг исми таянч нуқта бўлиб хизмат қилади.

¹ Ўша жойда.

² Б о б о х ў ж а е в А. Антропонимические серии узбеков Нураты // Вестник ЛГУ. 1979. №8. С.124–125.

Аммо энг маҳсулдор ва типик ҳолат ака ёки опа исмига нисбатан чақалоққа уйқаш исм танлашдир.

Таянч исм уйқаш исмлар тизимининг биринчи бўғини бўлган, бошқача қилиб айтганда, уйқаш номлар тизимидаги *биринчи ҳалқани* ташкил қилади. Мана шу биринчи ҳалқа уйқаш қилиб танланадиган бошқа исмлар учун мезон (ўлчов) ролини ўйнайди. Биринчи ҳалқа исмга қиёсан танланган исмлар ўзидан кейинги исмларнинг танланиши учун мезонлик ролини ўйнайди. Шундай қилиб, бир оилага мансуб фарзандлар исмида уйқашлик ҳодисаси юз беради. Уйқаш исмлар оиладаги фарзандларнинг сонига қараб бир оилада 2 тадан 5–6 тагача етиши мумкин. Мана шу исмлар уйқаш номлар тизими (серияси) ни вужудга келтиради. Чунончи: Раҳматулла (таянч исм, биринчи ҳалқа), Неъматулла, Ҳикматулла, Иззатулла, Исматулла, Ғайбулла, Зиёдулла каби. Бу ерда уйқаш исмлар тизмаси 7 та исмдан иборат. Саодат (таянч исм биринчи ҳалқа), Саломат, Сабоҳат, Сижоат. Бу ўринда уйқаш исмлар тизмаси 4 та исмдан иборат.

Хўш, исмлар уйқашлиги учун хизмат қиладиган лисоний мезон, талаб нимада? Бу, аввало, исмларнинг шаклан, шунга кўра, талаффуздаги ўхшашлиги, тўлиқ ёки нотўлиқ қофиядошлигидир. Болага уйқаш исм бериш нима учун зарур бўлган? Бу саволга турлича жавоблар берилиши мумкин. Уйқаш исмлар қўйишнинг сабаб ва эҳтиёжлари бу ҳодисани барча туркий тиллар антропонимияси материаллари асосида кенг ва чуқур таҳлил қилишни талаб қилади. Шу нарса аниқки, бу удум антропонимия тарихида энг қадимий ҳодисалар сирасига киради. Бизнингча, уйқаш исмлар берилишининг илк сабаби қадимда бир оила, уруғ, қабилага мансуб шахсларни ўзаро яқин, ўхшаш исмлар билан аташ ва бу орқали уларни бошқа оила, уруққа мансуб шахслар гуруҳидан фарқлаш бўлган. Демак, шаклан ва талаффузда ўхшаш бир гуруҳ номлар бир этник гуруҳ номлари фондиди ташкил қилса, бундан фарқли бўлган бошқа бир гуруҳ исмлари ўзга уруғ ёки қабилага мансуб уйқаш исмларни юзага келтирган.

Даврлар ўтиши билан уйқаш исмларнинг юзага келиши билан асосий омил унутилган, кишилар уйқаш исмларни бир оила фарзандлари ўзаро ёки болаларини ота-оналар, бошқа қариндошлар билан ўзаро боғловчи, яқинлаштирувчи восита деб билишган. Уйқаш исмлар, бир томондан, фарзандлар исмини тез эслашга, тез топишга, хотирада яхши сақлашга хизмат қилса, баъзи (аввал ҳам айтганимиздек) ҳолатларда болалар исмини адаштириб юборишга ҳам сабабчи бўлган.

Таянч, яъни биринчи ҳалқа исмнинг ота ёки она номига нисбатан танланиши фарзандлар билан унинг ота-онаси орасидаги табиий яқинликни ифодаласа, марҳум бобо ёки буви, амма ёки хола, тоғалар номига тақлидан танланган уйқаш исм чақалоқнинг ўша қариндошларга ҳурмат, уларни эъзозлаш тарзида қабул қилинган бўлиши керак.

Бизнингча, болалар исмини уйқаш қилиб тавлашда эстетик қараш излари ҳам бор. Чунки бир-бирига оҳангдош исмлар кишининг диққатини тортади, унда қандайдир гўзаллик, мусиқийлик, мулойимлик мавжудлиги ҳис этилади. Шунинг учун ҳам ўзбеклар орасида бирор оилага кирган кишининг оила фарзандлари исмини суриштириш, уларнинг уйқаш исмларини эшитиб: “Исмлари жуда чиройли экан, бу чиройли, ёқимтой исмларни қаердан олдингиз?” “Исмлари бир-бирига муносиб эканлигини қаранг-а, илоҳим кўз тегмасин” каби ибораларни айтиши бежиз эмас.

Антропонимик сериялар ҳақида сўз борар экан, шуни таъкидлаш лозимки, “серия” сўзи русча-ўзбекча лугатларда таржима-сиз берилган, бир ўринда изоҳда “қатор” сўзи ҳам келтирилган¹. Ҳозирда давомли фильмларни “сериал” деб юритишаётгани “серия” сўзининг ўзбек тилида муқобилсиз ишлатилаётганини кўрсатади. Бизнингча, “антропонимик серия”ни “антропонимик уйқаш қатор”, “антропонимик уйқаш қаторлар”, “исмларнинг уйқаш қаторлари” деб олиш мумкин.

Антропонимик уйқаш қаторларнинг юзага келиши, унинг типлари ва омиллари ҳали етарли тадқиқ қилинган эмас. Бизнинг баъзи вилоятлардаги фуқаролик ҳолатини қайд қилувчи идоралар архив материалларини ўрганишимиз, шунингдек, конкрет оилаларда олиб борган кузатишларимиз антропонимик уйқаш қаторларнинг кўринишларини (типларини) аниқлашга имкон беради.

Одатда, ака, опалар исми янги туғилган чақалоққа уйқаш ном танлашда таянч, мўлжаллик ролини ўйнайди. Навбатдаги болага мана шу таянч исмга оҳангдош, мос тушадиган исм танланади. Мана шу удумга кейинчалик туғилган болаларга ном танлашда ҳам амал қилиш муайян исмларнинг уйқаш қаторини юзага келтиради.

Уйқаш ном қаторининг юзага келиши қуйидаги кўринишларга эга:

¹ Русско-узбекский словарь. Ташкент: ЎзСЭ Бош редакцияси, 1984. Т. II. С. 412.

1. Ака исми билан укалар исмининг уйқашлиги.
2. Опа исми билан сингиллар ёки укалар исмининг уйқашлиги.
3. Она исми билан қиз фарзандлар исмининг уйқашлиги.
4. Ота исми билан ўғил фарзандлар исмининг уйқашлиги.
5. Оилада фарзандлар ёки бирор фарзанд исмининг яқин қариндошлар болалари исми билан уйқаш бўлиши.
6. Оиладаги бирор бола(лар) исмининг бирор яқин қариндошлар (хола, амма, тоға, амаки) исми билан уйқаш бўлиши.
7. Невара, эвара исмининг бобо, буви исми билан уйқаш бўлиши.

Шуни қайд қилиш лозимки, бир оилада истиқомат қилмайдиган шахслар исмининг уйқашлиги (5,6-модда) исмлар уйқашлик ҳодисасига кириши ёки кирмасилиги баҳс талабдир.

Исмлар уйқашлигининг тўлиқ маънодаги ҳолати бир оилага мансуб фарзандларнинг барчасини номи ўхшашлигидир. Чунончи: Садодат, Саломат, Сабоҳат, Сиҳоат каби. Аммо оиладаги ҳам ўғиллар, ҳам қизлар исмининг уйқаш ҳолда танланиши ниҳоятда кам учрайди. Бунга сабаб бу икки жинс исмларининг шаклан ўзига хослигидир. Амалда ўғил болалар исми ўзаро алоҳида, қизлар исми ўзаро алоҳида уйқашланади. Масалан: Жавод, Обод, Асадулла, Иззатулла, Аҳадулла (ўғиллар), Сожида, Зоҳида (қизлар каби). Кузатишлар уйқашлик икки мустақил йўналиш (қизлар ва ўғиллар исми) орқали боришини кўрсатади. Ҳар бир оилада ёки деярли кўпчилик оилаларда уйқаш номлар мавжуд. Аммо бу удумга ота-оналар донмо изчил амал қилишавермайди. Натижада кўп ҳолатларда исмлар уйқашлиги қисмангина амалга ошади. Бундай ноизчиллик сабаби куйидагича:

1. Дастлабки баъзи фарзандлар исми уйқаш танланади, кейинчалик эса бунга изчил амал қилинмайди: Замон, Омон, Тоғай, Ғузор.

2. Уйқаш исмлар ўртанча фарзандлар номида бўлди: Намоз, Рўзи, Қўзи, Омон каби.

3. Олдинги бир неча фарзандлар исми уйқаш келгани ҳолда, кенжа бола исмида бунга амал қилинмайди: Раҳматулла, Неъматулла, Ҳикматулла, Иззатулла, Исматулла, Ғанижон (ўғиллар исми), Сайёра, Диёра, Клара, Бахтинисо (қизлар исми).

4. Баъзи болалар исми икки хил уйқашлик бўйича номланади: Жамол, Камол (1), Зиёдулла, Ғайбулла (2) каби.

5. Уйқашлик баъзан бош ва охириги фарзандлар ёки бош ва ўртанча фарзандлар, баъзан охириги фарзанд номларида бетартиб

ҳолда кузатилади: Жамол, Баҳром, Жалол, Чоршанби, Мавлон, Даврон, Фармон каби.

6. Оиладаги болалар исми уйқаш келгани ҳолда, қиз болаларга исм танлашда бунга амал қилинмайди: Зиёдулла, Муродулла (ўғиллар), Моҳира, Санобар (қизлар) ва бошқалар.

Уйқашлик ҳодисасини уйқаш келувчи номларнинг шаклан ва оҳангдошлик жиҳатдан мос келиши даражасига кўра икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) тўлиқ уйқашлик;
- 2) нотўлиқ уйқашлик.

Тўлиқ уйқашликда исмлар талаффузи бир-бирига деярли мос тушади, шаклан тўлиқ яқин бўлади. Масалан: Йўлдош, Қўлдош; Замон, Омон (ўғил болалар); Салима, Ҳалима, Карима (қизлар исми).

Қисман, яъни нотўлиқ уйқашликда исмларнинг бир қисмигина ўзаро уйқаш бўлади: Шаҳодат, Ибодат; Муаззам, Мухаррам, Мукаррам (қизлар исми). Келтирилган исмларда номларнинг бирор қисми ёки қисмлари талаффузда ва шаклда яқинликни юзага келтирмоқда. Масалан, қуйидаги номларда битта қисм (компонент) ёки антроформант бир неча исмлар таркибида такрорланиб, ўхшаш исмларни ҳосил қиломқда. Чунончи, *абду* антроформанти: Абдумурод, Абдужаббор, Абдурахим, Абдукарим; *-қул* форманти Тангриқул, Худойқул, Оллоқул, Усмонқул каби. Кейинги исмлар қатори бир-бирига шаклан ва оҳангдошлиқда тўла мос келмайди, улар шартли равишдагина яқиндир. Шу сабабли уларни нотўлиқ уйқашлик деб юритиш мумкин.

Уйқашлик номнинг фақат шакл томони билан ёки ҳам шакл, ҳам маъно томони билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Шунга кўра уйқашлик:

- 1) шаклий-структурал уйқашлик: Нурқул, Эшқул; Марҳабо, Раъно;
- 2) шаклий-семантик уйқашлик: Худойқул, Оллоқул, Тангриқул кўринишларига эга.

Биринчи ҳолатда уйқашлик фақатгина шаклий томонига асосланса, иккинчи ҳолатда номларнинг шаклий томони билан бирга уларнинг маънолари ҳам ҳисобга олинганини кўрамирз.

Исмларнинг уйқаш бўлиб қолишига сабаб бўлувчи омил номларда тил материалидир. Бу материал уйқашланувчи номлар таркибида талаффузда яқин ёки мос келувчи хусусиятларни келтириб чиқаради ва мана шу туфайли уйқашлик туғилади. Бизнинг кузатишларимиз уйқашликни туғдирувчи, яъни аниқ, раvon уйқашликни таъминловчи лисоний материал қуйидагилардан иборат бўлишини кўрсатади:

1. Исм учун асос бўлган апеллятив (луғавий) асос талаффузда (оҳангда) шунга кўра шаклан айнан мос бўлади: Исо, Мусо; Омонқула, Замонқула, Хуринисо, Нуринисо.

2. Исмнинг бош ҳарфлари бир хил бўлади: Олим, Одил, Ўқтам, Ўткир; София, Саида, Сабо; Мукаррам, Муқаддас, Махсура; Сайдулла, Сафо, Сарвар, Собир, Сайёра; Мактуба, Мастура, Мавлуда, Маҳсуда каби. Бу нотўлиқ уйқашликдир.

3. Исмнинг бош ҳарфи ва бош бўғинлари ўхшаш, бир хил бўлади: Мукаррам, Муяссар, Муҳаббат; Аҳтам, Аҳмар, Аҳад каби.

4. Исмнинг охириги икки бўғини (баъзан бош ҳарфи) бир хил бўлади: Холида, Хуршида, Зубайда; Раҳим, Азим, Ҳошим, Насим, Найим каби.

5. Исмнинг бош ва охириги бўғинлари ўхшаш бўлади: Муаззам, Мукаррам, Муҳтарам каби. Аммо бу тип уйқашлик кам учрайди.

6. Исملарнинг охирида бир хил товуш ёки қўшимча келади: Гулсара, Ойсара, Замира, Раҳима, Ҳанифа (а товуши); Аҳад, Мурод, Самад (д товуши) орқали. Воҳида, Зоҳида, Мавлуда (а қўшимчаси), Сория, Олия, Солия, Холия (я(-ия) қўшимчаси). Бу модель ҳам нотўлиқ уйқашликдир.

7. Қўшма исмларнинг биринчи қисмида айнан бир хил сўз такрорланади. Бундай сўзлар қуйидагилардир:

-*Нор*: Норсулув, Норхуррам, Норгул, Норзебо; Нортош, Норсултон, Норхол, Нортош каби.

-*Нур*: Нурали, Нурмурод, Нурмуҳаммад, Нурбадал, Нурназар, Нурсултон, Нураан, Нурниёз, Нуртоза, Нурулла ва б.

-*Бобо*: Бобораҳмат, Бободўст, Бобоқул каби.

-*Тош*: Тошниёз, Тошпўлат, Тошмурод, Тошқул (эркаклар исми); Тошбодом, Тоштурди, Тошхол, Тошқиз (қизлар исми).

-*Бек*: Бектош, Бекмурод, Бекдават, Беккамол, Бектурди, Бектурсун ва б.

-*Бой*: Бойбўта, Бойжон, Боййигит, Боймуҳаммад, Бойтош, Бойтурсун ва б.

-*Жон*: Жонкелди, Жонпўлат, Жонтўра (эркаклар исми); Жонбуви, Жонсулув (қизлар исми) ва б.

-*Мир*: Миржамол, Мирсобир, Мирмурод, Мирзиёд каби.

-*Саид*: Саидали, Саидкарим, Саидқосим, Саидгани (эркаклар исми).

-*Эш*: Эшбўл, Эшбўлди, Эшмақсад, Эшмурод, Эшназар (эркаклар исми). Эшбека, Эштош, Эштурсун, Эшгул (қизлар исми) ва б.

-**Шо**: Шокарим, Шомурод, Шопўлат, Шотемир, Шонозар, Шоислом (эркаклар исми); Шобегим, Шобиби, Шогули, Шонисо, Шойигул (қизлар исми).

-**Кул**: Кулгош, Кулқора, Кулқўзи ва б.

8. Қўшма исмларнинг охирида айнан бир сўз такрорланади ва антропонимик исмлар қаторини юзага келтиради:

1. Эркаклар исмида:

-**берди // берган**: Холиқберди, Худойберди, Нурберди, Эшберди, Тангриберди.

-**жон**: Эшжон, Алижон, Бойжон, Дилжон, Дўстжон ва б.

-**хон**: Ғанихон, Ғозихон, Ҳожихон, Нурхон, Олимхон, Оқилхон, Пирхон, Мирзахон ва б.

-**бой**: Бекбой, Бешбой, Анорбой, Жонбой ва б.

-**али**: Умарали, Сафарали, Усмонали, Нурали, Дурали Дадаали ва б.

-**бек**: Саидбек, Исабек, Исломбек, Келдибек ва б.

-**қул**: Соҳибқул, Субхонқул, Соттиқул, Содирқул, Нурқул, Турсунқул ва б.

-**назар**: Эшназар, Мадназар, Маманазар, Пирназар, Нурназар, Олланазар ва б.

-**ниёз**: Маманиёз, Нурниёз, Оллониёз, Отаниёз, Пирниёз, Жуманиёз ва б.

-**мурод**: Турдимурод, Турсунмурод, Туғмурод, Тўрамурод, Тўхтамурод ва б.

-**улла**: Шукрулла, Нурулла, Файзулла, Ҳамидулла, Умидулла, Сайфулла ва б.

-**дин (-иддин)**: Ғайниддин, Айниддин, Камолиддин, Салоҳиддин, Сайфиддин ва б.

-**мат // мамат**: Эшмат, Тошмат, Тўймат, Нурмат ва б.

-**қўзи**: Турдиқўзи, Тўрақўзи, Тўхтақўзи, Улуғқўзи, Улқўзи ва б.

2. Аёллар исмида:

-**зода**: Ойзода, Гулзода, Дурзода, Дилзода, Менгзода ва б.

-**нур**: Ойнур, Гулнур, Дилнур, Менгнур ва б.

-**бека**: Бойбека, Ёзбека, Нурбека, Норбека ва б.

-**нисо**: Тожинисо, Ойнисо, Олийнисо, Орзинисо, Раббинисо, Файзинисо ва б.

-**биби**: Омонбиби, Онабиби, Орзибиби, Оташбиби, Оқбиби ва б.

-**буви**: Ойбуви, Онабуви, Оқбуви, Норбуви ва б.

-**ойим**: Гулоийм, Оқойим, Тўқойим, Хонойим ва б.

-*бону*: Ойбону, Гулбону, Орзибону, Сапарбону ва б.

-*хол*: Ойхол, Омонхол, Оромхол, Оқхол, Пардахол, Парчахол ва б.

-*тош*: Рўзитош, Бўритош, Ойтош, Омонтош, Ортиқтош, Сулуттош ва б.

9. Исмнинг бош товуши ва охирги қисми айнан бўлиб, уйқаш қаторларни юзага келтиради: Ортиқжон, Омонжон, Онажон, Одижон, Обиджон каби.

Исмнинг уйқашлик ҳодисасини доим ҳам маълум қолипга солган ҳолда изоҳлайвериш қийин. Бунга сабаб баъзи уйқаш исмлар таркибидаги битта билан ажралиб туради: Рўзи ва Қўзи, Жамол ва Жалол, Сафо ва Бафо, Ваҳоб ва Шаҳоб. Баъзан ном таркибидаги деярли кўпчилик товушлар ўхшаш бўлади. Исм бир ёки икки товушнинг фарқли экани билан шаклан фарқланади: Моҳира, Нодира, Ибодат, Саодат. Кўпинча исм таркибидаги фарқли унли товушлар ёнида келган бир хил унли, ундошларни талаффузда яқинлаштиради: Назифа – Вазифа, Карим – Салим, Козим – Нозим, Ваҳҳоб – Шаҳҳоб каби.

Исмлар уйқашлиги ҳодисасини изоҳлаганда бир омилни кўзда тутиб, ўша жойда ёнма-ён хизмат қилаётган бошқа бир омилни назардан қочириш мумкин. А.И.Ройзензон ва А.Бобоҳўжаевларнинг юқорида биз тилга олган мақоласида мана шундай нуқсонлар учрайди. Масалан, икки исмнинг охирги бўғини мослиги таъкидлангани ҳолда, ўша исмларнинг бош ҳарфларидаги ўхшашлик ҳисобга олинмайди: Назира ва Нодира исмларидаги *-ра*; Моҳида, Мавлуада, Мавжуда ва Маъбуада исмларидаги *-да*; Асрор, Аҳрор ва Абрордаги *-ор*; Исмоил ва Исроилдаги *-ил* бўғинларининг уйқашликни юзага келтиришидаги аҳамияти кўрсатилгани ҳолда исмлардаги бош ҳарфларнинг ўхшашлиги таъкидланмайди¹.

Баъзан уйқаш қаторли исмларнинг ўзагини ташкил қиладиган қисм уйқаш (қофиядош) бўлади. Шу сабабли Қўзибой ва Рўзибой; Тожибой ва Ҳожибой номаларида уйқашлик фақат *-бой* элементида эмас, балки қофиядош ўзақда ҳамдир². Шунингдек, исм таркибидаги ўхшаш товушларнинг бир қисмини олиб, қолганларини назардан соқит қилиш ҳам тўғри эмас. Мана шу маънода Ибодат ва Шаҳодат, Саодат исмларида уйқашликни исмнинг фақатгина *-ат* бўғини юзага келтирмайди, балки бунда *-одат* қисми ҳам қатнашади: (Шаҳ)

¹ Розейзон А. И., Бобоходжаев А. Антропонимические серии у узбеков Нураты (Самаркандская область) // Ономастика Средней Азии. С. 146–148.

² Ўша асар. 148-бет.

одат, (Иб)одат, (Са)одат каби. Шунга ўхшаш Назифа, Вазифада -фа эмас, -азифа қисми, Мавлуда, Мавжуда, Маъбудада исмларнинг бош ҳарфи ва -уда қисми, Искандар, Самандар исмларида -ар эмас, -андар қисми; Бафо, Сафо исмларида -фо эмас, -афо қисми уйкашликка кизмат қилади. Бу хусусиятларни ҳам ҳисобга олиш лозим бўлади.

Ўзбек антропонимларининг ахлоқий-тарбиявий мотивлари

Кишилар қадимдан инсон тили фикрлаш ва ўзаро мулоқот курали бўлибгина қолмасдан одамнинг фазилат ва сифатларини, маданий-маънавий дунёсини, ахлоқий хислатларини ўзида ифодалаб, намоён қилиб турадиган тенгсиз мўъжиза ҳамдир, деб билишган. Шу сабабли бизнинг ўтмиш аждодларимиз тилнинг мана шу қудратига доимо эътибор беришган, тилни одамни тарбиялашнинг энг зарур ва таъсирчан курали деб ҳисоблашган. Маъшур тилшунос Маъмуд Кошғарийнинг бундан деярли ўн аср аввал ёзилган “Девону луғотит турк” асарида “Эрдам боши тил”¹, яъни одобнинг боши тил деган ҳикматли сўз учрайди. Бу мўътабар иборанинг бундан неча асрлар илгари ҳам мавжуд бўлганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадгу билиг” (“Саодатга элтувчи билим”), Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат-ул ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар армуғони”) номли асарларида тил, унинг амалда намоён бўлиш шакли (нутқ)нинг, шахс қиёфасинигина кўрсатиб қолмасдан, тингловчига ҳам ижобий таъсир этиб, уни тарбиялаши, тил инсонни яхшиликка, бахтга муяссар қилиши, аксинча эса уни бадном қилиб, бахтсизликка дучор қилиши ҳақида қайта-қайта гапирилган. Шунинг учун бу икки муаллиф кишиларни тилни қадрлашга, ундан тўғри фойдаланишга чақиради, эзгу (яхши ниятли) сўзли бўлишга ундайди. Эзгу сўз ва унинг қудрати ҳақидаги мулоҳаза ниҳоятда кўҳна ҳикматдир. Чунки “эзгу сўз” ҳосияти ҳақидаги фикр улуг қомусий ёдгорлик “Авесто”да ҳам кўп бор такрорланган².

Тил ёрдамида юзага келган яхшилик ёки ёмонлик ҳеч қачон унутилмайди. “Девону луғотит турк” асарида учрайдиган “Тил билан боғланган, тиш билан ечилмас”³, деб бекорга айтилмаган.

¹ Маъмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II том. Тошкент: Фан, 1967. 175-бет.

² Бегматов Э. “Авесто”да нутқ маданияти ва одобига оид талқинлар // Истиқдол ва тил. Тошкент, 2007. 106–111-бетлар.

³ Маъмуд Кошғарий. Девну луғотит турк. I том. 28-бет.

Инсон тили беқиёс қудратга эга. Абу Наср Форобий шундай ёзади: “Одамзод ибтидосидан бўлиш қувватлар – сўзлаш қуввати, танлаш қуввати, ҳаёл қуввати, сезиш қувватларидир. Булардан сўзлаш қуввати ёрдамида инсон билим ва ҳунар эгаллайди, унинг ёрдамида ҳуқ-атворидаги хунук ва гўзал ҳаракатларни ажрата билди ва бажариллиши зарур бўлган-бўлмаган ишларни адо этади, шу билан бирга зарарли ёки фойдали нарсани, лаззатли ва аччиқ нарсаларни фаҳмлайди”¹.

Форобий айтган тил (сўзлаш) қувватидан одамлар қадимдан инсонда яхши фазилатни тарбиялаш қуроли сифатида фойдаланиб келишган. Шу сабабли Ибн Сино “Киши нутқининг кучи шундаки, у бошқа кишиларга ҳам таъсир қила олади”, деб ҳисоблаган.

Алишер Навоий ўз сеvimли қаҳрамонларининг одоб-ахлоқи, тарбиявий даражасини уларнинг тили, нутқининг ҳолати орқали тасвирлашга интилагани бежиз эмас. У Фарҳод ҳақида ёзади:

Демонким, кўнгли поку, ҳам кўзи пок,
Тили поку, сўзи поку, ўзи пок (“Фарҳод ва Ширин”. 72-бет).

Ширин ҳақида:

Лабидин томибу оқиб латофат,
Оғзидин оқибу томиб малоҳат (“Фарҳод ва Ширин”. 288-бет).

Лайли ҳақида:

Мажнунга дегач бу сўзлар ул,
Сесканди анингдек айлабон “Вой!” (“Лайли ва Мажнун”. 170-бет).

Улуғ шоирнинг агар одам ўзининг кимлигини билмас экан, у сўзлаётган сўзини ҳам фаҳмламайди, дейишида теран ҳикмат бор:

Сен ўзунгни танимас эмишсен,
Ўз сўзунгни танимас эрмишсен.
 (“Сабъан сайёр”. 406-бет)

Улуғ адибнинг мана шу каби фикрлари Ў.Исломов томонидан кенг таҳлил қилинган².

Демак, ахлоқийлик қадимдан инсон ва инсоний фазилатларнинг энг зарурий талаби, инсонийлик хусусиятининг гултожи бўлиб келган. Агар диққат қилинса, ўтмиш аждодларимиздан қолган барча

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1993. 188-бет.

² Исломов Ў. Алишер Навоий асарларида нутқ маданияти талқини: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 2011.

битикларда, панднома ва ҳикматли сўзларда, халқ асрлар давомида ҳаёт тажрибаси асосида яратган дostonлар, эртакалар, ривоятлар ва ҳикматларда, мақол ва маталларда ахлоқ мавзуси, ахлоқий тарбияга даъват қилиш, ахлоқий тарбиянинг талаблари ҳақида сўз боради. Шу нарса характерлики, ахлоқ мотиви ўзбек антропонимияси тизимида ҳам ўзига хос ўрин эгаллайди. Кишилар ўз ўғил ва қизларига исм қўяр экан, фарзандининг соғу саломат улағайиб, ахлоқли, одобли инсон бўлиб етишишини орзу қилади ва ушбу умид ва истакни болага берилаётган исмда ифодалайди.

Шундай қилиб, бизнинг ўтмишдошларимиз тил инсонни тарбиялашнинг энг мақбул ва таъсирчан қуроли деб билишган. Ушбу эътиқод ва ишонч халқ орасида ҳозирда ҳам сақланиб турибди. Ўзбек антропонимиясидаги ахлоқий мотив билан боғлиқ исмлар ҳақида биз аввал ҳам ёзган эдик¹.

Ўзбек тилидаги ахлоқ-одоб, жасурлик, меҳр-мурувват мотиви билан боғлиқ исмларни куйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Ақлли ва зукко бўлсин: Ақл, Ақлбек, Ақлой, Оқил, Оқила, Доно, Донохон – 20 дан ортиқ исм.

2. Яхши, муносиб инсон бўлсин: Яхшибой, Яхшимурод, Яхшигул, Яхшиқиз, Аъло, Аълохон, Маъқул, Маъқулой, Мақбулой – 30 дан ортиқ исм.

3. Ахлоқ ва одоб бобида етук бўлсин: Дилкаш, Мўмин, Мўминтой, Қобилжон, Инсоф, Инсофли – 20 дан ортиқ исм.

4. Меҳрли, меҳрибон одам бўлсин: Аҳилжон, Меҳрли, Меҳрибон, Вафодор – 20 дан ортиқ исм.

5. Камтарин, вазмин, сабрли одам бўлсин: Ёввош, Сокин, Сокина, Камтар – 10 га яқин исм.

6. Кучли, чидамли, иродали бўлсин: Бардош, Иродахон, Азамат, Зўрбой, Миқлибой, Забардаст, Полвон, Паҳлавон – 20 дан ортиқ исм.

7. Сезгир, чаққон, эпчил бўлсин: Чаққон, Жўшқин, Жўшқиной, Илдам, Зийракхон, Моҳир, Моҳира, Чевара, Чевар, Шиддат – 40 га яқин исм.

¹ Бегматов Э. А. Культурно-эстетические основы узбекских женских имен // Всесоюзная научно-практическая конференция "Исторические названия – памятники культуры"; Его же. Этническо-воспитательные мотивы в узбекских именах // Шестая конференция по ономастике Поволжья. С. 25–28; Узбек исмларида ахлоқий-тарбиявий мотивлар // Жой номлари халқ тили ва маданиятининг нодир мероси мавзусидаги конференция материалилари. Навоий, 1998. 6–11-бетлар.

8. Жасур, қўрқмас, довярак бўлсин: Ботир, Баҳодир, Қаҳрамон, Жасур, Жасура, Мард, Мардона, Тоймас, Қайтмас – 30 га яқин исм.

9. Одил, хақгўй, ростгўй бўлсин: Тўгри, Тўгрижон, Адолат, Чинбой, Чинқул, Чинйигит, Чинқора, Холис, Холиса – 20 га яқин исм.

10. Сахий, саховатли бўлсин: Танти, Тантибой, Ҳотам, Ҳотамтой, Жумард – 10 дан ортиқ исм.

11. Одамови, одамшаванда бўлсин: Анис, Аниса, Дўст, Дўстбек, Ўртоқ, Рафижон, Улфат, Улфатхон, Жўра, Жўрахон, Жўрагул, Ҳамдам, Шафиқ, Дўстбўл – 40 га яқин исм.

12. Комил, покиза одам бўлсин: Мукаммаал, Муфассал, Мунтазам, Комил, Комила – 18 дан ортиқ исм.

13. Ҳурмат ва эъзозга лойиқ одам бўлсин: Иззат, Иззатой, Икром, Ҳурматой, Баҳоли, Обрў, Ардоқ, Эъзоз, Эъзозхон, Эътибор – 30 га яқин исм.

14. Билимдон, маърифатли, ўқимишли одам бўлсин: Адиб, Адиба, Шоира, Илмдор, Илмий, Фозил, Фозила, Ориф, Орифа, Муаллим, Мактабхон, Маърифат – 40 яқин исм.

15. Ўз эли ва ватанига содиқ инсон бўлсин: Элўгли, Элёр, Элбек, Элдаш, Элқул, Улус, Улусбек, Ифтихор, Инқилоб, Инқилобия, Коммунар, Коммуна, Ҳурият – 30 га яқин исм ва бошқалар.

Келтирилган исмларнинг ўзиёқ ахлоқ-одоб мотивли исмлар 400 га яқин эканини кўрсатиб турибди. Демак, ўзбек халқи болага исм танлашда унинг ахлоқ-одобли бўлишини асосий ўринлардан бирига қўяди.

Қуйида ўзбек антропонимиясида учрайдиган ахлоқий мотив билан боғлиқ баъзи исмларнинг маъносини келтираммиз:

Азмия – яхши, эзгу мақсадли

Азро – иффатли, маъсума

Акрам – энг сахий, мурувватли

Атиф, Атифа – меҳрибон, оққўнғил

Афифа – иффатли, бокира

Ақлия – гидрокли, зеҳкли

Аҳдия – гапида, аҳдида турувчи

Аҳрор, Аҳрора – олижаноб, мурувватли

Аҳсан – мақтовга сазовор

Бибизилол – мусаффо, покиза

Васиқа – вафодор, садоқатли

Вофир – вафодор, садоқатли
Вежа – пок, покиза
Гулдаё – гулдек чиройли ва ҳаёли қиз
Дамин, Дамина – сабр-тоқатли
Дақиқа – ширинсўз, нотик
Дебохон – мулойим, чиройли
Дилбанд – дилга яқин, жигарбанд
Дилбар – ёқимли, ёқимтой
Дилкушо – очик кўнгил; одамсевар
Дилнозик – кўнгилчан, дилакаш
Дилсўз – жонкуяр, меҳрибон
Дилқиз – меҳрибон, гамхўр
Жавод – мурувватли, ҳимматли
Жолис – дўст, улфат
Жўмард – сахий, кўли очик
Жўнтой – оддий, содда, камтарин
Забига – майиздек ширин, дилкаш
Залиқа – таъсирли нутқ эгаси
Зариф, Зарифа – пок, тоза, покиза
Заҳина // Зеҳина – ақли, зукко, нозик, фаҳмли
Зобир – сабри, тоқатли, чидамли
Зубайда – аёлларнинг яхшиси, аълоси
Зубайра – оқила, зеҳли
Икром, Икрома – обрў, ҳурматга сазовор
Иноқ – дўст, кўнгил яқин
Инсоф – покиза, инсофли
Инобат – тўғрилиқ, адолат соҳиби
Итоат – итоаткор, мўмин-қобил, одобли
Ифодат – поклик, тозалик соҳиби
Ихлос, Ихлоса – самимий, софдил
Камол, Камола – мукамал; нуқсонсиз
Карам – сахий, жўмард, очикқўл
Каром, Карома – саховат эгаси
Козим – сабри, тоқатли
Комил, Комила – камолга етган; нуқсонсиз
Лутфинисо – меҳрибон, шафқатли
Манзура – тартибли, интизомли
Маниш – хуштабиат, яхши феълли
Манишвор – сахий, саховатли

- Мантиқа – маъноли, мантиқли сўзловчи
Малиҳа – суюкли, жуда ёқимтой
Малҳамой – фидокор, мададкор
Марзия – эътиборга лойиқ, муносиб
Мабут – пишиқ-пухта қиз
Махнуна – мулойим, ёқимтой
Маъсум//Маъсума – пок, тоза, гуноҳсиз
Маҳбуба – суюкли, қадрли дўст
Маҳбубнисо – аёлларнинг суюклиси
Маҳмуда – мақташга арзийдиган қиз
Маҳфуза – олқишга, мақтовга сазовор
Маҳрамой – содиқ, меҳрибон дўст
Меҳрангиз – суюкли, азиз ёқимтой
Меҳриёна – меҳрли, мурувватли қиз
Меҳрнок – қадрлашни билувчи, меҳрибонлик соҳиби
Мубарро – тоза, покиза, гуноҳсиз
Мубила – соф, мусаффо
Муназзам – тартибли, интизомли
Мунис, Муниса – яхши, садоқатли ўртоқ
Мурувват – меҳр-эҳсон, яхшилик соҳиби
Мусаллам, Мусаллама – ювош, итоаткор, сидқидил
Мусаллима – камтар, хоксор, кичикфёъл
Мусаффо – озода, покиза, бегуноҳ
Мустазим//Мустазима – ҳақиқий, ҳалол, тўғри сўз
Мутарра – тоза, покиза
Мухлис//Мухлиса – самимий, оққўнги
Муъин//Муъина – ота-онасига кўмакчи, суюнч
Мушфиқ (Мушфиқа) – меҳрли, меҳрибон, шафқатли
Муқрим – мурувватли, саҳий
Муҳиб//Муҳиба – суюкли, меҳрли, меҳрибон
Муҳсин//Муҳсина – меҳрибон, раҳмдил
Надида – саҳий, саховатли
Нажиб//Нажиба – олиҳиммат, пок, покиза
Назир//Назира – покиза, озода, бегуноҳ
Назиҳ//Назиҳа – покиза, тоза, назокатли
Назокат – латиф, нозик, назокатли
Назҳад – маъсума, покиза
Нақия – озода, покиза, бегуноҳ
Неқдил – кўнгилачан, меҳрибон, раҳмдил

- Некнафас – яхши ниятли, бахт келтирувчи
 Низом – тартибли, интизомли
 Нозик – мулойим, латиф, нафис
 Нуркомил – комиллик зиёси, камолга эришган
 Нуртоза – нурдек покиза қиз
 Нурҳаё – одоблилиқ зиёси, одоблилиқ камоли
 Огоҳ – зийрак, билагон, хушёр
 Оддий – содда, жўн, камтарин
 Одил, Одила – ҳақгўй, адолатли, ҳалол
 Ойзилол – ойдек ёнувчи, покиза қиз
 Ойтоза – ойдек тоза, покиза қиз
 Ойчучук – ойдек чиройли, ёқимтой қиз
 Ойна – ойнадек мусаффо, покиза
 Омил//Омила – моҳир, меҳнатқаш, ишни кўзини билувчи
 Оппоқ – оқбадан, покиза қиз
 Ораста – ўзига зеб берган, саранжом-саришта
 Ориятхон – ор-номусли, ўз қадрини билувчи
 Оқбиби – покиза, озода қиз
 Оқибат – сўзида, аҳдида турувчи оқибатли
 Оқил//Оқила – фаҳм-фаросатли, ақл билан иш қилувчи
 Оқкўнгила – меҳр-оқибатли, пок кўнгили
 Оқмомиқ – мулойим, юмшоқ табиатли
 Оқният – яхши, эзгу мақсадли қиз
 Оқюррак – покиза, тоза қалбли, самимий, кўнгилада кири йўқ
 Парпи//Парпинисо – нафис, мулойим, одобли
 Покиза – покиза, озода, бегуноҳ
 Полуда – маъсума, бегуноҳ
 Рамзия – ўрнак, намуна
 Рамида – хуркак, нозиктаъб, мулойим
 Расиха – чидамли, иродали, сабр-тоқатли
 Расо – мукаммал, нуқсонсиз
 Ратиб – бегубор, тоза, тароватли
 Рауф//Рауфа – раҳмдил, олиҳиммат, юмшоқкўнгила
 Рақия – олға интилувчи, ҳаракатчан
 Роҳиб – марҳаматли, мурувватли, олижаноб
 Раҳима – меҳрибон, раҳмдил
 Раҳиқа – покиза, губорсиз, озода
 Раҳмат – раҳмдил, меҳрибон
 Раҳмдил – меҳрибон, шафқатли, раҳм қилувчи

Режахон – тартибли, саришта, покиза
Риёз – ювош, мўмин-қобил, тартибли
Сабри // Сабрия – чидамли, тўзимли, сабрли
Саботхон – матонатли, чидамли, мустаҳкам
Сабура – ўта чидамли, сабр-тоқатли
Садобат – адолатли, ҳақгўй
Садоқат – вафоли, содиқ
Салоҳ – тўғри, ҳақгўй, ҳалол
Самиа – зийрак, сезгир, хушёр
Саранжом – тартибли, интизомли, пишиқ-пухта
Сафо – тиник, озода, осойишта
Сафоат – покиза, тоза; бегуноҳ
Саховат – кўнгилчан, меҳрибон, жўмард
Сахий – очиққўл, жўмард, мурувватли
Саҳиқа – тўғри, ҳалол, бегуноҳ
Сиддиқ // Сиддиқа – тўғрисўз, ростгўй, софдил
Сидқия – холис, самимий, ҳақгўй
Сифатбиби – яхши фазилатлар эгаси
Собир // Собира – сабрли, тоқатли, чидамли
Содиқ // Содиқа – садоқатли, ростгўй, чин сўз
Сокин // Сокина – тинч, осойишта, ўйлаб иш тутувчи
Солиҳ // Солиҳа – инсофли, адолатли, ҳақгўй
София – озода, покиза, соф, покдомон
Софура – покиза, покдомон, бегубор
Соҳибдил – меҳрибон, оқкўнгил
Соҳибкамол – етук, баркамол, бенуқсон
Субутой – субутли, сўзида турувчи, барқарор
Узук – тиник, сафоли, тоза
Такмил – мукаммал, бенуқсон, етук
Тамиза – пок, озода, ёқимтой
Танти – сахий, олижаноб, очиққўл
Тарбия – одобли, хушхулқ, тарбия кўрган
Тароват – поклик, сўлимлик
Таъзима – ҳурмат қилишга арзийдиган
Тоза // Тозагул – покиза, бегуноҳ маъсума
Тотлибой // Тотлинисо – ёқимтой, ширин
Тотлисулув – ёқимтой ва гўзал қиз
Тоҳир // Тоҳира – покиза, озода; нуқсонсиз
Тиниқ – нозик, мулойим, муниса

- Тўтиқиз – бийрон тилли, ёқимтой тилли, хушмуомала
Узро – бегуноҳ, маъсума, бокира
Фазилат – яхши хулқлар, хислатлар эгаси
Файз – ёқимли, мулойим; жозибали
Файёз – ўта сахий, мурувватли, ҳотамтой
Файёза – меҳрибон, саховатли
Фарруҳзода – пок виждонли, олижаноб, олиҳиммат
Фасих//Фасиҳа – хушсухан, дилақаш, жозибали
Фасоҳат – чиройли, мазмунли нутқ соҳиби
Фасоҳия//Фасҳия – сўзга чечан, сўзамол
Фатонат – зийрак, ўқишга зеҳнли
Фоила – меҳнатқаш, меҳнатсевар
Фузаил – одобли, яхши хислатлар соҳиби
Хайри//Хайриниса – яхшиликлар қиладиган, саховатли аёл
Хайрия – ҳикматли, саховатли, меҳрибон
Хислат – фазилатли, яхшиликлар соҳиби
Хосият – яхши фазилатлар эгаси
Хаида – содиқ, вафодор дўст
Хислат – яхши хислатлар, фазилатлар соҳиби
Холис – самимий, бегараз; софқўнғил
Холиса – покиза, халол, софқўнғил
Хушминаз – яхши хулқ, фазилатлар эгаси
Чаққон//Чаққонбўла – оёқ-қўли чаққон, ҳаракатчан, меҳнатқаш
Чучук//Чучукой – ширин, ёқимтой, дилақаш
Шамида – хушбўй, ёқимтой
Шафиқ, Шафиқа – меҳрибон, шафқатли
Шоҳиста – эъвозга лойиқ, қадрлашга арзийдиган
Элпок – элнинг ҳалол, покиза фарзанди
Эрўгли – элнинг суюкли фарзанди
Эъвоз//Эъвоза – соғ улғайиб, иззат-икромга сазовор бўлсин
Яхшибой//Яхшиқиз – маъқул, манзур бола
Ўткир, Ўткира – эпчил, шиддатли, чаққон
Ўқтам – меҳр-мурувватли, ғамхўр
Ҳабиба – суюкли, қадрдон дўст
Ҳаёхон – ҳаёли, ор-номусли қиз
Ҳалим//Ҳалима – мулойим, меҳрибон, раҳмдил
Ҳалол – тоза, покиза, маъсума
Ҳамида – мақтов, мадҳга лойиқ, муносиб
Ҳиммат// Ҳимматой – олижаноб, саховатли

3-БОБ

ЎЗБЕК АНТРОПОНИМИЯСИНИНГ ЛУГАВИЙ ҚАТЛАМЛАРИ

Ўзбек тилшунослигида “луғавий қатлам” тушунчаси, унинг тил лексик сатҳидаги моҳияти, луғавий қатламлар таснифи, луғавий қатламларнинг юзага келишида лисоний ва нолисоний омилларнинг ўрни, луғавий қатламнинг унга ёндош ҳодисалардан фарқи ва ўзбек тили лексик системасидаги луғавий қатлам типлари монография тарзда тадқиқ қилинган¹.

Ушбу сатрлар муаллифи “лексик қатлам” тушунчасини қуйидагича таърифлаган эди: “Шундай қилиб, луғавий қатламлар дейилганда турли генетик манбага мансуб, муайян миқдорга эга бўлган сўзларнинг турли тарихий даврларда тил лексик системасида қатламланиши (қаватланиши) кўзда тутилади”².

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, “луғавий қатлам” тушунчаси антропонимия учун ҳам хосдир. Чунки бир тилдан иккинчи тилга исмларнинг ўзлашиши, унда маълум антропонимик гуруҳларни юзага келтириши исмлар учун ҳам хосдир. Масалан, туркий тилларда генетик жиҳатдан, луғавий асосига кўра *туркий булган* сўзлар қадимдан мавжуддир. Кейинчалик туркий тилларга мўғулча, форс-тожикча, арабча исмлар ўзлашган. Булардан арабча ва форс-тожикча исмлар ҳажман салмоқли ўрин тугган ҳамда маълум даврларда ўзбек тили антропонимиясида муайян антропонимик қатламларни шакллантирган. Натижада ўзбек тили антропонимияси тизимида учта антропонимик қатлам юзага келган:

1. Қадимий туркий исмлар қатлами.
2. Форс-тожикча исмлар қатлами.
3. Арабча исмлар қатлами.

Ўзбек исмлари орасида пахлавийча, хитойча, мўғулча, шўролар

¹ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент: Фан, 1965.

² Ўша асар. 45-бет.

даврида кириб келган русча ва европача исмлар ҳам учрайди. Бу исмлар ўзбек антропонимиясида салмоқли ўрин эгалламайди, балки жузъий унсурлар характериладир.

Ўзбек исмларининг туркий қатлами

Ўзбек тили антропонимиясининг туркий (ўзбекча қатлами) аслини генетик жиҳатдан туркий бўлган лексемалар ва туркий лексемалардан қўшилиб ясалган антропонимлар ташкил қилади. Масалан, Турсун, Унсун, Тошбой ҳамда Қорёғди, Тонготар, Тангриберган ва бошқалар.

Аввал ҳам келтирганимиздек, бизнинг “Ўзбек исмлари маъноси” китобимизга кирган исмлар сўзлиги бўйича олиб борган ҳисобимиз, унда 2400 исмга ўзбекча белгиси қўйилганини, биринчи компонентда ўзбекча сўз келган исмлар эса 804 тани ташкил этиши ҳақида таъкидлаган эдик. Ушбу рақамлар ҳозирги ўзбек тили антропонимиясида анъанавий ўзбекча исмлар миқдоран салмоқли ўринни эгаллашини кўрсатади.

Қуйида ўзбек антропонимиясидаги туркий исмлар қатламини уларга асос бўлган мотивларга кўра тасниф қиламиз.

Маълумки, фарзандли бўлиш ҳар бир оилада руҳий-маънавий ҳаяжонларни бошдан кечиришга сабаб бўлади. Ушбу руҳий-маънавий ҳолат ниҳоятда кўп қиррали бўлиб, улар хилма-хил истакларни, тилак ва орзуларни туғдиради. Мана шу асосда чақалоққа исм танлаш мотивлари шаклланади. Болага танланадиган исмларни мана шу мотивлар асосида муайян гуруҳларга бўлиш мумкин. Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Туғилажак фарзандни, айниқса, боласиз бўлган оилаларда орзу-армон билан кутишади. Мана шу ҳолат, фарзандга муҳтожлик исм танлашга асос бўлади:

1) Бувизор, Истак, Истаккой, Истакхон, Келди, Келдиҳон, Келдиўроз, Келдиқиз, Керакжон, Керакхон, Момочучук, Соғиндиқ, Соғинбой, Соғинч, Тантиқ, Тилабберди, Тилаган, Тилов, Тиловбека, Тиловхон, Унабберган, Эрмакбой, Ўтаалсин, Ўтатилов ва бошқалар;

2) бирор оила йўқки, туғилган мурғак жонни катта севинч, мамнунлик билан кутиб олмасин. Айниқса, биринчи бола туғилганда. Мана шу шоду хуррамликнинг болага бериладиган мотивлари исмда ифодаланади. Болчучук, Болқиз, Кўрмана, Суюнчи, Келсин, Келсиной, Овунбой, Севдиқ, Севия, Севин, Севиндиқ, Севинч,

Суйима, Суйимахон, Суюма, Суюн, Суюна, Суюнбой, Суюнбека, Суюндик, Суюнч, Суюнчакхон, Тотлисулув, Тотлиқош, Эрка, Эркатоӣ, Эркақӯзи, Яхшикедди, Яхшилиқ, Қувондик, Қувонч каби.

2. Маълумки, жуда қадимдан кишилар туғилган чақалоқ (бола) нинг касалланабериши, инжиқ бўлиб яхши ўмаслиги, турмасдан ўлаверишини қандайдир пинҳоний ёвуз кучларга (чақалоқ душманларининг ният ва ҳаракатига) боғлашган. Болани ёвуз кучлардан ҳимоя қилишнинг турли чораларини ахтаришган. Бундай чоралар хилма-хил бўлиб, булардан бири ва кенг тарқалгани болага муносиб, тўғри исм танлаш, ёвуз кучларни боладан узоқлаштириш бўлган. Чунки ўтмиш аждодларимиз сўз сеҳрли кучга эга, сўз одамнинг ҳаётига ижобий ёки салбий таъсир қилади, деб билишган. Мана шу ипюнч чақалоққа бериладиган исмларда намоён бўлган, болага тўғри, муносиб исм танлай олиш уни турли бало-офатлардан асрайди, ҳимоялайди деб қатъий ишонишган. Шу туфайли фарзандли бўлган ота-оналар исм билан боғлиқ ҳолда қуйидаги чораларни амалга оширишган:

1) энг аввало, чақалоқнинг душмани – ёвуз кучларни ундан узоқлаштиришга ҳаракат қилишган. Бунда бу кучларни адаштириш, уларни “бу бошқа бола” деб алдаш, ёвуз кучларни янглиштириш учун шундай маъноли номлар беришган. Айниқса, болалари турмай ўлаверган оилаларда бу кенг удум бўлган: Адаш, Алдабой, Алдан, Асра, Бўлак, Бўлакбека, Бўлакбой, Енгилмас, Ёвқир, Ёвқочар, Жангил, Жанглиш, Адашгин, Истамас, Сақлағон, Эсламас, Янгил (Янглиш) ва бошқалар;

2) туғилган боланинг нобуд бўлаверишини қандайдир ёмон, ҳосиятсиз кўзларнинг назари (суқи) натижаси деб билишган ва болани кўз тегишдан асраш чораларини кўришган ҳамда исмни хунук, ноқудай маънони англатувчи сўзлардан танлашган: Ёмон, Ёмонбек, Жамон, Жамонтой, Жамонбой, Жамонқора, Итбой, Итолмас, Итемас, Супургибек, Тупроқбиби, Кири, Тўқабой, Чақабой, Ёяншан ва бошқалар. Мана шундай исмлар берилса, чақалоқ ёмон кўзлардан нари бўлади, деб ўйлашган;

3) бола иродали, мустаҳкам, турли офатларга чидаман бўлса, у ёвуз кучлар, ёмон ниятлар зътиборига бардош беради, деб ҳисоблашган ҳамда болага исмни мустаҳкамлик, пишиқлик рамзи бўлган нарсалар, қурол-яроғлар номидан танлашган: Болта, Болтабой, Болтатош, Болтатурди, Ёнтоқ, Ёнғоқ, Совут, Темир, Темира, Темиртурди, Темирберди, Теша, Тешақул, Тош, Тоштепа, Тошберди, Тошболта, Тошбу, Тошбўл, Тошметин, Тошқин, Тошой,

Тоштурди, Тоштурсун, Тошқиз, Тошқол, Чўён, Чўёнбой, Қалқон, Қайрағоч ва бошқалар;

4) бола касал бўлиб ётган бўлса ёки у тез тузалавермаса, боланинг соғлиги яхшилик томон бурилсин, бола касални енгсин дея умид қилиб, болага ушбу мотивларни ифода этадиган исмлар беришган: Бурилиш, Енгади, Енгилди, Енгилмас, Ёзил, Сўнмас, Сўнма, Сўнмасой, Тектур, Тинчи, Тинчар, Тингай, Тузал, Тукал (Тугал), Ўнгал, Ўнгалой, Ўнғасин, Қолдиқиз ва бошқалар;

5) боласи турмаган оилаларда чақалоқнинг соғ-саломат бўлишига умидланиб турли удум, расм-русумлар ўтказишган. Масалан, болани бўри жағидан ўтказиб илишган, бўри терисига ўрашган, болани бизнинг фарзандимиз эмас, бу “сотиб”, “топиб” олинган бола деб ёвуз кучларни алдашга, адаштиришга, чўчитишга интилишган ва навбатдаги тугилган болага ўша удум ва эътиқодларга мос исмлар қўйишган: Бўри, Бўрибой, Бўринисо, Бўритош, Очилош, Сотиболди, Топган, Топтик, Топила, Топиболди, Топилди каби;

6) ўзбекларда аввал ҳам айтганимиздек (бошқа туркий халқларда ҳам), болага ўтган аждодлар (бобоси, бувиси, отаси, онаси ва бошқа қариндошлар) исмини бериш анъанаси одат бўлган. Бунда икки мақсад кўзда тутилган: а) ўтмиш аждод номини сақлаш, унинг руҳини шод қилиш; б) исми болага қўйилган аждод руҳи болани қўлаб (асраб) юради дейилган ишонч. Аммо оила аъзолари, ёшлар, келинлар болага унинг асл исмини айтиб мурожаат қилишмаган. Бу одатга амал қилмаслик болага исми берилган аждодга нисбатан ҳурматсизлик бўлади, деб ҳисоблашган. Бу табу – сўзга тақиқ сўзни талаффуз қилишни ман қилишнинг қадимий кўринишидир. Бундай ҳолатларда ўтмиш аждод исмини олган болани асл, берилган исми билан эмас, балки қариндошликни англатадиган сўзлар воситасида номлашган. Шундай йўл тутилса, ўтмиш қариндош аччиқланмайди, болага зарар етмайди, деб билишган: Ачақиз, Бувимой, Дадабой, Дадаберди, Дадайўлош, Дадакелди, Дадаортик, Дадахон, Дадақул, Дадақўзи, Момо, Момобуви, Момоқиз, Онахон, Онақиз, Отаберган, Отабой, Отакелди, Отахон, Отаяхши, Огабек, Огакелди, Огабека, Огахотин, Огаўғлон, Тогабек, Тогайқиз ва бошқалар.

3. Болага саломатлик ва узоқ умр тилашган, шундай умид қилинса, тилагимиз ижобат бўлади, деб ишонишган: Ёшузок, Ёшяшар, Избости, Избоскан, Кўпйашар, Кўпжон, Мингяшар, Тирик, Тирикбек, Турак, Тургантош, Турйигит, Турсун, Турсуной, Турғун, Турғуна, Турғунтош, Тўлқин, Тўлқитой, Тўхта, Тўхтар,

Узоқ, Узоқой, Эсон, Эсонбўлди, Эсонбека, Эсонтур, Юрсин, Юрсиной, Умас, Умасхон, Умасин ва бошқалар.

4. Боланинг соғу саломат бўлиб оила аъзоларига қўшилиб улғайишини, уйлари болаларга тўлишини орзу қилишган: Бирлаш, Богаан, Ёлгон, Ёндош, Жалғасин, Жалғаш, Илашжон, Илашқул, Инок, Йўлдош, Йўлдошой, Тенглаш, Тенгдаш, Тиркач(ш), Тирков, Тирмаш, Уйтўл, Уйтўла, Уйтўлди, Улансин, Улан, Эргаш, Эргашхон, Эшбўл, Эшберди, Эшбўлсин, Эшкелди, Эштурсун, Ялғошбой, Қўпай, Қўпайсин, Қўкарсин, Унсуной ва бошқалар.

5. Фарзанднинг туғилишини Аллоҳнинг муруввати, унинг бизга ато қилган эҳсони, совғаси, деб билишган. Буни тан олишни Аллоҳдан миннатдор бўлиш, онаани соғу саломат бўлиб улғайиши учун гаров деб ҳисоблашган ҳамда бу ишончни болага берилаган исмда ифодалашга ҳаракат қилишган: Ёрлиқоб (п), Ёрлиқобберди, Жарилқосин, Олақаб, Сийлабберди, Сийловбека, Совғабой, Тангриберган, Тўлабберди, Эгамберди, Эгамой, Эгамқул, Эсиргарди, Эсиргаб, Ўлжа, Ўлжай.

6. Қадимги туркий дауумлардан бири – боланинг қайси уруғ, қабила, авлодга мансублигини исм орқали ақс эттиришга интилишдир: Жалойир, Жағалбой, Жаҳолой, Лақай, Лақайгул, Калта-той, Митанбой, Митаной, Туркбой, Туркман, Туркқиз, Халажбой, Чигатой, Юзбой, Юзбека, Юзўгли, Ўзбек, Ўзбекой каби.

7. Оилада ҳадеб қиз туғилаверганда энди қиз туғилишини ис-тамаслик, тўхтатиш мақсадида навбатдаги боланинг ўғил бўлишини орзу қилиб бериладиган исмлар ҳам қадимийдир: Олмош, Ортиқой, Ортиқбувиш, Ортиқўзал, Тугал, Тугалмача, Ўлбека, Ўлбас, Ўлбола, Ўлбўлсин, Ўлибой, Ўзгар, Ўзгариниш, Ўғилбека, Ўғилберсин, Ўғилбўлсин, Ўғилой, Ўғилтуғди, Қилартамом, Қизлартўра, Қизтуғмас ва бошқалар.

8. Чақалоқ нафақат унинг душмани бўлган ёвуз кучлардан, балки бола туғилганда унинг танасида кўзга кўринган баъзи нотабий белги-хусусиятлардан ҳам, уларнинг салбий оқибатидан ҳам ҳимоя қилинган. Масалан, бола баданида бирор қора ёки қизил хол ёхуд қизил тамга (белги) билан, шунингдек оёқ, қўл бармоқлари олтига бўлиб, баданида сирадек осилиб, шалвираб турадиган тери билан, баъзан 9 ойга тўлмай 7–8 ойларда туғилган. Мана шундай хусусият болага исм танлашда ҳисобга олинган. Борди-ю, болага келтирилган ҳолатларга мос исм берилмаса, ўша нуқсонлар кўпайиб ёки катталлашиб кетиб, йўқолмасдан боланинг ҳаёти, соғлигига таъсир этади, деб ўйлашган. Қуйидаги исмлар мана шу ишонч натижасидир: Жигали, Қўчқор, Менганбой, Менгбека, Менглизш, Менглиюз,

Менгойим, Менортик, Мелибой (Менглибой), Олакўз, Ортиқтан, Сирға, Сирғабой, Тугма, Тугмача, Туговча, Чалабой, Урол, Уролой, Қўшоқбой, Нишонбой, Нишоной, Анор, Анорхон, Тожи, Тожини-со, Холбой, Холнисо ва бошқалар.

9. Ота-оналар туғилган боланинг кўриниши, рангу рўйига ҳам диққат қилишган. Баъзан ўғил ва қизлар сариқ сочли, кўнгироқ (жингалак сочли), оппоқ ёки қорачадан келган, гавдали ёки нимжон бўлиб туғилган. Бу ҳолатлар болага танланадиган исмда кўзда тутилган:

а) боланинг юз кўриниши, кўзи, сочлари: Кумушсоч, Олтинсоч, Ойдаи, Ойкумуш, Оқбилак, Сари, Сарибой, Сариқбой, Қорасоч, Қорабой, Қоракўз, Қорасоч, Қораўғлон, Кўккўз, Чарос, Чаросхон, Оқбўбак, Оқбош, Оқбой;

б) боланинг гавда тузилишига ҳам эътибор қилишган: Давбой, Давжон, Давқора, Давбека, Полвон, Полвоной, Дўндик, Дўндикча, Кўчқор, Кўчқорали (пешонаси дўнг) ва бошқалар.

10. Кишилар фарзандининг келишган, гўзал инсон бўлиб улғайишини хоҳлашади, умид қилишади. Шу сабабли, кишилар гўзаллик тушунчасини ифодалаш учун бу тушунчани англатадиган сўзларга мурожаат қилишган ва улардан чиройли исмлар ясапган:

1) исм бевосита гўзаллик тушунчасини англатадиган сўزلардан ясалган: Кўркам, Кўркамой, Сўлим, Сўлимой, Сулув, Сулувбека, Бойсулув, Сулувқиз, Хонсулув, Элсулув, Сузук ва бошқалар;

2) исм гўзаллик рамзи бўлган нарсалар номига нисбат бериш орқали ҳам ҳосил қилинган: Кумуш, Кумушой, Кумушгўзал, Ипак, Ипаксулув, Олтин, Олтиной ва бошқалар;

3) исм нафосат, нур, равшанлик, ифода этувчи осмон жисмлари номидан ясалган: Кунбека, Кунсулув, Ойбуви, Ойчўлпон, Ойюлдуз, Тонгюлдуз, Тонгчўлпон, Юлдуз, Юлдузхон, Куёш, Куёшбек, Куёшой, Чўлпон, Чўлпоной ва бошқалар;

4) исм кўркамлик рамзи бўлган баъзи дархт ва ўсимлик номига нисбат бериб ясалган: Жамбил, Жамбиллой, Олма, Олмахон, Олмагул, Чарос, Чаросхон, Гулой, Гулчехра, Гулида ва бошқалар;

5) бола гўзаллик, табиатан чиройлилиқ рамзи бўлмиш баъзи ҳайвонлар ва қушлар номидан олинган: Кийикбек, Кийикгўзал, Қулонтой, Майнахон, Туйгун, Оқтуйгун, Суйгун // Суйгун, Тўти, Тўтикон, Тўтиқиз, Кўгарчин, Тўрғай, Сувсар, Суқсура, Олмахон ва бошқалар;

6) исмлар бир томондан қимматли, ноёб тушунчасини англатадиган, иккинчи томондан нафосат, кўркамлиқ тушунчасини ифода этадиган нарсалар, буюмлар номига нисбат бериб ясалган: Ёмби-

хон, Инжу, Инжубека, Кумуш, Кумушбека, Кумуштой, Олмосхон, Олгин, Олгиной, Тиллохон, Тилабой, Узук, Узукхон, Билур, Билурой ва бошқалар.

11. Дунёда кўпгина элат ва халқларда бўлгани каби ўзбеклар ҳам боланинг мард, жасур, довюрак бўлиб ўсишини хоҳлашган. Мана шу истакни ифодалаш учун кўплаб исмларни ижод қилишган. Одамлар қайд қилинган хусусиятлар номини англаувчи сўзларни исм қилиб берилса, ном орқали орзу қилинаётган фазилатлар болага ўтади, кўчади деб ишонишган. Шу туфайли исм:

1) эпчиллик, жасурлик ва довюракликни ифода этувчи сўзлардан танланган: Дадил, Даёвбой, Девдил, Дангал, Гўжирбой, Ёвқур, Жўшқина, Жўшқина, Кучбек, Кучботир, Кучтирак, Довюрак, Миқлибек, Сезгирбек, Чайир, Ўткир, Ўткирхон, Ўғлон, Ўғлонберди, Қайтмас, Қилич, Қиличхон, Бўзўғлон, Зўрбой, Микли // Миқли, Жасур, Жасура ва бошқалар;

2) довюраклик, куч-қудрат, чаққонлик рамзи бўлган ҳайвон ва қушлар номи исм қилиб берилган:

а) ҳайвонлар номи: Арслон, Йўлбарс, Сиртлонбек, Буқабек, Қоплонбек, Серкабой, Тойчоқ, Такабой, Тойбек, Тойбека, Тойқора, Буруқбой, Шербой, Паланг (қоплон);

б) йирткич, зийрак, чаққон қушлар номи: Лочин, Лочиной, Шунқор, Қирғий, Қарчигай, Шаҳин // Шаҳина (жасур, зийрак), Оқшунқор.

12. Ҳар бир ота-она ўз фарзандининг истиқболи, келажаги порлоқ ва бахтли бўлишини ўйлайди. Шу сабабли:

1) фарзандининг келажак ҳаёти нузли, ёрқин бўлишини истаб: Ёрқин, Ёрқиной, Ёлқин, Ёлқина, Жайнар, Жайноқ, Ойдин, Ойёруғ, Порлоқ, Тўлқин, Тўлқиной, Учқун, Учқуной, Қувон, Қувонсин, Қуларбек, Қудувхон, Ойёруғ каби;

2) бола келгусида тўқ, фаровон ризқ-рўзли бўлиб яшашини истаб: Бойбола, Бойбека, Бойбўл, Бойбўласин, Бойқиз, Болатўқ, Бувўроз, Тўқбой, Ўроз, Ўрозбека, Ўрозкелди, Туяли, Тўқлибой, Қўйбоқар, Мойлибой, Мойлихон каби исмларни қўйишган.

13. Фарзандининг келгусида иззат-хурматли, элга суюкли, тарбияли инсон бўлиб улғайишини истаб, уни исм орқали ифодалашади: Ёввош, Жўнтой, Майинхон, Майинча, Майлихон, Кенгбой, Суяр, Суярқул, Тавур, Тавурқул, Тўғри, Улкан, Улканой, Улуғ, Улуғберди, Хонбека, Хоним, Хонимқиз, Эзгулик, Элбеги, Элбек, Элбека, Элбўласин, Элбуви, Эсевар, Элсуяр, Элбўл, Элбўласин, Ёввошбой, Яхшибой, Яхшиқиз, Юксалой ва бошқалар.

14. Боланинг қандай ҳолатда, шароитда, қайси пайтда туғилганини болага исм беришда ҳисобга олиш дунёдаги кўпгина халқларда, жумладан, ўзбекларда ҳам қадимий удуmdir. Масалан:

1) боланинг қайси пайтда, вақтда дунёга келганини ифода этувчи исмлар: Ёзкелди, Ёзчечак, Ёзгул, Кўклам, Кўкломой, Аёз, Аёзқул;

2) бола туғилган пайтда қандайдир табиат ҳодисаси юз берганини англатувчи исмлар: Бўронбой, Бўронкелди, Бўрончи, Довулли, Дўлбой, Ёмғир, Ёмғирберди, Ёмғиркелди, Ёмғирчи, Ёгинбой (Жовунбой), Ойлуанда, Ойтувгон, Тонгбек, Тонгкелди, Тонготар, Тонгсулув, Тонгги, Қировбой, Қуюнбой, Қорбека, Қорбола, Қорхон, Қорли, Қорёди, Чақмоқбой, Қуюнбой, Туманбой, Туманой, Яшин;

3) боланинг туғилиш вақти қандайдир тадбир амалга оширилаётган пайтга тўғри келганини англатадиган исмлар: Тўйбека, Тўйсулув, Тўйбек, Тўйчи, Тўлбой, Тўлой, Тўлхон, Сайлов, Сайловберди, Кенгашбек, Кўчбой, Кўчкелди, Кўчкиной, Майрам (байрам) хон, Майрамбу, Майрамча ва бошқалар;

4) бола дунёга келганда отаси ешда бўлганини англатадиган исмлар: Олтмишбой, Олтмишбек, Етмишбой, Етмишбек, Етмишой, Етмишхон, Саксонбой, Саксонмурод, Саксонтўра, Тўқсон, Тўқсонмурод, Тўқсоной, Тўқсонсулув, Тўқсонқул каби (Кейинги исмлар оила аъзоларидан биронтаси бувиси ёки бобоси, аммаси неча ёшга кирганини англатса керак);

5) бола таваллуд топган жой, ўрин, хонадонни ифода этадиган исмлар: Ёбон, Ёбонбой, Ёбоной, Отарбек, Жавловбой // Яйловбой, Яйлоқ, Тоғай, Тоғаймурод, Тоғайгул, Тоғаймуҳаммад, Тоғайназар, Тоғайтемир, Тоғайқиз (Кейинги исмлар боласи турмаган аёлнинг атайлаб ўзга жойда (тоғасиникида) чақалоқни туққанини ифода этади);

6) баъзи исмларда янги дунёга келган норасиданинг оилада нечанчи бола эканини англатади: Бешбек, Бешқул, Кичик, Кичикқиз, Кенжа, Кенжабека, Кенжатой, Кенжақиз, Ўртанчи, Учбой, Учим, Олтибой, Олтиўроз, Олтиқилич, Олтиқул, Етти, Еттиқул, Саккиз, Саккизхон, Унбой. Баъзи исмларда ота-оналар болалар етарли бўлгани, қониққанларини, навбатдаги дунёга келгани охири бола эканини таъкидланади. Масалан: Сарқит, Ушоқ, Тувоқ, Тувоқберди, Тўйин, Тўйинбуви, Тўйиндиқ каби.

Туркий қатламга мансуб исмларнинг кўпчилиги жуда қадимий даврлар маҳсулидир. Уларни яшаш, болага бериш билан боғлиқ мотивлар, эътиқод ва ишончлар халқ орасида ҳозирда ҳам сақланиб турибди.

Ўзбек исмларининг форс-тожик қатлами

Ўзбек тили билан форс-тожик тиллари орасида тарихий алоқалар, бунинг ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий омиллари, бу тилларнинг ўзаро таъсири туфайли юзага келган лисоний ва социолингвистик жараён, кўп асрлар давом этган ўзаро таъсир туфайли бир-биридан сўз олиш юзага келгани, олинма сўзларнинг қабул қилган тилдаги коммуникатив-функционал вазибалари, ўзлашмаларнинг ўзлашган тилга сингиши, бундаги лисоний хусусиятлар ўзбек тилшунослигида адабий тил доирасида ҳамда лаҳжавий материаллар асосида қониқарли тадқиқ қилинган¹. Аммо бу тадқиқларда атоқли отларнинг, жумладан антропонимларнинг ўзлашиши, бундаги ўзига хос баъзи томонлар четлаб ўтилган.

Форс-тожикча исмларнинг ўзбек тилига ўзлашишида форс тилида ёзилган тарихий обидалар тили, ўзбек-тожик халқларининг қўшничилик муносабатлари, маданий-маънавий, тарихий-этнографик удумларнинг муштарак ва ўхшашлиги, бу икки халқ орасида қуда-андачилик ва оилавий муносабатлар асосий омил бўлган. Форс-тожикча исмлар ўзбек антропонимлари тизимига шу даражада ўзлашиб, сингиб кетганки, ўзбек аҳолиси уни ўз мулки, ўз тили маҳсулидек ҳис қилади. Бу ҳол бу номларнинг кўп асрлар давомида қўлланишда бўлгани туфайли юз берган.

Монографиянинг бу бўлимида ўзбек тилига ўзлашган форс-

¹ Боровков А. К. Таджикско-узбекское двуязычие, вопросы взаимоотношений таджикского и узбекского языков // Ученые записки Ин-та востоковедения. Лингвистический сборник. М.: Изд-во АН СССР, 1952. Т. IV; Камол Ф. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1953. Ишандадаев Д. Ўзбек ва тожик шеваларида отларнинг ясалиши // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. Наманган, 1967. Ишандадаев Д. К вопросу о взаимоотношении узбекского и таджикского языков // Языкознание. Тезисы III Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент: Фан, 1980. С.240–241; Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент: Фан, 1981. 94–140-бетлар; Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составидаги тожикча-форсча ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон. Тошкент, 1968. 108–154-бетлар; Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири. Тошкент: Фан, 1974. 16-бет; Фуломов Х. “Чи” сўзининг қўлланиши ва маънолари // Ўзбек шевалари лексикаси. Тошкент: Фан, 1966. 293–314-бетлар; Шапоров Н. А. Узбекские лексические заимствования в таджикском языке // Тюркское языкознание. Ташкент, 1985. С.391–395; Мухтаров Ж. Ўзбек тилида тожик тили аффикслари // Ученые записки УзГУ. Самарканд, 1968.

тожикча исмларнинг барчасига, уларнинг лисоний ва нолисоний хусусиятларига тўхташ имкони йўқ. Шу туфайли қуйида бу номларнинг асосий, характерли хусусиятларини ёритиш билан чегараланамиз.

Биринчидан, ўзбек тилига ўзлашган исмларнинг маълум гуруҳини зийраклик, зукколик, донолик, донишмандлик тушунчалари билан боғлиқ номлар ташкил қилади: Бино (ўткир зеҳни), Бинойи (зийрак, ўткир кўзи), Дони (уқуви), Дониш (билими, доно), Донишманд (ақли, билимдон), Доно, Доногул, Донохол, Огоҳ (билагон, ақли, хушёр), Осаф (зукко, доно), Сакбой (хушёр, зийрак), Сакия (зийрак), Фарзона (ақли), Ҳариса (уқуви, мохир), Зийракхон (топқир, хушёр) ва бошқалар.

Иккинчидан, баъзи исмлар ота-оналарнинг фарзандли бўганидан мамнун эканликларини, шод, хурсанд эканликларини англатади: Болиш (хурсанд, шодон), Бошод (шодон), Дилнавоз (қувонч бахш этган), Дилшод (қувноқ), Сарафроз (хурсанд, мағрур), Сармас (қувноқ, бахтиёр), Хандон, Хандоной (қувноқ, шодон), Хуррам, Хуррамой, Хурсанд, Хурсандой, Хурсандкул, Хушнуд (мамнун, хурсанд), Хушнор (қизил холи шодон қиз), Хушхур (мамнун, қувноқ), Шод, Шодон, Шодгуна (қувноқ), Шодил, Шодия (қувноқ қиз), Шодком (доимо шодон), Шодмон, Шодмона, Шодон, Шодоной, Дилафрўз (диалга шодлик бағишловчи), Дилбашира (кўнгилга қувонч берувчи).

Учинчидан, форс-тожикча ўзлашма исмларнинг бир гуруҳи гўзаллик, кўркемлик тушунчаси билан боғлиқ: Афтондил (кўёш монанд, мафтункор), Барги, Баргигул (чиройли), Барно, Барногул, Баррагул, Бўстон, Бўстонгўзал, Богбўстон (бўстондек кўркем), Гавҳароро, Гулбадан, Гардигул (гул чанги), Гарзан (гулчамбар), Гашан (гўзал, дилбар), Моҳилиқо (ой юзли), Моҳина (оймонанд), Моҳипари, Моҳитобон (кўзни қамаштирувчи), Муғача (гул гунчаси), Навгул (эндигина очилган гул), Некрўй (чиройли, гўзал), Нигора (соҳибжамол), Нилуфар (савсангулдек чиройли), Нози (хушқад, хушандом, зебо), Нопармон (гулдек чиройли), Нарвон (гулдек чиройли қиз), Норгул (аноргулидек чиройли), Ораста (безанган, ўзига оро берган), Офтоб (кўёш нуридек чакноқ), Оху (кийик ҳуркак гўзал), Пари, Париваш (паримонанд), Паризод, Паричехра, Парируҳ, Печакгул (печакгулдек зебо), Пиласта (оқ юзли, оқ бадан), Савсан (савсан гулдек зебо), Садбарг (қизил гулдек чиройли), Сапсар // Сафсар (сафсар гулдек чиройли), Сарагул (сараланган, энг гўзал қиз), Сарви (сарв дарахтидек хушқад),

Сарвижаҳон (оламдаги энг соҳибжамол қиз), Рухсор, Рухсора (яноқ ва чехраси кулиб турувчи қиз), Самбитой (самбитгулдек чиройли, ёқимтой), Себарги (уч баргли кўчатдек чиройли), Серноз (ўта карашмали, нозли), Суманбар (суманбардек келишган), Хиромон (чиройли қадам ташловчи), Хубнигор, Хуббўй, Хуршид, Хуршида (қуёшмонанд), Хушандом (келишган, хушқад), Хушбарно, Хушбархон (ўта чиройли), Хушрўй, Чаман, Чамангул, Чехрагул, Чирой, Чиройгул, Ширмоной (ширмондек лўппи юзли), Шаҳноз // Шаҳноза (тенгсиз нозлар қилувчи), Шукўфа (гул гўнчасидек чиройли), Хубчеҳра (гўзал юзли қиз).

Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, гўзаллик, нафосат рамзи бўлган "гул" ўзбек тилида 70 га яқин исмларнинг биринчи қисмида келиб, хилма хил исмларни ҳосил қилади. Бу ва бошқа исмлар ўзбек тилига ўзлашган. Гулабза (гулга ўхшаш), Гулбадан (гулбичим), Гулафрўз (гулдек гўзал), Гулбасар (гулга бурканган), Гулчеҳра (гул юзли) ва б.

Гўзал, Гўзалпошша, Гўзалгул, Гўзалтош, Дебоҳон (дебо – матодек нафис), Дилбар (ёқимтой, чиройли), Дилбанд (дилни мафтун этувчи), Дилкаш (кўнгилини ром этувчи), Ёсуман (ёсуман гулдек гўзал), Зарандуз (зар билан ороланган), Зарбоп (чиройли), Зарбувиш, Заррина (зарланган, олтин суви юритилган), Зарнигор, Зархал (тиллага безанган), Зеби (гўзал, хушрўй), Зебигул, Зебиҳол (чиройли ҳолли), Зебо (гўзал), Зеботож (чиройли ҳолли қиз), Зебочеҳра, Зевар (безанган), Зирагул (зирагулдек чиройли, қимматли), Зумрад (яшил тусли нодир тош), Ложувард (лолага ўхшаш), Лолагул, Лолазор, Лоларух, Лоларўй (лола юзли), Марварид (марвариддек чиройли), Мастон (жозибали, мафтункор), Моҳвар (оймонанд), Моҳина (ойдек сулув, маҳлиқо, ойюзли), Моҳрўй, Моҳтоб, Моҳида (ойдек сулув), Моҳижаҳон.

Тўртинчидан, форсча-тожикча ўзлашма исмнинг катта гуруҳини чаққонлик, эпчиллик, мардлик, довюраклик, куч-қудратлилик каби тушунчаларни англатадиган номлар ташкил қилади: Говдил (жасур, довюрак), Гурдибой (довюрак), Дамир (довюрак, қўрқмас), Дарров (чаққон, эпчил), Девдил (довюрак), Девмон (кучли, қудратли), Диловар (жасур, қўрқмас), Жавоншер (шер боласидек жасур), Жанговар (жасур, мард), Жонбахш (ҳаётбахш, тиришқоқ), Жондароз (шижоатли, жасур), Жувонмарди (жасур, довюрак), Заргам (арслондек довюрак), Зўрхўжа, Марди (довюрак, жасур), Мардон (довюрак), Пайдор (иродали, чидамли), Палангбой (қоплон), Паҳлавон (ботир, баҳодир, қудратли), Пильтан (филдек

мард, жасур, филдек гавдали, қудратли), Пурдил (ботир, енгилмас), Сак, Сакия (зийрак хушёр), Руслан (арслондек довюррак), Рустам (гавдали, енгилмас), Тавон (бақувнат, чидамли), Шоввоз (жасур, довюррак), Шаҳбоз (шунқор), Шаҳин // Шоҳин (лочиндек довюррак), Шер, Шергул, Шердил, Шерзод, Шермард, Шерҳад (шердек довюррак бўлсин), Феруз (ғолиб, енгилмас), Шоввоз (азамат, эпчил), Шоҳбоз (шунқор, лочиндек), Шоҳимардон (мардлар, жасурлар), Шаҳина (жасур, мард) ва бошқалар.

Бешинчидан, дунёдаги барча халқларда бўлганидек тожикларда ҳам чақалоқни ёвуз кучлардан, турли зарарли, пинҳоний руҳлардан, кўз тегишдан, касалликлардан асраш, ҳимоя қилиш удуми мавжуд. Ушбу удум болага бериладиган исмлар мотиви бўлиб хизмат қилади: Азмуда (чидамли, иродали), Баркашхон (баркашга қўйиб сотиб олинган), Баста, Бастон (боғланган), Берун (бегона, ёт бола), Боруна, Гадобой (болага зор бўлиб юриб топилган бола), Ганай (туршакдек маҳкам), Дайёр (турғун, муқим), Данак (данакдек мустаҳкам), Дарвеш (фарзандга зор бўлиб юришган), Даркор (керак, лозим), Девор (ҳимоя қилинган), Дигар (бу бошқа, ўзга бола), Дилзор (дилдан зор бўлиб эришилган), Дилниёз (дилдан қўмсаб эришилган), Дўлаб (алмашиб олинган), Жилон (игналари кўп дарахт), Забунбой, Забуна (арзимас, ожиз), Занбур (ари, қовоқари), Занжир (занжирдек мустаҳкам), Занжира, Золия (қари кампирдек узоқ умр кўрсин), Зорманд, Зорхол (қўмсаб, зор бўлиб юриб топилган бола), Зулфия, Зулфина (занжирдек маҳкам), Камон (камондек маҳкам бўлсин), Кафила (кафилга олинган, яшайдиган), Нетай (чорасиз, иложсиз), Пинҳон (яширин), Пахол (пахолдек эътиборсиз), Пиёзгул (пиёздек аччиқ, ёқимсиз), Пўлат, Пўлатгул (пўлатдек мустаҳкам), Санги, Сангорбой, Санзор, Санчин, Сангча (санг-тош, яъни тошдек мустаҳкам), Сангир (тўсиқ, ғов, кўргон), Расида (орзу-умидимиз бўлган бола), Руфия (сеҳрли тумор ёрдамида эришилган қиз), Рўёб (тилагимиз, илтижомиз амалга ошиб эришилган бола), Сузан (сузангул ўсимлигидек маҳкам), Талҳак (аччиқ, заҳар), Тўнг (пиша идиш), Хоркаш (чўп, ўтин ташувчи), Чиммат (тўсилган, ҳимояланган), Чиндаҳол (боғланган, турмакланган), Ханжар, Ханжара, Шамшир, Шамшира (шундай исм берилса, чақалоқнинг душманлари кўрқади деб ҳисоблашади), Шояд (бу бола яшаб кетса ажаб эмас), Ҳозир // Ҳозира (ҳимояланган бола).

Олтинчидан, бир қатор исмларда боланинг ҳалол, покиза, гуноҳсиз инсон бўлиб етишиш истаги ифодаланган: Вежа (пок, покиза, тоза), Домон (номусли, иффатли), Дури // Дурия (озода, по-

киза), Ожиза (қиз бола, нозик), Покиза, Поқдод (тоза, соф), Полу-да (покиза, озода), Сарамжон (тартибли, сарафроз), Рости (тўғри, ҳалол), Роҳия (тўғри, ҳалол), Сафид (оқ тусли, покиза), Софдил, Тарноз (тозалик, софлик), Тоза (пок // покиза), Тозагул (мусаффо, бегубор, янги очилган гул), Чинни (покиза, озода).

Еттинчидан, баъзи исмларнинг танланиш мотивини боланинг тарбияли, меҳрибон, адолатпарвар, дилкаш, одамови бўлиб етиши-шини исташ, орзу қилиш ташкил қилади: Барда (одобли, ахлоқли), Баҳман (яхши ниятли), Гузида (яхши, мақбул), Диакушо (очиқ кўнгил), Дилбанд (дилга яқин), Дилнора (соф кўнгилли), Дилнавоз (дилни тортувчи), Дилсора (тоза қалб эгаси), Дилфируза (дилни ёритувчи), Дурустбой, Дўлбар (содда, оддий), Жазбия (ёқимтой), Жонифа (мулойим, ювош), Жонсувор (фидокор, содиқ), Истора (жозибали), Меҳмондар (меҳмондўст), Меҳрибон (меҳрли, муруватли), Меҳрирўй (жозибали, ёқимтой), Меҳрнок (қадрлашни билувчи), Нарина (мулойим, юмшоқ табиатли), Нектил (меҳрибон, кўнгилчан), Нозида (тартибли) Озормеҳр (меҳрли), Парпи (нафис, мулойим), Патида (очиқ, ошкор), Ҳоксор (оддий, содда, камтар), Шабада (тонг шамолдек мулойим), Шоиста // Шоҳиста (муно-сиб, лойиқ), Шоҳанда (энг яхши фазилатлар эгаси).

Саккизинчидан, чақалоқнинг туғилгандаги ҳолати, кўриниши ва баданида бирор нотабий белгининг мавжудлиги каби хусусият-ларни исма таъкидлаш удуми ўзбекларда бўлгани сингари тожик-ларда ҳам мавжуд. Бундай исмлар ҳар иккала тилда баравар учрай-ди: Гажак, Гажакгул (жингалак сочли), Гулнишон (баданида бирор белгиси бор қиз), Зангор (кўк кўзли), Зарбону (тиласочли), Заргун (сарик сочли қиз), Зардак (сарик соч), Зулфизар (сарик сочли), Зул-фин, Зулфиноз (жингалак сочли), Зулфира (чиройли сочли), Зулфия (сочи ўралиб тушган бола), Кокиа, Кокила (узун сочли қиз), Мош-хол (мошдек хол билан туғилган бола), Нишон, Нишонгул (баданида бирор белги, нишона билан туғилган), Норбардор, Норбодом, Нор-гул, Нордона, Нория, Норҳол, Норхўроз (баданида қизил ҳол, тамга билан туғилган бола), Париза (пардали бўлиб туғилган қиз).

Тўққизинчидан, фарзандни Аллоҳдан илтижолар билан сўраб олинган совға ёки улут авлиёларнинг эҳсони, раҳму шафқати деб ишонишган ва бу тасавурларни исм учун мотив қилиб олишган: Асфандиёр // Исфандиёр (муқаддас Аллоҳ тухфаси), Новдил (ноёб тухфа), Ниёз (сўраб, ёлвориб эришилган), Ниҳоят (охир-оқибат Аллоҳ ато қилган), Орзуманд (армонлар қилиб юриб то-пилган), Пиргул (авлиё ато қилган бола), Пирниёз (пирдан сўраб,

тилаб олинган), Пиримшод (пир ато қилган, эриштирган шодлик), Пирхол (пирнинг эҳсои), Сарниёз (Аллоҳдан ўтиниб сўраб эришилган бола), Талбак (илтижолар қилиб, сўраб олинган), Товон (аввалги турмаган болалар эвазига берилган), Худойдоод, Худойбахши, Худойниёз (Аллоҳ ато қилган бола), Хўжаназар, Хўжаниёз, Шониёз // Шоҳниёз (Аллоҳдан тилаб олинган совға), Эшон, Эшонниёз, Эшонпўлат (Эшоннинг нафаси билан эришилган бола), Яздонбахш (Яздон – Аллоҳ ато қилган ва Аллоҳ қўллайдиган бола), Армуғон (совға), Афғонбой (ялиниб, ёлвориб юриб эришилган), Бахши, Бахшиш (совға, тухфа), Гарай (орзу қилинган), Дадан (тухфа қилинган), Худойванд (Аллоҳ берган).

Ўнинчидан, бир қатор ўлашган исмлар боланинг сахий-саховатли, жўмард, қўли очик инсон бўлиб камолга етишишини орзу қилиш билан боғлиқ: Бахшанда (сахий, саховатли), Жаҳонбахш (оламдаги энг сахий), Жонпарвар (кувват, қўмак берувчи), Жўмард (сахий, очикқўл), Маниш (хуштабиат, жувонмард), Манишвар (сахий, олижаноб), Нағзигул (яхшилиқ қилувчи, саховатли), Род (сахий, очикқўл), Родина (саховатли, меҳрибон) ва бошқалар.

Ўн биринчидан, кишилар ўз фарзандларининг келажак ҳаёти нурли, бахтли, чиройли бўлишини исташади: Ануш (бахтиёр), Афруз (ёруғ, равшан, нурли), Баҳрия (нурли, кўркам), Беҳбуд (осойишта, фаровон), Беҳзод (нурли, хосиятли кунда туғилган), Беҳрўз (бахтли, хосиятли кунда туғилган), Гуловар (гул эгаси бўлган бахтли қиз), Камрон (бахтли), Меҳринигор (қуёшдек нурли), Моҳитоб (ой нури), Моҳларбону (энг равшан), Некбахт, Некжон (нурли, саодатли), Озарафрўз (нур, шуъла, қуёшли), Озариш (нур, ёғду, чақмоқ), Озод, Озода (эркин, бахтли), Осуда (осойишта), Оҳиста (осойишта, оромли), Пазира (мақбул, толеи баланд), Осмон (толеи осмондек юксак), Сарбаланд (боши осмонда, бахтиёр), Равшан, Равшана (нурли), Равшанак (нурли, покиза), Равшания (нурга монанд), Рўзбеҳ (бахтли, бахтиёр), Рўшно (ёруғлик, озодлик, нурли), Фируз, Фируза (толеи баланд), Хужаста (бахтли, хушбахт), Чироқ (ҳаёти нурли, ёруғ бўлсин), Фаррух, Фаррухфол (иқболи, толеи баланд), Фархунда (нурли, бахтли).

Ўн иккинчидан, исмларда боланинг соғу саломат ўсиб, улғайишини орзу қилиш етакчи ўрин тутади: Беҳи (соғлом ва маъқул қиз), Болида (ўсиб, унувчи), Боғи (ўсувчан, улғайувчи), Жонвор (жони соғ, маҳкам бўлсин), Зиёда (юксалувчи, улғайувчи), Кабутар (ойдек парвоз қилсин), Мардум (кўз қорачигидек азиз), Новда (ўсувчи), Новдагул, Навниҳол (кўкарувчи), Навқирон

(ўспирин, бўз бола), Некрўз (тинч, осойишта), Пурли (ўссин, кўпайсин), Рўя (ўсиб-улгаювчи), Сабзан (яшовчи, ўсиб, улгаювчи), Сабзина (барқ уриб яшнаган), Чинор, Чинора, Чиноргул (умри чинордек узун бўлсин) ва бошқалар.

Ўн учинчидан, фарзандининг ризқ-рўзли, бой-бадавлат бўлишини тилашади: Баҳраманд (ризқ-рўзли бўлсин), Ганжи (ганж, хазина эгаси), Ганжина (хазина), Ганжур (хазиначи), Дароб (мўлкўчлик соҳиби), Ободон (фаровон ҳаёт соҳиби), Рўзи, Рўзигул, Рўзиниёз, Рўзиқул (ризқ-рўзли, насибали) каби.

Ўн тўртинчидан, боланинг улғайиб оила аъзолари сафига кўшилиши ва ота-онасига кўмакчи бўлишини орзу қилинган исмлар: Даржон (кўмақдош), Дастёр (ёрдамчи, кўмакчи), Ёри, Ёрли, Ёрдош, Ёрдамжон, Жўра, Жўрақул, Жўражон (кўмакчи, оила аъзоларига ҳамдам бўлсин), Сангарбой (ота-онасига йўлдош, кўмакчи бўлсин), Тир, Тирбой (тенгдош, эш, ҳамдам), Ҳамдам, Ҳамдамбўл (эш, йўлдош) ва бошқалар.

Ўн бешинчидан, боланинг соғ улғайиб, доврўқли, таниқли, машхур, мартабали инсон бўлишини исташади: Жамшид (улуғ, муаззам), Кайвон (улуғ мартабали), Меҳран (суюкли, қадрли), Обрў (й) (иззатли, ҳурматли), Саркарда, Сардор (бошлиқ, раҳбар), Раҳнамо (йўлбошчи), Хушном (номдор, шухратли), Ягона (тенгсиз) каби.

Юқорида биз форс-тожик тилидан ўзбек тилига ўзлашган исмларнинг асосий гуруҳларини келтирдик. Бундан ташқари, бир қатор бошқа исмлар ҳам мавжуд бўлиб, уларда боланинг дунёга келган пайти, вақти (Душанба, Шанбагул, Навбаҳор, Баҳор, Пайшан(ба), Жума, Жумагул, Анна // Одина, Наврўз, Наврўзой), бола туғилаётган пайтда юз берган баъзи табиат ҳодисалари (Жала), унвон-мансаб номларига нисбат берилган исмлар (Хўжа, Хўжазода, Қадхудо, Қадбону, Канизак, Пошша, Мирзо, Рўзбон – подшоҳни кўриқдовчи), айрим қимматбаҳо нарсаларга қиёсланган исмлар (Билар – билагузук, Нигина – қимматбаҳо тошли узук), дўстлик, қадрдонлик тушунчаларини англаувчи исмлар (Жўрагул, Жўрабой, Жонжўра, Жўраниёз, Дўст), касб-хунар номлари (Заргар, Меҳтар, Подабон, Сарбоз, Разбон – боғбон, саройбон), баъзи қушлар номига нисбат берилган исмлар (Жавона – кабутар боласи, Лайлак, Полапон), баъзи диний тушунчалар номи (Порсо – тақводор, Тумор – дуохон, Фирдавс – жаннат фарзанди, Қаландар) ҳамда боланинг оиладаги фарзандлар орасидаги ўрни (Маёна – ўртанча) каби маъноларни аглаатади.

Ўзбек исмларининг араб қатлами

Исм қўйиш эҳтиёжи ва исмларнинг пайдо бўлиши ҳар бир халқнинг моддий ҳамда маънавий шароитларига, этник удумларига мос равишда ривожланиб борган. Исмлар қадимий даврлардан бошлаб шахсларни ажратиш атош вазифасидан ташқари, уруғ ва қабилаларнинг, кейинчалик элатлар ва халқларнинг турли-туман удумлари, урф-одатларини, орзу ва истакларини, маънавий ҳамда фалсафий, диний-ахлоқий қарашларини ўзида ифода қиладиган омилга айлана борган. Шунга кўра ҳар бир тарихий даврнинг ўзига хос исм бериш одатлари, ўшанга мос равишда юзага келган исмлар йнгиндиси (фонди) бўлган. Бу исмлар ўша даврнинг ҳаётий талабларини, интилиш ва орзуларини, шунингдек, фалсафий ҳамда диний ақидаларини ўзида ифода этган. Чунончи, ибтидоий жамоа ва уруғчилик даврида берилган исмларда мардлик, қахрамонлик, абжирлик тушунчалари, турли илоҳийлаштирилган тасаввурлар ўз ифодасини топган: Ойариг (нурли ой), Ойданариг (ойдек нурли), Ойкун (ойдин кун), Ойқанот (ой қаноти), Кучбарс, Азак, Айнас, Алп Ая, Алп Эр Тунга, Қутлуғ тагин, Чағрибек Чуглан, Тангриқул, Тангриберди ва бошқалар.

Ҳар қайси тарихий давр ўзининг моддий ҳамда маънавий эҳтиёжлари, талабларига кўра болани номлаш одатларига ҳам таъсир кўрсатган, унга ўзгартишлар киритган, ўз қарашларига мос равишда исм бериш қоидаларини яратган ва кишилардан унга амал қилишни талаб этган. Чунончи, Марказий Осиё халқларининг араблар истилосидан кейинги даврда болани номлаш одатларида юз берган ўзгаришлар бунинг яққол далилидир.

Исломи динининг Урта Осиёда кенг тарқалиши ва сингиши ерли халқлар маънавий ҳаётининг барча соҳаларида бўлгани каби, уларнинг болани номлаш одатлари ҳамда анъаналарига ҳам катта таъсир кўрсатди¹.

Бу даврга келиб исм беришнинг исломгача бўлган туркийча (ўзбекча) расм-русумлари “исломчасига, мусулмончасига номлаш” одатлари билан алмаша бошлади. Чақалоққа ном бериш ислом

¹ Арабларнинг Марказий Осиёни забт этиши, бунинг натижасида, маънавий-маданий оқибатлари, араб тилининг ўзбек тилига таъсири, араб тилидан сўз ўзлаштиришнинг лисоний ва нолисоний омиллари тарихий, этнографик, тилшунослик асарларида маълум даражада ёритилган. Қаранг: Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент: Фан, 1981. 111–124-бетлар ва б.

динининг маълум талабларини бажо келтириш асосида (масалан, чақалоқнинг қулоғига азон айтиш, чақалоққа диний тушунчали исмлар танлаш ва б.) амалга ошириладиган бўлди. Шу сабабли ўзбек исмлари фондининг таркибий қисмларидан бирини диний маъноли асли арабча бўлган номлар ташкил қилади. Бу номлар ўзбек тилига Ўрта Осиёда ислом дини кенг тарқалгач, маҳаллий аҳоли мусулмончилик расм-русумларига амал қила бошлагач кириб келди. Арабча диний маъноли номларнинг бунчалик кенг ўдум бўлиб кетиши сабабларини англаш учун ислом динининг болани номлашга оид кўрсатма ва қоидаларини билиш лозим бўлади.

Ислом таълимотига кўра, инсонни яратган, унга ҳаёт бахш этган, шунингдек, инсониятнинг кўпайиб, ўсиб боришига шароит яратувчи ёлғиз Аллоҳи таолонинг ўзидир. Шунга кўра кишига фарзандни ҳам Аллоҳ ато қилади. Шу сабабли туғилувчи чақалоқнинг ҳолати ва тақдири ёлғиз Аллоҳгагина маълумдир: “Фақат Аллоҳгагина ҳар бир аёлнинг кўтариб юрган ҳомиласини (ўғилми-қизми, расоми-нора-соми, чиройлими-хунукми эканини) ҳам, бачадонлар (муддатидан илгари) ташлайдиган болани ҳам, (тўққиз ойдан) ортиқроқ туриб қоладиган болани ҳам билур” (Қуръони Карим. Раъд сураси. 8-оят).

Ушбу ақидага кўра, Аллоҳ дунёга келажак чақалоқнинг ризқу рўзини, турмуши, соғлиги ва ҳаётини, бахту омадини, яшаш муддати ва ўлимини ҳам белгилувчи қудрат. Шундай бўлгач, мусулмонлар ўз фарзандларининг бутун борлиги, тақдирини Аллоҳга боғлашган, ундан ёрдам, мадад кутишган. Мана шундай илнж, умид чақалоққа берилувчи исмларда ҳам ўз ифодасини топган.

Исломда кишилар ижтимоий, маънавий ҳаёти ва турмушининг барча соҳалари каби бола тарбиясига оид ибратли кўрсатмалар ҳам мавжуд. Бунда бола тарбиясининг илк онлари унга исм қўйишдан бошланишини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Исломда чақалоқни номлашга оид баъзи аниқ қоида ва кўрсатмалар жорий қилинган бўлиб, унга амал қилиш мусулмонлар учун фарз ҳисобланган. Шу сабабли ислом динининг қонун-қоидаларини шарҳлаш ва тушунтиришга бағишланган бир қатор адабиётларда бу масалага алоҳида эътибор берилган. Чунончи, “Муошарот одоби” асарининг муаллифи шундай ёзади: “Бола дунёга келганда энг аввал эшитган товуши Аллоҳ таолонинг исми бўлиши лозим. Шунинг учун унинг қулоғига азон айтилади. Ундан сўнг асал ёки бошқа нарса билан боқа бошланади.

Еттинчи кунда сочи олиниб, сочи огирангида кумуш ёки олтин садақа берилади. Шу кунни исм берадилар. Бўлажак исми яхши

ва таъсирли бўлиши лозим. Шунинг учун болага бериладиган исми чол-кампирлар эмас, олим-имомлар сайлаб қўядилар”¹. Қайд қилинган расм-русум исломда мусулмонлар амал қилувчи шаръий ҳукмлар қаторига киради².

Мусулмонлар ўзларининг барча ишлари, ҳаракатларида бўлгани каби болани номлашда ҳам “Қуръон”даги куйидаги фикрларга таяниб иш кўришган: “Аллоҳ чиройли амал қилғувчиларни севади” (“Ол-и Имрон” сураси, 148-оят). “Аллоҳ таолонинг ўзи гўзалдир, гўзалликни яхши кўради”³.

Демак, Аллоҳ яхши ишлар, ҳаракатлар қилғувчиларни, чиройли сўзлар айтувчиларни, нафосатли тил эгаларини ардоқлар экан, инсонга берилувчи исм ҳам мазмуни ва кўркем бўлмоғи керак, дейилган хулоса келиб чиқади. Исломнинг бу масалада ҳам ўз йўли ва кўрсатмалари бор. Чунончи, пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳис-салом 300 та иш ва ҳаракатдан мусулмонларни қайтарган, яъни бу ишларни макруҳ деб ҳисоблаган. Булардан иккитаси: “Фарзандга маъносиз ва нафратли номлар қўйиш”, “Фарзандга ортиқча мақтовни эслатадиган исм қўйиш (Валиюллоҳ каби) дир”⁴.

Кўринадики, исломнинг болани номлаш ақидаси асосларини исмнинг маъноли, мазмуни, кибру ҳаводан ҳоли ҳамда чиройли бўлиши ташкил қилади. Муҳаммад пайгамбарнинг Зайнаб исми қандай қўйгани ҳақида “Ҳадис”да шундай ҳикоя қилинади: “Абу Рофиъ Абу Ҳурайрадан нақл қиладилар: Зайнабнинг исми аслида Барра (художўй, итоаткор) бўлган. Донг таратсин деб унга шу исми қўйишган эди. Жаноб Расулуллоҳ унинг бу исмини Зайнаб (хушманзара ва хушбўй дарахтнинг номи) деб ўзгартирдилар”⁵.

Шунингдек, мана шу мазмундаги ҳадис ҳам мавжуд бўлиб, унга Пайгамбаримизнинг инсон исми нафосатига муносабати равшан ифодаланган: “Агар менга бирор хабарчи юборсаларинг, ўзи кўркем ва исми ҳам чиройли кишини юборинглар”⁶.

¹ О л и м а т у л - Б а н о т. Муошарот одоби. Тошкент: Меҳнат, 1991. 17-18-бетлар.

² А ҳ м а д Ҳ о д и й М а қ с у д и й. Шаръий ҳукмлар тўплами. Тошкент, 1990. 12-бет.

³ Муҳаммад пайгамбар қиссаси // Ҳадислар. Тошкент, 1991. 66-бет.

⁴ А ҳ м а д Ҳ о д и й М а қ с у д и й. Шаръий ҳукмлар тўплами. 30-бет.

⁵ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил а л - Б у х о р и й. Ҳадис. VI. Тошкент, 1992. 132-бет.

⁶ Муҳаммад пайгамбар қиссаси // Ҳадислар. 55-бет.

Ислоом инсонлар номининг маъноли ва куркам бўлиши ҳақида гапирар экан, кишиларнинг бир-бирига лақаблар, ҳақоратли номлар қўйишини ва одамни ўша лақаб билан аташни ниҳоятда қоралайди. Ушбу фикрлар “Қуръон”даги мана бу сатрларда ёрқин ифодаланган: “Ўзларингизни (яъни бир-бирларингизни) мазах қилманглар ва бир-бирларингизга ёмон лақаблар қўйиб олманглар! Иймондан кейин фосиқлик билан номланиш (яъни мўмин кишининг юқорида ман қилинган фосиқона ишлар билан ном чиқариши) нақадар ёмондир! Ким тавба қилмаса, бас, ана ўшалар зolim кимсаларнинг ўзларидир” (Ҳужорот сураси. 2-оят).

Ислоом динида шахснинг номи кишининг ҳаёти ва тақдирида муҳим роль ўйнайди, яхши исм одамга омад, аксинча ёмон ва нуқулай исм эса бахтсизлик келтиради, деб ҳисобланади.

Аллоҳнинг номларини ёд олиш ва доимо дилда сақлаб, такрорлаб юриш, уларни айтиб тасбеҳ ўгириш мўмин-мусулмонларнинг асосий фазилатларидан бири саналади. Бунинг савоби ва фойдаси “Ҳадис”да шундай изоҳланади: “Абу Хурайра ривоят қиладилар: “Аллоҳ таолонинг бир кам юз, яъни тўқсон тўққизта исми бўлиб, кимки уни ёддан билса, жаннатга киргайдир. У тоқ сонни яхши кўргувчи бўлиб, ўзи ҳам тоқ (ягона)дир”¹.

Ислоом дини асосларини шарҳлашга ва ундан сабоқ беришга мўлжалланган диний адабиётлар, шунингдек, изоҳли лугат ҳамда қомусларда Аллоҳ таолонинг 99 исми ҳақида атрофлича маълумотлар берилган.

Фарзандга исм танланганда Аллоҳнинг ушбу номлари негизда ҳосил қилинган номлардан фойдаланишга даъват қилинади. Лекин Ислоомнинг талабига кўра, мусулмонларнинг фарзандларига қўйиладиган ном Аллоҳнинг номи билан маъносига кўра теппатенг келиб қолмаслиги, ундан устун турмаслиги лозим. Шу сабабли, одатда, Аллоҳнинг номидан ясалган исмлар таркибида арабча “абд” (қул), форсча “гулом”, туркий “қула” ёки ўша маънога яқин тушунчаларни ифода қила олувчи сўзлар келади. Ҳозирги ўзбек тилида Аллоҳнинг гўзал номлари замирида ясалган кўпгина исмлар мавжуд ва улар ўзбек кишиларининг атоқли отлари ҳам ҳисобланади. Биз Аллоҳнинг гўзал номларини ва ундан ясалган киши исмларини аввалги ишларимизда келтирганимиз сабабли, бу ерда уларни такрорлаб ўтирмаймиз².

¹ Аҳмад Ҳодий Мақсудий. Шаръий ҳукмлар тўлами. 194-бет.

² Қаранг: Бегматов Э. Исмчиروي. Тошкент: Фан, 1994. 14–25-бетлар; Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. Тошкент: ЎзМЭ, 1988. 7–11-бетлар.

Ислом дини инсон номининг нафосати ҳақида гапирар экан, энг аввало Аллоҳнинг ўзи гўзал исмлар соҳиби эканини қайта-қайта таъкидлайди. Бу ҳақида “Қуръон”да айтилган фикрларни келтирайлик: “Аллоҳнинг гўзал исмлари бордир. Бас, уни ўша исмлар билан чорланглар (ёд этинглар)” (Аъроф сураси. 180-оят). “У – Аллоҳ яратувчидир, (йўқдан) бор қилгувчидир, (барча нарсага) сурат-шакл бергувчидир. Унинг гўзал исмлари бордир. Осмонлар ва Ердаги бор нарса Унга тасбеҳ айтур. У қудрат ва ҳикмат соҳибидир” (Ҳашр сураси. 24-оят). “Аллоҳдан ўзга ҳеч қандай тангри йўқ. Фақат Унинг Ўзи бордир. Унинг учун энг гўзал исмлари бордир” (Тоҳа сураси. 8-оят).

Аллоҳнинг гўзал исмлари, уларнинг маъноси ҳақида “Ҳадис” ва бошқа хил диний адабиётларда анчагина талқинлар учрайди. Аллоҳи таоло номи иштирок этадиган ўзбекча исмларнинг катта бир гуруҳини охири -улла (-уллоҳ, -аллоҳ) компоненти билан тугайдиган атоқли отлар ташкил қилади. Бу исмларда Аллоҳни ҳар томонлама таъриф ва тавсифлаш ҳамда бу фикрни чақалоққа берилаувчи ном орқали изҳор қилиш, шунингдек, фарзандли бўлишни яратганининг (худонинг) иродасига боғлаш, бу учун шукроналар қилиш, боланинг борлиғи, келажаги, истиқболини тангрининг хоҳиш-иродаси деб билиш каби кўпгина мураккаб маънолар ифодаланганини кўрамиз. Бу гуруҳ номларни фақатгина бир маънода, бир хил тушунтириб бўлмайди. Номларнинг асоси охирида уланувчи -улла (-уллоҳ, -аллоҳ) унсури ҳар бир исмда ном қисмларининг маъно муносабатларига кўра ҳар бир ҳолда ўзига хос тарзда талқин қилиниши мумкин. Қуйида ўзбек тилида учрайдиган охирида -улла компоненти мавжуд бўлган исмларнинг баъзиларини келтирамиз: Абдулла – Аллоҳнинг қули, бандаси; Азизулла – Аллоҳ улуғ, муаззамдир ёки Аллоҳнинг қадри ва эъзозлиси; Алимўлла – Ҳамма нарсани билувчи, барча нарсадан хабардор воқиф (Аллоҳ); Аминўлла – Аллоҳ – собитқадам, субутайдир ёки Аллоҳ – ҳақиқатгўй, ростгўй ва мустаҳкамдир; Атоўлла – Аллоҳ берган ҳадя, совға, эҳсон (фарзанд); Аҳадулла – Аллоҳ яккаю ягона, ёлғиздир; Бакирулла – Аллоҳнинг ўрганувчи, билаувчи, мақсадга эришувчи кишиси; Бахшўлла, Бахшиўлла – Аллоҳга бағишланган, бахшида этилган бола ёки Аллоҳ ўргатувчи, таълим берувчи устоздир; Бақоўлла – Аллоҳ абадий, мангудир, яъни боқийдир; Зиёдулла – Аллоҳ берган тўхфа, эҳсон; Зикрулла – Аллоҳнинг ёди, хотираси; Аллоҳни эсловчи, ёд этувчи киши, ёдда тутувчи, художўй; Зиннатулла – Аллоҳнинг кўркем,

безанган кишиси; Зобирулла – 1) Аллоҳ асрайдиган, сақлайдиган; Аллоҳнинг паноҳида бўлган бола; 2) Аллоҳнинг кучли, қудратли фарзанди; Зокирулла – Аллоҳни эсловчи, уни мадҳ қилувчи бола; Зулфулла – Аллоҳ берган жингалак сочли қиз ва бошқалар.

Ушбу сатрлар муаллифининг “Исм чиройи” рисоласида охири -улло (-уллоҳ) билан тугайдиган 208 та исм маънолари изоҳланган¹. “Ўзбек исмлари маъноси” эса *абди*, *абду* билан бошланадиган исмлар батафсил изоҳланган². Шунинг учун бу масалага ортиқча тўхталиб ўтирмаймиз.

Юқорида келтирилган далиллардан кўринадики, ҳозирги даврда ўзбекларнинг атоқли отлари бўлмиш кўпгина номлар Аллоҳнинг “гўзал исмлари”дан ҳосил қилингандир.

Диний руҳдаги ўзбекча исмларнинг иккинчи манбаи – бу пайгамбарларнинг номларидир. “Қуръони Карим”да 25 та пайгамбарнинг номи аниқ кўсатилган бўлиб, булар: Одам, Идрис, Нух, Ҳуд, Солих, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб, Юсуф, Лут, Аюб, Зулқафл, Юнус, Мусо, Ҳорун, Шуайб, Илёс, ал-Ясаъ, Довуд, Сулаймон, Закариё, Яҳё, Исо ва Муҳаммаддир³.

Пайгамбарларнинг тилга олинган номларини аксарияти ўзбекларнинг атоқли оти сифатида ҳам келади. Шунингдек, бу номларга бошқа исмлар ёки сўзлар кўшилгани ҳолда анчагина янги номлар ҳосил қилинган: Одамбек, Одамбой, Одамтой, Одамқул; Идрис, Идрисали, Идрисмирза, Идрисхон, Идрисқул; Солих, Солихбой, Солиххон, Солихбўта, Солиххўжа, Солихқул; Иброҳим, Иброҳимали, Иброҳимбек, Иброҳиммирза, Иброҳимча, Иброҳимқул; Исмоил, Исмоилхон, Исмоилхон, Исмоилшо; Исҳоқ, Исҳоқали, Исоқхон, Исоқназар, Исоқтўра, Исоққул; Яъқуб, Ёқуб, Яъқуббек, Яъқубхон; Юсуф, Юсуфали, Юсуфжон, Юсуфаҳмад, Юсуфжон, Юсуфвали; Юнус, Юнусали, Юнусжон, Юнусмирза, Юнусқори, Юнусқул; Мусо, Мусоали, Мусоёр, Мусомуҳаммад, Мусомурод, Мусобой; Ҳорун, Ҳоррунхўжа, Ҳорунмирза; Илёс, Илёсали, Илёсиддин, Илёсқул; Сулаймон; Исо, Исобек, Исоёр, Исожон, Исомухаммад, Исомурод, Исотилаа, Исотой, Исохон, Исоқул ва бошқалар.

Пайгамбарлар, уларнинг яқинларининг асосий исмларидан ташқари, уларга хос хусусият ва фазилатларни ифода қилувчи

¹ Бегматов Э. Исм чиройи. Тошкент: Фан, 1994. 25–42-бетлар.

² Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. Тошкент: ЎЗМЭ, 1988.

³ Абдулазиз Мансур, Баҳманёр Шокир. Мусулмончиликдан нақ сабоқлар. Тошкент, 1992. 13-бет.

номаар – кунъялар, лақаблар, рамзий номаар ҳам мавжуддир. Масалан, Ал-Амин (Муҳаммад пайгамбарнинг сифати. Маъноси: тўғрисўз, жасур, аслазода). Тоҳира (Муҳаммад пайгамбарнинг хотини Ҳадичанинг сифати, маъноси: покдомон), Масих (Исо пайгамбарнинг сифати. Маъноси: асли “мой билан суртилган”, кейинчалик “худо тайинлаган”¹ ва бошқалар.

Имом ат-Термизий “Шамоили Муҳаммадия” асарида “Жаноби Расули акрам саллоллоҳу алайҳи вассалламнинг ном ва сифатларидан баъзилари” деб куйидаги икки маълумотни келтиради: “Ҳазрат Жубайр Мутъим Розийёллоҳу анҳу дебдураар: Жаноби Расули акрам саллоллоҳу алайҳи вассаллам марҳамат қилдилар. Менинг бирмунча номаарим бордур. Мен Муҳаммаддурман, Аҳмаддурман, Моҳидурман, Аллоҳ таоло мен билан дунёдан куфр-ни маҳв этур. Ман Ҳоширадурманки, одамлар менинг измимдан ҳашар этилураар ва мен Оқибатдурман. Оқибат маъноси ҳаммадан кейин пайгамбар келмас”. Яна: “Ҳазрати Ҳузайфа Розийёллоҳу анҳу дебдураар: Мен Мадина кўчаларининг бирида Жаноби Расули акрам саллоллоҳу алайҳи вассаллам ила мулоқот этиб қолдим. Ўшал вақтда Жаноб дебдилар: Мен Муҳаммаддурман, Аҳмаддурман, Набийу-р Раҳмадурман, Набийу-т Тавбадурман ва Муқафидурман ва Ҳоширадурман ва Набийу-т Тавба пайгамбари ва Муқаффи маъноси ҳамма пайгамбарларга итбоъ қилгувчи ва Набийу-л Малойим ҳам урушлар пайгамбари демақдур”².

Ҳозирги ўзбек тилида учрайдиган Муҳаммаддон, Аҳмаддон Ҳоширмат, Набижон сингари киши исмларининг юқорида қайд қилинган номаар билан алоқадорлигини инкор қилиб бўлмайди.

Ҳозирги ўзбек исмлари орасида халифаи барҳақлар (чориёрлар): Абу Бакр Сиддиқ, Умар, Усмон, Алиларнинг номаари ёки уларнинг номаари иштирокида ясалган исмлар ҳам тез-тез учраб туради. Чунончи: Сиддиқ, Сиддиқжон, Сиддиқназар (э.и), Сиддиқа (а.и); Умар, Умарали, Умаррасул, Умартой, Умархон, Умаршоҳ, Умарқул, Умарқўзи; Усмон, Усмонали, Усмонтой, Усмонхон, Усмонча, Усмонқул; Али, Алидарвеш, Ализот, Ализода, Аллимардон, Алиқул, Алихон, Алисаид, Алиқувват, Алимуҳаммад ва бошқалар.

¹ Маълумот учун қаранг: Муҳаммад пайгамбар қиссаси // Ҳадислар. Тошкент, 1991. 14–15-бетлар; Инжил лугати. II Инжил. Стогольм, 1992. 7-бет.

² Имом ат-Термизий. Шамоили Муҳаммадия. Тошкент: Меҳнат, 1991. 87-бет.

Аксарият ҳолатларда ўзбек тилида пайгамбарлар ва халифаларнинг исмлари биргаликда қўлланишини ва натижада тилимизда янги-янги қўшма исмлар ҳосил қилинганини кўрамиз: Алимухаммад (Алимаат, Алимамаат), Муҳаммадали; Алиумар, Умарали; Иброҳимали, Идрисали, Муҳаммадумар (Мадумар), Муҳаммадусмон (Мадушмон), Муҳаммадюнус (Мадюнус), Муҳаммадмусо (Мадмусо), Муҳаммадюсуф (Мамаюсуф), Муҳаммадаяқуб (Мамаёқуб, Матёқуб), Муҳаммадисо (Мадисо), Исомухаммад, Муҳаммадисҳоқ, Усмонали ва бошқалар.

Мусулмонларда, жумладан, ўзбекларда фарзандли бўлишни Аллоҳу таолонинг марҳамати, туҳфаси, ота-оналарига кўрсатган меҳру шафқати деб тушунилади: Оллоҳберди, Оллоберган, Худойберди, Худойберган, Худобахш, Тангриберди, Тангриберган, Уғонберди (Уғон – Аллоҳ, Худо), Азизберди, Каримберди, Азимберди, Мавлонберди, Бердимавлон, Бердирахим, Раҳимберди, Бердишукур, Бердирахмон, Раҳмонберди, Атоулло, Бахшулла, Иноятулла, Лутфилла, Инъом, Туҳфатулла, Туҳфанисо, Эҳсон, Ҳадяжон, Ҳадятулла, Инобат ва бошқалар.

Баъзида фарзандли бўлишининг сабабини пайгамбарлар, ҳалифа ва саҳобаларнинг муруввати, уларнинг эҳсони, кўмаги деб билганларни ҳам кўрамиз. Бердимухаммад, Бердинаби, Бердирасул, Расулберди, Бердиали, Муродали, Расулмурод, Муҳаммадниёз, Ниёзали, Алиниёз, Бахшиали, Эҳсонали, Инъомали ва бошқалар.

Пайгамбарлар, ҳалифаларнинг, оила аъзолари ёки қариндошларининг номлари ҳам муътабар исмлар сифатида эъзозланган ва ўзбекларнинг фарзандлари учун сеvimли атоқли отга айланган. Чунончи: Фотима, Марям, Ҳадича, Ҳалича, Ҳасан, Ҳусан, Зайнаб, Ойша, Сафия, (Сафиййа), Ҳабиба ва бошқалар.

Фарзанднинг дунёга келиши ва соғу саломат улғайишини турли диний тушунчаларга боғлаш ҳамда ўшанга мос равишда исм танлаш орқали ота-оналар, бир томондан, чақалоқнинг мусулмон фарзанди эканини таъкидлашса, иккинчидан, ушбу диний мазмунга эга исм ёш гўдакни турли бало-қазолардан, бахтсизлик ва ўлимдан асрайди, деб ишонилган. Ўзбек исмлари таркибида “ислом”, “дин”, “-иддин”, (-уддин), “мўмин”, “банда” сингари сўзлар мавжуд бўлган номларнинг кўпчилиги ушбу ишонч ва эътиқоднинг натижасидир. Чунончи, Исломали, Исломберди, Исломқул, Нурислом; Мўмин, Мўминали, Мўминнисо; Динасила, Динаҳмад, Динмурод, Динмуҳаммад ва бошқалар.

Ўзбек тилида охири *-гиддин* (*-уддин*) қўшимчаси (сўзи) билан тугайдиган анчагина исмлар бўлиб, улар англаувчи маънолар ҳам турли-тумандир:

Аминиддин – динни мустаҳкамловчи ёки диннинг қадрли фарзанди; **Асириддин** – динга бўйсунган, динга итоат қилувчи, дин хизматкори; **Асомиддин** – диннинг тутқичи, таянчи ёки диннинг кўмаги, мадади; **Баҳоваддин**, **Баҳовуддин** – диннинг улуғворлиги, кўрки ёки дин ато қилган бола; **Жаловиддин** – диннинг улуғворлиги, шавкати, шуқуҳи, диннинг буюклиги ва равнақи; **Завқиддин** – диннинг завқи, шодлиги, дин берувчи завқу шавқ, ҳузур ёки диннинг ҳузур-ҳаловатли фарзанди; **Зайнулобиддин** // **Зайлобиддин** – сифинувчиларнинг яхшиси, аълоси, энг яхши мусуамон; **Зафариддин** – диннинг зафари, ғолиблиги, диннинг иқболи, истиқболи; **Зиёвуддин** – диннинг нури, ёғдуси, дин машъали; **Зоҳиддин** – диннинг ҳақиқий муҳлиси, ихлосманди, тақводор, авайё; **Имомиддин** – диннинг олдинда турувчи кишиси, диннинг бошлиғи, бошловчи, раҳнамоси; **Исомиддин** – диннинг тутқичи, суянчи, динга мадад берувчи, динга кўмакдош; **Камолиддин** – диннинг равнақи, камолати ёки диннинг камолга етган, етук фарзанди; **Мифтоҳиддин** – диннинг калити, очқичи, дин сари йўл; **Мушириддин** – диннинг таянчи, диннинг мададкори; **Муслиҳиддин** – динни янгилловчи, динни янгидан тикловчи; **Муширифиддин** – динни мустаҳкамловчи, диннинг собитқадам ҳимоячиси, динда қатъий, муқим турувчи; **Назириддин** – дин йўлига бағишланган, динга садақа қилинган; **Обиддин** – динга ибодат қилувчи, сифинувчи, художўй; **Олимиддин** – диннинг тинчлиги, омонлиги, барҳаётлиги; **Рафиддин**, **Рафиуддин** – динни улуғловчи, динни юксалтирувчи; **Рашидиддин** – динга йўл кўрсатувчи, диннинг йўлбошчиси, саркори; **Салоҳиддин** – диннинг эзгулиги, яхшилиги, дин бахш этувчи иқбол, саодат ёки диннинг саодатли фарзанди; **Толибиддин** – динни кўмсовчи, динни ўрганувчи, дин муҳлиси; **Фаноҳиддин** // **Паноҳиддин** – динга сифинувчи, диндан паноҳ истовчи, диндан нажот кутувчи; **Фасиҳиддин** – динни нозик даражада, яхши тушунувчи, диннинг нозиктаъб шарҳловчиси; **Фузайлиддин** – дин донишманди, билимдони; **Ғозиддин** – дин учун муқаддас жангга кирувчи, диннинг жасур, ғолиб курашчиси; **Ғуломиддин** – дин хизматчиси, диннинг қули, содиқ фарзанди.

Ушбу сатрлар муаллифининг “Исм чиройи” рисоласида 150 дан ортиқ охири “дин” билан тутаган исмлар англаувчи маънолар

изоҳланган¹. Ислоом дини ва унинг ақидалари асрлар давомида ўзбек халқининг маданий, маънавий ҳаётига чуқур сингиб борди. Кишилар ўзларининг кундалик турмуши, ишлари, эзгу ният ва амалларини, орзулари, омад ва бахтини динсиз тасаввур қила олмас эдилар. Айниқса, фарзанд кўриш, чақалоқнинг ҳаёти, соғлиги, уни турли касофатлардан муҳофаза қилишдек муқаддас ва нозик ишда диннинг шарофати ва кўмагига қаттиқ ишонилар эътиқод чуқур иддиэ оиди. Натижада чақалоққа берилувчи бир қатор номлар ислом динининг муқаддас, хосиятли ойлари, кунлари ҳақидаги, исломнинг турли тушунча ва тасаввурлари ҳақидаги ғояларини ифода қилувчи сўزلардан ясалди: Сайид, Сайидбек, Сайиднисо; Сўфи, Сўфиқул, Сўфиқиз; Вали, Валия; Шайх, Шайхулла; Хўжа, Хўжабек, Хўжанисо; Ҳожи, Ҳожибой, Ҳожиқул, Ҳожинисо; Қори, Қория, Қорияхон; Эшон, Эшонхўжа, Эшоной; Махсум, Махсума; Имом, Имомқул, Имомиддин; Ислоом, Ислоомқул; Аълам; Дарвеш, Дарвешали; Шоҳид, Шоҳида; Қаландар; Мусулмон, Мусулмонқул; Ғози, Ғозибой, Ғозия, Ғозинисо, Ғозихон; Халиф, Халифа; Муслим, Муслима; Тиловатхон; Туморхон; Зоҳид, Зоҳида; Девона, Девонақул; Зикриё; Намоз, Намозбой, Намозбуви; Уммат, Умматали; Тавфиқ; Жаннат, Жаннатбу, Жаннатхон; Кавсарой, Кавсархон; Мадина; Арофат ва бошқалар.

Ушбу гуруҳга мансуб бўлган бир қатор исмлар исломда муқаддас, хосиятли ҳисобланган кунлари, ойлари, байрамлари номидан ясалган. Бундай исмларда, бир томондан, чақалоқнинг туғилган вақти, пайтига ишора қилиш мавжуд бўлса, иккинчи томондан мана шу каби номлар чақалоққа яхшилик келтиради, унинг соғу саломат ва бахтли бўлиб ўсишига гаров бўлади, дейилган умид ва ишонч мужассамлашган. Чунончи: **кунлари номидан ясалган исмлар:** Жума, Жумакелди, Жумамурод, Жумабой, Жуматош, Жуманазар, Жуманиёз, Жумақилич, Жумагул, Жуманор, Жумасултон, Жумахон, Жумақиз ва бошқалар. Хосиятли, муқаддас деб юритилувчи ойлари номидан ясалган исмлар: Мухаррам, Ражаб, Ражаббой, Ражаббек, Сафар, Сафарали, Сафартурди, Сафарой, Сафарнисо, Ашур, Ашурали, Ашурра, Ашурбиби, Рамазон; **диний байрамлари номидан ясалган исмлар:** Ҳайит, Ҳайитбой, Ҳайитбуви, Ҳайитгул ва бошқалар.

Ислоом дини ва араб тилининг таъсири остида ўзбек тилида пайдо бўлган исмлар ҳамда исми бериш одатларига оид юқорида таҳлил қилиб ўтилган мулоҳазаларни жамлайдиган бўлсак, исломнинг бо-

¹ Бегматов Э. Исм чиройи. Тошкент: Фан, 1994. 58–66-бетлар.

лага исм қўйишга онд қуйидаги қоидалари ва талаблари мавжудлиги маълум бўлади:

1. Мусулмон ўз фарзандига гўзал, чиройли исм қўйиши лозим.

2. Мусулмонлар ўз фарзандига қўядиган исм, ном эгаси бўлган шахсни ҳаддан ортиқ мадҳ қилувчи, мағрурлантирувчи бўмаслиги керак.

3. Болага исмни Аллоҳи таолонинг гўзал исмларидан ясалган номлардан танлаш ёки болага берилаётган исмда Аллоҳ номининг бирор товуши (ҳарфи) бўлиши шарт.

4. Мусулмон кишининг исми маъно ва шаклий жиҳатига кўра Аллоҳи таолонинг исмига айнан мазмунан тенг келиши ёки ундан ортиқ туриши мумкин эмас.

5. Мусулмонларнинг исмларида уларнинг Аллоҳи таолога, унинг пайгамбарига, исломга бўлган эътиқоди, ҳурмати, тобелиги, сизку садоқати ифодаланиб турмоғи лозим.

6. Мусулмон кишилар бир-бирининг исмини тўлиқ айтиб чақиришлари лозим.

7. Мусулмонларнинг бир-бирига лақаб қўйишлари, масхара қилишлари гуноҳи азимдир.

Умуман мусулмонлар, жумладан, ўзбеклар исломнинг болани номлашга онд юқорида қайд қилинган талабларига асрлар давомида амал қилиб келишади. Шу билан бирга, ўтмишдан то ҳозиргача ўтган давр ичида чақалоқни номлашнинг исломча қоидalarидан маълум даражада четга чиқиш ва чекиниш ҳолатлари юз бериб турганини кузатиш мумкин. Булар қуйидагиларда кўринади:

Аллоҳи таолонинг номааридан ясалган исмларнинг аксарияти амалда шаклан тўлиқ (Абдуқодир) ёки қисқартирилган, нотўлиқ (Қодир, Қодирбой) ҳолда қўлланиши одат тусига кириб қолган. Чунончи: Абдуазиз ва Азиз, Абдуазим ва Азим; Абдулаҳад ва Аҳад, Абдувахҳоб ва Ваҳҳоб; Абдумавлон ва Мавлон каби.

Бундай исмларнинг қисқарган, нотўлиқ вариантлари баъзан мустақил ҳосил бўлган номдек тасаввур қилинади. Буни кўпгина ота-оналарнинг чақалоқни ҳозирда Иззат, Жалола, Карим, Воҳид каби номлашида кўриш мумкин. Шунингдек, ўзининг тўлиқ шаклидан узилган баъзи исмлар англлатувчи маънолар нисбатан ижобий ва янги исм бўлиб, номнинг тўлиқ шаклини ифода қилувчи илк маънодан фарқ қилади. Азиз – қадрли, қимматли, мўътабар (аслида Абдуазиз), Асад – арслон; кучли, бақувват, довжуррак (аслида Асадулла), Вафо – содиқ, садоқатли, вафодор (аслида Абдувафо),

Жалил – атоқли, донгдор, машҳур (аслида Абдужалил), Жалол – улуғ, кўркам, шавкатли (аслида Абдужалол), Манноф – олижаноб, қимматли (аслида Абдуманноф), Раҳим – марҳаматли, меҳрибон, шафқатли (аслида Абдураҳим) ва бошқалар. Демак, исмларнинг қисқарган шаклларида, аслида Аллоҳи таолога тегишли бўлган сифат ва хусусиятлар унинг бандаси бўлган шахсларга мансуб белгиларга айланиб қолмоқда.

Қисқартиш туфайли юзага келган ўзбекча номлар орасида шундай исмлар ҳам учрайдики, бунда ном ифода қилувчи хусусият ва маъно фақатгина Аллоҳи таолога ва унинг пайғамбарига тегишли бўлиб, бу белги ва сифатнинг инсонга нисбат берилиши мантиқан ёпишмайди. Чунончи: Воҳид – яккаю ёлғиз, ягона (Абдувоҳид), Ваҳҳоб – гуноҳдарни кечира олувчи, кечирувчи, авф этувчи (аслида Абдуваҳҳоб), Жаббор – гуноҳ учун жазо берувчи, азобловчи (аслида Абдужаббор), Қаҳҳор – гуноҳ учун раҳм-шафқатсиз, кечирмовчи (аслида Абдуқаҳҳор), Мавлон – яратувчи, бор қилувчи (аслида Абдумавлон), Раззоқ – бандаларига ризқ-рўз берувчи, насиба улашувчи (аслида Абдураззоқ), Наби – пайғамбар, элчи (асли Абдунаби, Набиулла), Расул – пайғамбар, Аллоҳнинг элчиси (асли Абдурасул) ва бошқалар.

Қисқартиш туфайли ҳосил бўлган баъзи исмларнинг маъноси тамоман мантиқсиз бўлиб қолганини кўрамиз: Бурҳон (Бурҳонбой, Бурҳонхўжа) – далил, исбот (асли Бурҳониддин); Восит (Воситжон) – ўртада турувчи, холис (асли Абдувосит); маъноси ноқулай ҳолга келган Мифтоҳ – очқич, калит (асли Мифтоҳиддин) ва бошқалар.

Ўзбек номлари орасида баъзан маъносига кўра ғоят қўпол ва ноқулай ҳолатга келиб қолган Худоев, Оллоев, Набиев, Пайғомов, Расулов сингари фамилияларни учратиш мумкин. Бу фамилиялар аслида Худойберган, Худойберди, Худойназар, Оллоберди, Оллоҳназар, Пайғамбарқул, Пайғомназар, Абдурасул, Расулберди, Расулидин каби тўлиқ номларнинг қисқаришидан юзага келган тўмтоқ исмлардир.

Аллоҳи таолонинг исмларига, шунингдек, бошқа муқаддас номларга тўғри муносабатда бўлиш ҳақида сўз борар экан, “Ҳадис”лардан олинган куйидаги фикрни келтиришни ўринли деб ҳисоблаймиз: “Уч тоифа бадбахт одамлар бор, уларнинг ҳолидан сўрамай кўя қолай:

1. Аллоҳдан улуғлигини талашган одам (яъни ўзига бино қўйган).

2. Аллоҳдан азизлигини талашган одам (яъни иззатталаб киши).

3. Аллоҳнинг исми, сифатларига шакланган ёки раҳматидан умидсиз бўлган одам¹.

VIII–XI асрларда қадимий туркий (ўзбекча) исмлар ва ўзбек тилига араб тилидан кирган номлар ўртасида ҳаёт-мамонт кураши борди. Бундай кураш ўша даврдаги ўзбек ва бошқа туркий халқларнинг болани номлаш одатларида ва ўша асосда чақалоққа қўйилган исмларда ёрқин ифодаланган. Мана шу курашнинг тарихий ҳамда қонуний натижалари ҳозирги ўзбек тилидаги исмларнинг луғавий таркибида ёрқин кўриниб туради. Фикримизнинг исботи учун қуйидаги баъзи қизиқарли хусусиятларни қайд этишни лозим топамиз.

Биринчидан, ўзбекча (туркий) ва арабча исмларнинг ўзаро курашида кўпинча арабча ном голиб чиққанини кўрамиз. Чунки ўша даврда ўзбекларнинг ном бериш расм-русумлари қатъийлик билан ислом дини талабларига бўйсундирилган эди. Исм қўйишнинг диний, яъни исломча усул ва қоидалари ўша даврда ҳам маънавий, ҳам моддий жиҳатдан қўлаб-қувватланар эди. Натижада курашда голиб чиққан асли арабча исмлар ўзбек тилида мустаҳкамланди, аксинча мағлубиятга учраган баъзи қадимий туркий (ўзбекча) исмлар истеъмождан чиқиб кетди. Мана шу сабабли ҳам исломгача расм бўлган бир қатор туркий исмлар, шунингдек, қадимий туркий ёзма ёдгорликлар тилида ва бошқа хил ёзма манбалар тилида учрайдиган бир қатор туркий исмлар ҳозирги давр ўзбек исмлари орасида учрамайди. Ҳозир тилимизда мавжуд кўпгина асли арабча исмлар ўша даврда курашда голиб чиққан атоқли отлардир.

Иккинчидан, ўзбекларнинг болани номлаш одатларида ислом дини таъсирининг кучайиши ва ҳукмронлиги барибир ўзбекларнинг болага ном бериш билан алоқадор кўпгина қадимий расм-русумларини, уларнинг барчасини йўққа чиқара олмади. Айниқса, мардлик, ботирлик, жасурлик тушунчалари, этик ҳамда эстетик тасаввурлар билан алоқадор бўлган, боланинг туғилиш шароити билан боғлиқ бўлган, шунингдек исломгача амал қилган қадимий, диний, маҳаллий анъаналарнинг ифодачиси бўлмиш кўпгина ўзбекча исмлар ислом дини тарқалган даврдан кейин ҳам қўйилишда давом этди ва арабча исмлар билан курашда ўз мавқеини сақлаб қола олди. Ўзбекча

¹ Муҳаммад пайгамбар қиссаси // Ҳадислар. 80-бет.

исмлар орасида ҳозирда мавжуд бўлган қуйидаги номлар фикримиз далилидир: Тошбой, Турғун, Турғуной, Сотиболди, Топиболди, Йўлдош, Эргаш, Кўпай, Кўпайсин, Тоштемир, Бўронбой, Олтибой, Менгой, Тўқсонбой, Кўкламой, Болтабой, Бўтабой ва бошқалар.

Учинчидан, ўзбеклар қадимдан амал қилиб келган болани номлаш одатлари билан исломча ном бериш одатлари, диний қоидалар ўртасида аста-секин қандайдир ўзаро келишиш, бирлашиш ҳодисаси юз берганини кўрамиз. Бунга кўра чақалоққа иккита исм бериш: бири ўзбекча (тожикча ҳам бўлиши мумкин) ва иккинчиси арабча бўлган диний исм берилади. Бундай номлар кейинчалик кўшиланган, кўшалок ҳолда айтиладиган бўлди. Натижада ўзбек тилида қисмлари ўзбекча ва арабча, арабча ва ўзбекча бўлган кўпгина кўшма исмлар пайдо бўлган. Ўзбек тилидаги Турдимухаммад, Мухаммадтурди, Турсунали; Гуломали, Эшмухаммад, Алишер, Шерали, Эрмухаммад, Эрали, Йўлдошмухаммад, Жумали, Дехқонали, Эргашали, Турдинисо, Турдиали, Ботирали, Оймурод, Ойнисо, Бўринисо, Мухаммадбўри, Қутлуғмухаммад сингари исмлар ушбу жараёнга далил бўла олади.

Тўртинчидан, даврлар ўтиши билан ўзбекларга қўйилган бир қатор арабча, диний исмлар ўзбек тилининг ўз ички қонуниятларига бўйсундирила борди. Натижада халқ шева ва лаҳжаларида номларнинг турли шевавий кўринишлари, қисқартма шакллари юзга келди. Бу, айниқса, қисмларидан бири арабча бўлган ўзбекча кўшма номларнинг қисқарган шаклларида аниқ кўринади: Тошмат (Тошмухаммад), Тошан (Тошназар), Буврай (Бувироҳила), Тожимон (Тожимухаммад), Субҳон (Субҳонулла), Солой (Салоҳиддин), Сайдил, Садала (Саъдулла), Роман, Раман (Абдурахмон), Ризомат (Ризомухаммад), Рамат (Раҳматулло), Эгам (Эгамназар), Бахтин (Бахтинисо) ва бошқалар.

Ўзбек тилига кириб келган диний руҳдаги бир қатор асли арабча бўлган номлар вақт ўтиши билан истеъмолдан чиқа бошлади. Ҳатто, уларнинг кўплари унутилди ҳам. Тилимиз тарихида кўлаб учрайдиган бир қатор арабча номлар, ўзбекларни аташнинг бошқа хил арабча усуллари эндиликда ўзбеклар удумидан чиқиб кетди. Бу жиҳатдан баъзи кўшма исмлар таркибида биринчи қисм бўлиб ўзбекча номнинг келиши характерлидир: Турсунназар, Тўхтанисо, Турдимат, Эшмурод, Эшмухаммад, Ўрмонали, Эшқувват, Эрмамат, Эгаммурод, Тўхтамурод, Келдимухаммад, Йигитали, Йўлдошали каби.

Диний тушунча ва тасаввурларнинг ифодачиси бўлмиш арабча исмлар билан бир қаторда, уларнинг худди шундай тушунчаларни англаувчи ўзбекча, тожикча калька ва таржималари ёнма-ён қўлланишини кўрамиз. Чунончи: Тангриберди – Оллоберди – Худойберди – Худойдоо; Тангрикул – Оллокул – Худойкул – Абдулла ва бошқалар.

Таркибида *кул*, *абд*, *гулом* сингари сўзлар келиб айнан бир маъно англаувчи исмлар ҳам мана шулар қаторига киради: Абдуали – Аликул – Гуломали; Муҳаммадкул – Муҳаммадгулом – Абдумуҳаммад, Абдурахим – Раҳимкул ва бошқалар.

Диний ақидаларга асосланган исмлар таъсирининг ўзбек тилида кейинчалик қисман сусайишига олиб келган омиллардан бири – арабча исмларнинг шаклан бузилиши, ном қисмларидан бирининг туширилиши ва кейинчалик унутилишидир. Абдуқодир исмининг Қодир, Қодиржон, Қодирбой, Қодирбек; Абдушукур исмининг Шукурбек, Шукурбой; Абдусаттор исмининг Саттор, Сатторбек, Сатторжон; Абулқосим исмларининг Қосим, Қосимбой, Қосимжон, Қосимбек; Абдусамад исмининг Самад, Самадбой, Самаджон; Абдулфайзи исмининг Файзи, Файзибой, Файзикул; Сирожиддин исмининг Сирож, Сирожбой; Лутфулла, Лутфинисо исмларининг Лутфи, Лутфихон Лутфижон тарзида қўлланиши мана шундай ҳодисанинг қонуний маҳсулидир. Демак, кўпинча арабча ном таркибидаги *абд* // *абду*, *-иддин* (*-уддин*), *-улла* сингари унсурлар туширилади.

Биз юқорида араб антропонимиясидан ўзлашган диний тушунча, эътиқод ва тасаввурлар билан боғлиқ исмларнинг асосий намуналарини таҳлил қилдик. Булар арабча ўзлашма қатлам исмларнинг асосини, етакчи мотивини ташкил қилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, араб ўзлашмалари орасида кишиларнинг фарзандига бўлган муносабатини турли касалликлар бевақт ўлимдан асраш чораларини англагандиган исмлар, шунингдек, ота-оналарнинг болага бўлган орзу-умидларини ифода этадиган номлар ҳам мавжуд. Бундай исмларнинг асосий типларини қуйида келтирамиз.

Маълумки, бола туғилгач, ота-оналар аввало фарзандига соғлиқ тилайди, уни турли касалликлар, бало-қазолардан ҳимоя қилади. Шу туфайли араб тилидан ўзлашган антропонимларнинг маълум гуруҳини гўдакни “ҳимояловчи номлар” (асровчи исмлар) ташкил қилади. Мана шу ҳаракат болага танланган исм учун асос бўлади. Арабча ўзлашма исмларнинг баъзи намуналари қуйидагилар:

1. Бола мустаҳкам нарсаларга қиёсланади, унинг турли хавф-хатар олдида мустаҳкам, иродали бўлишини ишташади: Ҳожар (тош, тошдек мустаҳкам), Сада (қайрағочдек, ёғочдек мустаҳкам), Сувон (эговдек маҳкам), Табия (қалъадек маҳкам, мустаҳкам ҳимояланган), Ҳисор (кўргон, қалъадек маҳкам), Жомад (тошдек мустаҳкам), Жарира (мол терисидан ясалган арқон, қайиш), Зарира (ёвшондек маҳкам), Зулфин, Зулфина (эшикнинг темир ҳалқасидек мустаҳкам), Изора (кўргошинмонанд), Маъдан (метин, асл тошдек мустаҳкам), Метин (метиндек маҳкам) ва бошқалар.

2. Бола унинг душманлари олдида зътиборсизроқ бўлсин, болага ёмон кўзлар назари тушмасин, кўз тегмасин деб болага исм хунук маъноли сўзлардан танланади: Баттол (бемаза, ярамас), Дунбой (ёмон, арзимас), Жунайд (гувала, кесак), Санар (лой, балчиқ, ифлос), Талҳак (какра, аччиқ), Қалб (кучук), Сойир (ўзга, бошқа бола) Табдила (алмашиб олинган қиз), Талғат (тоғаси уйида туғилган).

3. Бола яшасин ва умри узоқ бўлсин дея, қари чол ва кампирлар исми берилади: Зол (қари чол, кекса), Аршод (кекса, доно) ва бошқалар.

4. Бола қандайдир ҳимоя остига олинган (боғланган, маҳкамлаб кўйилган), уни ўлим олиб кетолмайди, деб тасаввур қилинади ҳамда чақалоқ мана шу хусусиятга эга бўлишини орзу қилишади: Газима (боғланган, маҳкам), Забун (маҳкам, мустаҳкам), Изолар (ҳимояланган, маҳкам), Ҳазора (турғун, собит), Ҳалқа (ҳалқаланган, маҳкамланган), Ҳимоя (ҳимоя остига олинган), Омина (ҳимояланган), Робий (боғланган, занжирланган), Сабри (чидамли, тўзимли), Саид, Саида (маҳкам, мустаҳкам), Сайина (маҳкам, чидамли), Собит, Собита (турғун, маҳкам), Кафолат (ҳаёти кафолатланган), Макнуна (яширин, беркинган; гавҳар), Манзар (назр қилинган бола), Масрура (тўсилган, ҳимояланган), Маҳфуза (ҳимояланган, яшовчан), Муқим, Муқима (мустаҳкам, яшайдиган бола).

5. Баъзи ҳолатларда бола туғилганда унинг баданида нотабиий белгилар, ортиқчаликлар, фарқли ҳолатлар мавжуд бўлади. Масалан, кўр бўлиб туғилиши, баданида қора ёки қизил холнинг мавжудлиги, қўл ва оёқ бармоқларининг олтита бўлиши ёки қўл кафт қисмининг билақдан йўқлиги, букур бўлиши, “тиш” билан туғилиши. Кўрлиги ёки соқовлиги ва бошқалар. Мана шундай ҳолатларда кишилар таажубга тушишади ва уни яратувчининг хоҳиш-иродасига боғлашади. Ушбу нуқсонлар катталашиб

ёки кўпайиб кетишидан кўрқишади ва турли расму удуларни адо этишади. Болани ўша нуқсонлар номи билан аташмаса, у бола соғлигига зарар келтиради, бу нуқсонлар йўқолмайди, деб ўйлашади. Араб тилидан кирган қуйидаги исмлар мана шундан далолат беради: Аломат (баданида бирор нуқсон билан туғилган), Башорат (Аллоҳ хоҳиши), Ишора (баданида қандайдир ортиқча нуқсони бор), Каромат (Аллоҳ каромати), Киноят (бирор нишон билан туғилган), Муҳир (баданида бирор нишони бор), Рамз (нишона, белги), Фатила (жингалак соч), Ҳадича (чала туғилган), Ҳайрат (боладаги нуқсонни кўриб таажжубланиш, ҳайратланиш), Ҳайсият (белги, нишон билан туғилган).

6. Болани худодан ёлвориб, илтижолар қилиб олганмиз деган маънода исм қўйишади. Шундай қилинса, бола турли хавфлардан холи бўлади, деб ўйлашган: Дариг (афсусланиб, надомат туфайли эришилган бола), Жазо (аввалги турмаган болалар ўрнига берилган бола), Зорбой (зорланиб юриб эришилган бола), Ижобат (илтижоларимиз инобатга олиниб эришилган бола), Илтижо (ёлвориб сўралган бола), Инобат (маъқул топиб берилган), Интиқ, Интиқой (сабрсизлик билан кутилган), Натижа (илтижоларимиз маҳсули бўлган бола), Нафас, Нафасой (Аллоҳ ёки авлиёлар нафаси натижаси), Нидо, Нидохон (ёлворишимиз натижаси), Нозила (Аллоҳ натиқоти), Ноил, Ноила (орзу қилинган), Рамиза, Расида (орзу қилинган қиз), Тазаррув (ялиниб олинган бола), Таманно (илтижо қилиб топилган қиз), Тасалли (кўнгилни хотиржам қилган), Таскин, Таскина (кўнгилни тинчлантирган қиз), Тасмия (кўнгилга тасалли берувчи), Умид, Умида (орзу қилиб юриб эришилган), Шавқи, Шавқия (орзу қилинган), Ҳасрат (орзу-армонимиз бўлган бола), Иродат (тилаб олинган), Лозим, Лозима (керак, кутилган), Майлон (орзиқиб юриб эришилган), Майманат (Аллоҳ сийлаган), Манзират (кутилган бола), Манзур, Манзура (кутилган, ният қилинган бола), Матлаб (хоҳланган, тилаб олинган), Матлуб, Матлуба (сўраб олинган), Мақсад, Мақсадой (биз орзу қилган бола), Мақсуд (хоҳланган, кутилган), Мискин (биз муҳтож бўлган бола), Мувофиқ (армон билан кутилган), Музир, Музира (зарур, керак), Муножот (ёлвориб юриб эришилган), Мунтазир (интизор бўлиб кутилган), Мурод, Муродақабул (мақсадимиз бўлган бола), Мушток (интизор бўлиб эришилган), Муяссар (орзу қилиб юриб эришилган), Муҳтож (муҳтож бўлиб эришилган) ва бошқалар.

7. Фарзандни (айниқса, боласи турмаган oilаларда) аввалги турмаган бола ўрнига Аллоҳ берган "туҳфаси, эҳсони, ҳадяси"

деб билишади ва ушбу тушунча исмга мотив (сабаб) қилиб олинади. Араб тилидан ўзлашган исмларнинг бир гуруҳи мана шу мотив билан боғлиқдир: Атиқа (туҳфа, совға), Баязит (ҳадя, совға), Зайд, Зайда, Зайдбек (туҳфа, инъом), Иноят (хайрихоҳлик, инъом), Иноғом (совға, туҳфа), Инъом, Инъома, Инъомулла (туҳфа, тортиқ), Мақсум (туҳфа, совға), Маҳрифа (гуноҳидан ўтилган), Эҳсон (лутф, илтифот), Қисмат (толеимизга берилган туҳфа), Ҳадя (туҳфа, эҳсон) ва бошқалар.

Араб тилидан ўзлашган исмларнинг бир гуруҳида инсон учун муҳим бўлган хислатлар, яъни боланинг яхши тарбияли одам бўлиб улғайишини хоҳлаш мотиви ифодааланган. Бу қуйидаги исмларда ёрқин кўринади:

1. Чақалоқнинг камтарин, оддий одам бўлишини хоҳлашади: Ихлос, Ихлоса (сода, самимий), Риёз (ювош, мўмин-қобил), Қумри, Қумринисо (қумридек беозор, ювош), Ҳарир, Ҳарира (юмшоқ табиатли), Ҳалим, Ҳалима (мулоийм).

2. Боланинг улғайиб, меҳрибон, дилкаш, шафқатли, одамови бўлишини хоҳлашади: Ваду (меҳрибон, гамхўр), Жазолат (дилкаш, чечан), Ишқия (меҳр-мурувват соҳибаси), Иқбол, Иқболой (бахт, саодатли бўясин), Лутфи (илтифотли, меҳрибон), Масуба (яхшилик қилувчи), Махфират (рахмдил, шафқатли), Мушфиқ (меҳрибон, меҳраи), Раҳим, Раҳима (меҳрибон, раҳмдил), Илтифот (лутф, яхшилик), Латиф, Латифа (мулоийм, меҳрибон).

3. Улғайиб ота-онасига, одамларга кўмақдош, ёрдамчи бўлишини ишташади: Ансор (ёрдамчи, кўмакчи), Аркона (суюнч), Имдоод (кўмак, мадад), Муин, Муина (кўмакчи, ёрдамчи), Гиёс (ёрдамчи, суюнчи) ва бошқалар.

4. Улғайиб қадрдон, садоқатли дўст, уфат, эш бўлиб юришини ишташади: Анис, Аниса (дўст, йўлдош), Ахий (дўст, биродар), Ахиб (ҳамдам, дўст), Жалис (отасига эш бўлиб юрсин), Масхуб (ҳамроҳ, эш), Маҳбуб, Маҳбуба (дўст, суюкли ўртоқ), Махсуба (эш, йўлдош), Мунис, Муниса (дўст, сирдош), Муҳаббат (дўстлик, дилдан яқинлик), Муҳиб, Муҳиба (дўст, йўлдош), Надим (дўст, ҳамдам), Радифа (ҳамроҳ, йўлдош), Рафик, Рафиқа (дўст, ҳамдам, йўлдош), улфат (дўст, шерик), Ҳабиб, Ҳабиба (қадрли, суюкли дўст, ўртоқ) каби.

5. Фарзандининг қатъий сўз, аҳдида турувчи инсон бўлишини хоҳлашади: Аҳдия (субутли), Вафо (садоқатли), Вафодор (содиқ қиз), Диёнат (субутли, сўзида турувчи), Замир, Замира (виждончи, софкўнгли), Содик, Содиқа (садоқатли) каби.

6. “Тарбияли, одобли” тушунчасини ифодалайдиган лексемада бевосита исмга асос бўлган ҳолатлар учрайди: Ибрат (барчага маъқул бўлган), Мақбул (одамларга яқин), Мулоийим (одобли, тарбияли), Муназзам (интизомли, одобли), Мунжиҳа, Мунтазам (тартибли, саришта), Режа (тартибли, интизоми), Фаросат (одобли, фаросатли), Фузаил (яқши хислатли), Хосият (яқши сифатлар эгаси), Ҳарир, Ҳарира (юмшоқ табиатли), Муносиб (арзийдиган, мақбул) ва бошқалар.

7. Боланинг улғайиб ҳаммага манзур, яқин, ёқимтой бўлишини ишташади: Абир, Абира (ёқимтой, хушбўй), Анбар (хушбўй, ёқимтой), Асал (ширин, ёқимли), Афсах (ширинтил), Иқлима (истараси иссиқ, жозибали), Лазиз, Лазиза (ёқимли), Лазокат (ширин, ёқимли), Макнуна (мулоийим, одамга яқин), Мубин, Мубина (очиқ чеҳрали, ёқимли), Набот (ширин, ёқимли), Дақиқ, Дақиқа (ширинсўз соҳиби), Муаттар (хушбўй, ёқимли).

8. Тарбиянинг муҳим мўжизаси бўлган инсоннинг хислатларидан бири – покиза, ҳалол, гуноҳлардан холи бўлишидир. Кишилар фарзандининг улғайиб мана шундай одам бўлишини ишташади ва ушбу истак бир гуруҳ исмларга мотив бўлган: Аброр (поқдомон, солиҳ, тақводор), Азфар (иффатли, поқдомон), Асида (тоза, ҳалол, аслаода), Аслия (соф, покиза), Афифа (иффатли, бокира), Бокира (иффатли, маъсума), Гумрон (кечирилган, бегуноҳ), Жомия (поқ, покиза, мусаффо), Зариф, Зарифа (поқ, тоза), Зилол, Зилола тиниқ, сувдек тоза, покиза), Инсоф (покиза, ҳалол), Иффат (покиза), Исмат (озода, покиза), Латиф (мулоийим, покиза), Мафтун, Мафтун (завқлантирувчи), Маъзур (кечирилган, бегуноҳ, поқ), Маъсум, Маъсума (тоза, поқ), Маъфура (кечирилган, гуноҳсиз), Мубарра (покиза), Мубила (соф, мусаффо), Муртаз, Муртазо (нафсини тийган, ҳалол), Мусаффо (поқ, бегуноҳ), Мустақим (тўғри, ҳалол, ростгўй), Муҳиддин (диннинг покиза ихлосманди), Назиф, Назифа (покиза, бегубор), Назих, Назиха (поқ, тоза), Назҳад (маъсума, тоза), Нақия (поқ, озода), Сафо, Сафоли, Сафоат (тиниқ, тоза), Сойиб, Сойиба (поқ, бегуноҳ), София (покиза, соф), Сафура (поқ, озода), Тоҳир, Тоҳира (поқ, маъсума, озода), Ҳания (ҳақиқатан соф, тоза, покиза) ва бошқалар.

9. Тарбияли, одобли инсон бўлишнинг муҳим томонларидан бири – адолатлилик, тўғрисўзликдир. Бир қатор исмларда отоналар фарзандининг мана шу фазилат эгаси бўлишини ишташи ифодаланган: Васфия (мақташга сазовор), Замона (давр қизи), Иззатой (эҳтиромга сазовор), Муназзама (интизомли, одобли) ва бошқалар.

10. Тарбия кўрган, одобли инсонни одамлар доимо қадрлашади, уни мақтаб, олқишлаб юришади. Ота-оналар ўз фарзандини мана шундай одам бўлиб улғайишини дилдан исташади ҳамда болага мана шу орзуга мос тушадиган исм қўйишга интилишади: Арзия (лойиқ, қадрли), Иззат, Иззатбанот, Иззатжамол (иззатли, ҳурматли), Икром (иззат), Маълум, Маълума (белгили, таниқли), Маъкул (арзийдиган), Маъқула (орзу қилинган), Муаззам, Муаззама (улуғ, эъзозли), Мукаррам, Мукаррама (ҳурматли, эъзозли), Мушарраф (иззатли), Мўътабар (ҳурматли, азиз), Эъзога (қадрли, эъзозга лойиқ), Эътибор (диққатга молик), Қимматой (эъзозли, ҳурматли), Фазолат (эъзозга лойиқ), Шариф // Шарифа (қадрли, нурали), Эҳтиром (қадрли, эъзозли), Шоҳида (ҳавас қилишга муносиб, ёқимтой), Васфия (мақтовга сазовор), Мадҳия (мақтовга лойиқ), Мамдуҳа (мадҳ қилишга арзийдиган) Нуфуза (эътиборли, обрўли), Таърифа (таъриф қилишга муносиб), Таҳсина (мақтовга лойиқ) ва бошқалар.

11. Кишилар фарзандининг сабр-тоқатли, ўйлаб иш юритадиган одам бўлишини хоҳлашади: Вади (сабр-тоқатли), Вазина (сабрли, тоқатли), Дамин (сабр-тоқатли), Жалид (пухта, чидамли), Забир (чидамли, тоқатли, ҳимояланган), Козим (сабр-тоқатли) каби.

12. Тарбиянинг асосий мақсади инсонни ҳар томонлама комил инсон даражасига кўтаришдир. Комилликнинг талаблари серкиррадир. Мана шу фазилатнинг баъзи томонлари болага исм бериш учун асос ролини ўйнаган:

1) комиллик тушунчасини ифода этадиган лексемалар исм сифатида танланган: Етук (баркамол), Акмал (энг етук), Аҳсан (энг яхши), Балоғиддин (етук, баркамол), Балоғат, (етук, баркамол), Мукаммал (етук, камолга етган, бенуқсон), Олийнисо, Олия (юксак, етук), Шомил, Шомила (баркамол, етук);

2) комил инсон маърифатли, билимдон, доно бўлиши керак: Маърифа (ўқимишли, саводхон), Маърифат (билимли, идрокли), Фасих, Фасиҳа (чиройли нутқ соҳибаси), Фасоҳат (равшан нутқ эгаси), Фасҳия (тапга чечан, сўзамол), Аллома (билимдон, хабарлар, билимлар эгаси), Аъзам (билимдон), Даросат (илм соҳиби, билимлар эгаси), Зулфан // Зулпан (билимдон, донишманд), Зурафо (нозик дид, зариф фикр эгаси), Идрок (ақлли, билимдон), Илмдор (илм соҳиби), Муталиб (изланувчи, ахтарувчи), Муталим (билим ўрганувчи), Набиға (юксак истеъдод эгаси, даҳо), Олим, Олима (билимдон), Ориф, Орифа (ақлли, билимдон), Қобил, Қобила (истеъдодли, қобилиятли), Ҳаким, Ҳакима (билимли, ақлли, доно) каби;

3) фаҳм-фаросатли, зукко бўлиши лозим: Басир, Басират (зийрак, ўткир зеҳнли), Закий, Закия (ақлли, зукко, тезфаҳм), Заҳина (ақлли, зукко), Лабиба (зийрак, ақлли), Мусайян (зийрак), Оқил, Оқила (ақлли, фаҳм-фаросатли), Фатонат (зийрак, идрокли), Фикрат (ақлли, зукко), Фаҳима (фаҳмли, ақлли);

4) комил одам ўз ишига тиришқоқ, эпчил, удабурон, моҳир бўлмоғи керак: Акиф (тиришқоқ, гайратли), Васила (муродмақсадга етувчи), Жадал (гайратли, тезкор), Жоҳид (тиришқоқ, ҳаракатчан), Илҳом (руҳланган, жўш урган), Манзилат (удабурон, эпчил), Матонат (мустаҳкам, саботли), Маҳорат (эпчил, омилкор), Моҳир, Моҳира (эпчил, устамон, қобилиятли), Рақия (олга интилувчи), Суръат (чаққон, эпчил) каби. Мана шу исмлар қаторига Вораста (озод, эркин), Ихтиёр (озод, хур), Мустақил (эркин) номларини ҳам қўшиш мумкин.

Араб тилидан олинган бир гуруҳ исмларда ота-оналарнинг ўз фарзандига эзгу тилак ва истаклари ифодаланган. Қуйида мана шу маънода бериладиган араб тилидан ўзлашган исмлардан намуналар келтирамыз:

1. Энг аввало, болани соғ-саломат ўсиб-улғайишини, узоқ умр кўришини истаб, унга қуйидагича исмлар беришади: Аслам (жуда соғлом), Салим, Салима (соғлом яшовчи), Саломат (тинч, осойишта), Ғафийат (соғ, соғлом), Болиғ, Болиға (ўсиб балоғатга етсин), Боқи, Боқизод, Боқижон (узоқ умрли, пойдор), Жавдон (узоқ умрли), Жакия (узоқ умрли), Жовид (узоқ умрли), Зиёда, Зиёда (умри узоқ), Зиёдат (улғайувчи, юксалувчи), Изофат (қўшилсин, кўпайсин), Имрон (узоқ умрли), Касир (кўп, беҳисоб бола), Мавжуда (бор бўлувчи, узоқ умрли), Мазид (кўпайсин, ўссин), Марду (узоқ умрли), Муҳайё (бор бўлувчи, яшовчи), Офият (соғ, омон ўссин), Умри, Умур, Умринисо (узоқ умрли), Юсуф (ўсувчи, кўпайувчи, чиройли), Ҳаргиза (доимо бор, яшовчан қиз) каби.

2. Боланинг келажаги умри чароғон, омадли бўлишини хошлашади. Бола ва унинг келажаги нурга, ёғдуга қиёс қилинади: Аҳзар (равшан, нурли), Анвар (ёруғ, нурли), Возиҳа (нурли, равшан), Захро (ёркин, равшан), Зиё (нур, ёғду), Захро (нур, равшанлик), Зухро (Чўлпон юлдузи), Мафтуҳа (очиқ, равшан), Мунаввар, Мунаввара (равшан, нурли), Мунир, Мунира (нурли, равшан), Наира (нурли, равшан), Нур, Нурия, Нуржамол (юзидан нур ёғиб турувчи), Нурзиё (ўта нурли), Равшан (ёруғ, нурли, тиниқ, беғубор), Рахшон, Рахшона (порлоқ, нурли, бахтли), Сирож (ёруғлик, нур), Шамси, Шамсия (қуёшмонанд, нурли), Шаҳоб (нурли, равшан), Сафура (ёруғ юлдуздек порлоқ) ва бошқалар.

3. Боланинг ҳаёти тинч, осойишта кечишини хоҳлаб, унга ушбу ниятга хос исмлар танланади: Сокин, Сокина (тинч, осойишта), Фароғат (осойишта), Тинчлик, Тинчликнисо, Мамнуна (қаноатли, бахтиёр), Баҳри (роҳат, фароғат), Маъмур, Маъмура (тинч, фаровон яшовчи), Ҳузур (осуда, роҳат-фароғатда яшовчи), Роҳат, Роҳатой (ҳузур-ҳаловатда яшовчи) каби.

4. Бола улагийб насибаси бутун, ризқ-рўзли бўлишини исташди: Неъмат (ризқ-рўзли), Ризқ, Ризқия (насибали), Вофир (бой-бадавлат), Ирис (насибали), Раҳзан (бойлик, ҳазина), Насиб, Насиба (ризқ-рўзли), Сарват (бой, бадавлат), Ҳазина (бойлик эгаси) ва бошқалар.

5. Боланинг келажаги бахтли, толеи баланд бўлишини хоҳлашади ва ушбу истакка мос исмлар танлашади: Балқия (толеи баланд, бахтли), Банот (келажаги порлоқ), Баҳри, Баҳрия (нур, зиё), Жабин (кенг пешонали, толеи баланд), Маъсуда (бахтли, бахтиёр), Муборак (дуо олган, бахтли), Сайёр, Сайёра (ёрқин истиқболли), Саодат (бахтли, иқболли), Саъди (бахтли), Ситора (толеи Ситора юлдузидек порлоқ), Сурайё (иқболи, толеи баланд), Тавфиқ (бахтли, омадли), Фаррух (бахтли, зебо), Фируз, Фируза (бахтли, баланд толеи), Қутфи, Қутфинисо (бахтли) каби.

6. Боланинг сахий, саховатли, жўмард бўлишини тилашади. Чунки бировга ёрдам қўлини чўзишликни инсоннинг олижаноб фазилатларидан бири деб қарашган: Ақрам (энг сахий, очик қўл), Аҳрор (мурувватли, олижаноб), Вофир (сахий, саховатли), Жавдат (сахий, мурувватли), Жавод (сахий, мурувватли), Мухсин, Мухсина (карамли, марҳаматли), Нафиса (фойда келтирувчи, яшилиқлар қилувчи), Рауф, Рауфа (сахий, раҳмдил), Саховат (сахий, очикқўл), Файёз (ўта сахий), Хайри, Хайрия (саховатли, яшилиқ қилувчи, эзгулик соҳибаси), Шарофат (олиҳиммат, олижаноб), Ҳиммат (саховатли, очик қўл), Ҳотам (сахий, саховатли) ва бошқалар.

7. Бола улагийб бирор фойдали касб-кор эгаси бўлишини орзу қилишган: Кошиф (ижодкор), Машшота (пардозчи), Мусаввар, Мусаввира (рассом, наққош), Мусрак (ўймакор, ёгоч устаси), Муғанний (ашулачи, созанда), Роми (ўқчи, мерган), Рассом (сураткаш), Рубоба (уд асбобини чалувчи, мусиқачи), Сайёд (овчи), Усмон (синиқчи, шикасбанд), Адиб, Адиба, Баззоз (чарм буюмлар устаси), Жория (ҳазматчи), Жарроҳ (жарроҳ бўлсин), Жобир (синиқчи, шикасбанд, табиб), Замир (қиличбоз, найзабоз),

Нажжор (ёғоч устаси, дурадгор), Сарроф (пулни майдалаб берувчи), Саффор (мисгар) ва бошқалар.

8. Ҳар бир ота-она фарзандини бақувват, кучли, мард ва жасур бўлиб улгайишини орзу қилишади: Азамат (улуғвор, довюррак), Ғазнат (арслон, шер), Жария (мард, ботир, кўрқмас), Жасорат (мард, мардлик), Журъат (жасорат, матонат), Зафар (ғолиб келган), Зафир (ғолиб келувчи), Зуфар (ғолиб, музаффар), Музаффар // Музаффара (ғолиб, енгилмас), Нусрат (ғолиб, енгилмас), Санжар // Санджара (жасур, шиддатли), Сижоат (мард, жасур), Шиддат (кучли, кудратли, шиддатли), Шижоат (кўрқмас, довюррак), Кувват (кучли, кувватли), Ғолиб // Ғолиба (енгилмас) ва бошқалар.

9. Фарзанди гўзал, мафтункор бўлишини истаб, болани гўзал, муаттар гулларга, баъзи гўзаллик рамзи бўлмиш нарсаларга, ўзига оро берган кўркам қизларга қиёс қилишган. Шу асосда гўзаллик, нафосат тушунчасини англатувчи қуйидаги исмлар пайдо бўлган: Ажаб (тиник, гўзал), Ажмол (жуда чиройли), Ажар (чиройли), Важиҳа (гўзал, дилбар), Вардия (атиргулдек чиройли), Василат (келишган, салобатли), Жамол // Жамола (чиройли), Забиба (безанган, ороланган), Зайнаб (тўлиқдан келган, чиройли), Зайни // Зайнигул, Зайния (кўркли, чиройли), Зайнура (гўзал, зебо), Зарофат (нафис, нозик), Зийнар (безанган, гўзал), Зиннат (зебо, зийнатга бурканган), Кавкаб (юлдуз, бахтли), Маллоҳ // Малиҳа (чиройли), Лобар (гўзал), Малоҳат (сулув, зебо), Маҳан (энг сулув), Маҳлиё (сеҳрловчи, мафтун этувчи), Музайян // Мазайяна (безанган, ораста), Мунаққаш (безанган, чиройли), Муҳид // Муҳида (гўзал, келишган), Намиқа (безанган, саришта), Насрин (оқгулдек гўзал), Нафосат (нафислик, кўркамлик), Низора (гўзаллик, нафосат ёғдуси), Раъно (қизил гулдек гўзал ва муаттар), Рудоба (шафак, қизгиш ранг, зебо), Сабиҳа (чиройли, латиф), Сабоҳат (кўркам, малоҳатли), Сарви, Сарвинисо (сарв дарахтидек хушқомат), Сафий // Сафия (тоза, покиза), Танзия (ороланган, ораста), Тароват (сўлимлик, малоҳат), Товус (товусдек чиройли), Толим (серкокил, сулув), Шаҳдо (қорачиғи катта, қора кўзли), Шоҳид // Шоҳида (чиройли, келишган), Қамар // Қамара (ой юзли, оймонанд, гўзал), Ғаззол // Ғаззола (оҳу, кийикдек чиройли, ёқимтой), Ҳашамхон (чиройли, безанган), Ҳилол // Ҳилола (бир-икки кунлик янги туғилган ой), Ҳури, Ҳуринисо (соҳибжамол), Ҳуриқо (сулув юз) ва бошқалар.

10. Ота-оналар ўз фарзанди билан гурурланишган, уни турли сифатлар билан мақташган, яхши фазилатлар эгаси бўлади деб,

ўшанга мос исм беришган: Алоҳида (бошқалардан фарқланиб турувчи, ўзгача), Анзират (тенгсиз, ноёб), Васиҳ (огир, вазмин), Зубай (сараланган, танланган), Макнуна (қаноатли, шодон), Махсус (алоҳида танланган), Мумтоз (танланган, машхур), Нодир // Нодира (тенгсиз, кам учрайдиган), Ноёб (кам учрайдиган), Азимат (мағрур қиз), Жаолоат (мағрур, виқорли), Кибриё (мағрурлик, улуғлик), Мағрур (ғурурли), Ақиқа (қизил рангли қимматбаҳо тош), Бадиа (ноёб, нодир), Дурбек // Дурбека, Дургўзал (инжудек қимматли), Жавоҳир // Жавоҳира (қимматбаҳо тошлардек), Жўна (гавҳар, инжу, узоқ умрли), Забаржат (зангори тусли асл тош), Кимё (қимматли тошлар, жавоҳирлар), Тансиқ // Тансиқа (ноёб, нодир), Фардона (ёлғиз, якка), Фарид // Фарида (якка, ёлғиз; тенгсиз, бебаҳо), Қандил // Қандила (қандилдек қимматли, чиройли) ва бошқалар.

II. Элга таниқли, ҳурматга сазовор инсон бўлсин деб ният қилишган: Азия (улуғлик, буюклик), Акбар (улуғ, ҳурматли), Ақобир (энг улуғ, эътиборли), Асмо (юксак, буюк), Афзал (устун турувчи), Аъзам (энг улуғ, буюк), Аъло (юксак, қимматли), Босит (улуғ, улкан), Жалил (юксак, улуғвор), Изом (улуғлар, буюклар), Имтиёз (устун турувчи), Кабир // Кабира (улуғ, улкан), Кубаро (улуғ, улкан), Кубро (энг улуғ), Мазия (балаңда, юксак), Мазкура (ёдда турувчи), Маъруф (таниқли), Машхур // Машхура (таниқли, обрў-эътиборли), Муршид (раҳбар), Наҳан (улкан, улуғ), Рафи (юксак, олий), Рафоат (юксак мартабали), Раҳбар (раҳнамо, устоз), Рафи (улуғ, юксак, машхур), Салтанат (улуғлик, юксаклик), Ҳазрат (ўта ҳурматли, эъзозга сазовор), Ҳанифа (устувор, маҳкам) каби.

Араб тилидан ўзлашган ёки асли арабча лексемалар асосида ўзбек тилида ҳосил қилинган баъзи исмлар боланинг шўх, қувноқ инсон бўлишини: Авжия (шўх, шаддоа), Маҳмур // Махмура (шодон, мафтункор), Шаддоа (шўхчан, жўшқин), Амроҳ (шодон, қувноқ), Завқи // Завқия (шод, хурсанда), Фароҳ (шодон); ҳадеб оилада қизлар туғилаверишига муносабат ва ўғил кўриш орзусини: Кифоят (қизлар етарли), Сабилжа (сабил қолгур, керак эмас); вафот этган ота ёки онадан ёдгор бўлиб қолган бола: Ворис (ўринбосар), Мавруза (ёдгор, нишона), Нусха, Нусхаой (ёдгор, нишона), Тазкира (ёдгор қиз), Сағир, Сагира (етим, етим қиз), Хотира (ёдгор бўлган қиз); боланинг оиладаги ўрни: Зулайҳо (кичик, кенжа қиз), Раба (оиладаги 4-фарзанд), Маҳдуда (охирги, кенжа бола), Ниҳоят (охирги қиз), Сабия (кичик, кенжа қиз), Сўгра (энг кичик қиз), Хотима (охирги қиз), Қаноат (қаноатландик, фарзандимиз етарли);

чақалоқ таваллуд топган вақт, пайт: Асад (асад ойида туғилган бола), Ақраб (юлдауз), Бадр (ўн тўрт кунлик ой), Барфи (қор, биринчи), Билол (уч кунлик ой), Зулҳижжа ((ўша ойида туғилган), Кабиса (шу йилда туғилган), Маврид (хосиятли кунда туғилган), Муҳаррам, Муҳаррама (ўша ойида туғилган), Ражаб (ражаб ойида туғилган), Рамазон (рамазон ойида туғилган), Савр // Савур (шамсия йилининг иккинчи ойида туғилган), Сафар, Сафармурод, Сафарназар (сафар ойида таваллуд топган), Шаввол (шаввол ойида туғилган), Шаъбон (шаъбон ойида туғилган), Қурбон, Қурбонмурод (қурбон ойида туғилган), Ҳамал (ҳамал ойида туғилган), Ҳамдуна (маймун йилида туғилган) ва бошқаларни ифодалайди.

Юқорида келтирилган исмлар гуруҳидан маълум бўладикки, ўзбек антропонимиясига араб ва форс-тожик тили антропонимияси тизимининг таъсири салмоқли бўлган.

Аммо, араб ва форс-тожик тилига оид исмларнинг ўзлашиши ҳақида сўз борганда қуйидаги хусусиятни ҳисобга олиш лозим бўлади:

1. Араб ва форс-тожик тилидан ўзбек тилига исм (атоқли) от сифатида ўзлашган исмлар: Абдумавлон, Абдулла (арабча), Сарвиноз, Меҳрирўй, Дилафрўз, Дилрабо (форс-тожикча исмлар) каби.

2. Араб ва форс-тожик тилидан оддий (турдош) лексема сифатида ўтган сўзлардан ўзбек тилининг ўзида ҳосил қилинган исмлар: Одил, Илҳома, Асал (ёқимтой қиз), Бахтибор, Бахтли, Мавлудбека (арабча сўзлардан); Болтабуви, Гавҳартош, Гадойқул, Гулюз, Жўрабўл, Паримомо, Печакгул (форс-тожикча сўзлардан).

Кейинги тип исмларни лисоний материалига қараб олинма ўзлашган исм деб қараш ўринли бўлмайди, чунки бу номлар ўзбек тилида ижод қилинган исмлардир. Қўшма исмлар орасида шундайлари ҳам мавжудки, уларнинг негизини арабча ёки форс-тожикча сўз ташкил қилса-да, компонентларидан бирида ўзбекча сўз келади: Бердинаби, Турсунали, Гулбека, Давлатмомо, Мардонкеди, Нурқўзи, Ойшакар каби. Бундай исмларни ҳам олинма дейиш ўринли бўлмайди.

3. Араб тилидан олинган шундай қўшма номлар мавжудки, улар ўзбек тилига ўтгач, компонентларидан бири қисқариб, мустақил исмга айланади: Ғанижон (Абдуғани), Мурод (Муродулла), Жамол (Жамолиддин), Ғафур (Абдуғафур), Ҳаким (Абдулҳаким) каби.

Демак, келтирилган Ғанижон, Мурод, Жамол, Ғафур, Ҳаким исмларини арабча ўзлашма эмас, ўзбек тилида ҳосил бўлган

муस्ताқил исм шакллари деб баҳолаш керак. Аммо бундай исмлар бир вақтнинг ўзида ҳам тўлиқ шаклда, ҳам қисқа шаклда истеъмолда бўлади.

4. Араб ва форс-тожик тилидан ўзлашган исмлар ўзбек тилида бир қатор янги қўшма исмларни ясада иштирок этади. Бундай ҳолатларда аслида олинма бўлган исм ўзининг олинмалик хусусиятини йўқотади ва ўзбек тилига сингиб, кўп сонли янги ясалма исмлар қуршовига киради. Масалан, араб тилидан Муҳаммад исми ўзлашган. Бу ном кўпгина қўшма исмларнинг биринчи ёки иккинчи компоненти бўлиб келади. Ўзбек тили антропонимиясида Муҳаммад исми бизнинг аниқлашимизга кўра, 198 дан ортиқ қўшма номнинг биринчи (бош) қисмида келади. Бу исмлар ўзбек тилида ясалган номлардир: Муҳаммадбек, Муҳаммадберди, Муҳаммадёр, Муҳаммаджума, Муҳаммадйўлдош, Муҳаммадсовур, Муҳаммадтожи, Муҳаммадтош, Муҳаммадтурди, Муҳаммадтурсин, Муҳаммадхўжа, Муҳаммадўрин, Муҳаммадқурбон каби.

Шунингдек, ўзбек тилида биринчи қисмида арабча *бахт* сўзи иштирок этган 20 дан ортиқ, *давлат* сўзи иштирокида ясалган 60 га яқин исмлар мавжуд. Бу исмларнинг бир қатори ўзбек тилининг маҳсули экани аниқ кўриниб туради. Давлатбегим, Давлатберди, Давлатбиби, Давлатбека, Давлатбоқди, Давлатёр, Давлаткелди, Давлатмамат, Давлатмомо, Давлатнафас, Давлатнур, Давлатой, Давлатхон, Давлаттурди, Давлатўроз, Давлатқилич, Давлатқул.

Қайд қилинган хусусиятлар ўзбек тилига ўзлашган форс-тожикча исмлар учун ҳам тегишлидир. Чунончи, ўзбек тилига тожик тилидан нор сўзи (хол, менг маъносида) олинган. Бу лексема муस्ताқил исм сифатида қўлланишдан (Норов, Норбой, Нормат, Норхон) ташқари 116 дан ортиқ қўшма исмларни ясада иштирок этади. Ушбу исмларнинг 60 га яқини ўзбек тилида ҳосил қилингани аниқ сезилиб туради. Намуна сифатида қуйидагиларни келтирамиз: Нораччиқ, Норбадан, Норбегим, Норбека, Норберди, Норбиби, Норбибиш, Нортош, Норбу, Норбўта, Норбўри, Норгул, Норқўзи, Норжигар, Норжиға, Норижон, Норим, Норйигит, Норкел, Норкумуш, Норли, Нормат, Нормаи, Норменг, Норменгли, Нормомо, Норочил, Норсулув, Нортурди, Нортурсун, Нортош, Норгул, Норғўла, Нортўхта, Норхонбу, Норхоним, Норхўроз, Норча, Норчечак, Норчучук, Норқиз, Норқизил, Норқилич, Норқозоқ, Норқочди, Норкуват, Норқувон, Норқул, Норқўзи, Норқўчқор, Норқўшоқ ва бошқалар.

Келтирилган исмлар ҳам ўзбек тилининг ўз маҳсулидир. Кўринадики, ўзбек тилига исмнинг (атоқли отнинг) ўзлашишини ўзбек тилига турдош сўз бўлиб ўзлашган лексемадан, ўзбек тилининг ўзида ҳосил қилинган антропонимлардан фарқлаш лозим бўлади. Бунинг учун эса ҳар бир исмнинг ясалишига алоҳида ёндашиш ва баҳолаш ўринлидир.

Араб ва форс-тожик тилидан олинган исмлар икки ҳолатда ўзбек тили антропонимияси тизимига сингиб кетган: Биринчидан, ўзлашма номларнинг кўпи бир неча асрлар давомида қўлланавериб ўзбекларнинг ўз номига айланган, кишилар мана шу тушунчага кўникиб қолган ва ўзбек халқи уни ўзбекларнинг ўз исми сифатида қабул қилади. Иккинчидан, ўзбек тилига ўзлашган исм иштирокида кўп сонли янги исмлар ясалган, бу ҳолат исмнинг “бегона ном” эканини хиралаштирган ва, ҳатто, унутилишга олиб келган.

Араб ва форс тилидан кирган ўзлашма номлар миқдор жиҳатдан фарқлидир, яъни арабча ўзлашма исмлар биринчи ўринда туради, иккинчи ўринни форс-тожик тилидан олинган исмлар ташкил этади.

Ўзбек антропонимиясига араб тили орқали кирган қадимий яҳудий тилига мансуб исмлар: Айраб, Исроиил, Юнус, Муко, Яъқуб, Рабби, Салмон, Шамил (Мирқомил), Сулаймон, Нуъмон, Нух, Юсуф, Рафаэл, Яҳё, Довуд, Иброҳим, Идрис, Илёс, Исмоил, Исо, Исҳоқ (эркаклар исми), Марям, Ҳаво // Ҳавво, Сора, Ҳожар, Якут, Роҳила, Зулайҳо (аёллар исми); паҳлавийча исмлар: Баҳром, Сино, Силвуш, Сухроб, Ҳумо // Ҳумой, Шопур, Рустам, Исфан, Эсфан (эркаклар исми); юнонча исмлар: Афлотун, Искандар, Луқмон (эркаклар исми), Кофура, Наргиз, Румия, Софура, София (аёллар исми); ҳиндча исмлар: Сандон (эркак исми), Биби, Нилгун, Нилуфар, Чойгун (аёллар исми); сўғдача исмлар: Ихшия, Ойқар, Чимкент, Шошия; мўғул тилидан олинган исмлар: Баҳодир, Ботир, Ботунисо, Дўнон, Дўрмон, Жомбул Мерган, Найман, Норин, Яздон (Нури Яздон), Соия, Субай, Тарҳон, Тулу, Тўман, Чингизхон, Чигатой, Қалмоқ, Ғўгон (эркаклар исми). Булардан ташқари, бир-иккита санскритча (Сарбой), хитойча (Тангул), лотинча (Каналбой) исмлар ҳам мавжуд.

4-БОБ

АНТРОПОНИМЛАРНИНГ ГРАММАТИК ТУЗИЛИШИ ВА ЯСАЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек антропонимларининг тузилиши

Антропонимлар ҳам ўзбек тилининг луғавий бойлиги бўлгани учун бу тилнинг тузилиши, ясалиш қонуниятларига бўйсунди.

Антропонимларнинг тузилиш қолиплари, бир томондан, антропоним учун асос бўлган апеллативнинг хусусиятига, иккинчи томондан, антропонимларнинг ўзига хос хусусиятларига асосланади.

Ҳозирги даврда ўзбек тилидаги исмларни лисоний тузилишига кўра уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Содда тузимали антропонимлар.
2. Ясама тузимали антропонимлар.
3. Қўшма тузимали антропонимлар.

Содда тузимали антропонимлар. Содда антропонимлар улар учун асос бўлган лексеманинг тузилишига мос келади ва моҳиятан туб номлардир. Масалан: Тўхта, Бўта, Кумуш, Анвар, Лола, Гўзал ва б. Содда исмларни содда, туб дейиш, уларни бўгин тузилишига кўра таҳлил қилиш, аслида исм учун асос бўлган апеллативнинг тузилишини қайд қилишдан иборатдир. Бу хусусиятлар исмга хос деб ўйлаш ўринли эмас. Чунки апеллатив яхлит лексема ҳолатида исм вазифасига ўтади. Бу ўринда апеллатив атоқли отга ўтгач, унда ҳосил бўладиган хусусиятлар ҳақидагина гапириш мумкин. Масалан, исмнинг индивидуал тушунча ифодаланиши, бош ҳарф билан ёзилиши ва б. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ўзга тиллардан ўзлашган бир қатор исмлар уни қабул қилган тил – ўзбек тилида содда исм сифатида қабул қилинади.

Умуман, ўзбек тилида содда исмларни содда деб қараш ҳам нисбийдир. Чунки исм бир қатор антропоформантларни қабул қилиб, бошқа шаклга ўтиб туради: Карим – Каримжон, Бўта – Бўтабой, Менгли – Менглихон, Сафар – Сафарбой каби. Шунингдек, тузилишига кўра содда бўлган кўпгина исмлар аслида қўшма исмнинг ком-

поненти бўлган номдир: Сафо (Сафоали), Сирож (Сирожиқдин), Зокир (Зокирулло), Чаққон (Чаққонбўл), Чинни (Чиннибоқар) каби.

Ясалма тузиламли антропонимлар. Исмаар тилдаги аввалдан мавжуд лексемаларга таянгани учун ономастика, жумладан, антропонимика доирасида ясалиш ҳақида гапириш баъзиларга гайритабиий туюлиши мумкин. Аслида, ундай эмас. Масалан, ўзбек тилида “тўй” лексемаси мавжуд, аммо “Тўйчи” исми бор, “тўйли” лексемаси йўқ, аммо “Тўйли” исми мавжуд. Ўзбек тилида “тилаш, тиламоқ” феъли мавжуд, аммо улар “Тилов” (Тиловберди) шакли исмдир. Шунингдек, “сотмоқ” феълидан ҳосил қилинган “сотқин” (сотгин) лексемаси хоин ёки сотиб бергин маъносида ишлатилади. Сотқин исми эса болани “сотиб олиш” удумига боғланади.

“Ясама” ёки “ясалма” исм дейилганида аслида икки тип номлар кўзда тутилади: аффиксация (морфологик) усулида ясалган ва лексемаларни қўшиш, бириктириш орқали ясалган (синтактик усул) номлар. Биз бу икки тип исмни алоҳида-алоҳида таҳлил қилишни лозим топдик.

Апеллятив лексиканинг исм вазифасига ўтиши бир неча усулларда амалга ошади:

1. Фонетик-орфоэпик усул.
2. Лексик-семантик усул.
3. Аффиксация усули.
4. Синтактик (композиция) усул.

Апеллятив лексема ва сўз бирикмаларининг атоқли от вазифасига ўтиши – бир категориядан, иккинчи категорияга ўтиши янги лексемалар ҳосил қилиш демакдир. Мана шу маънода оддий сўз – апеллятивларнинг исм вазифасига ўтиши билан ўзи аслида асос лексемага нисбатан янги сифат, янги вазифа касб этишидир. Чунки исм унга асос бўлган апеллятивдан фарқланади, унинг маъносида ҳам, тузилиши ва коммуникатив алоқа воситасига айланиш мақомида ҳам янги ўзгаришлар юз беради, исмда ижтимоий-расмий хусусиятлар, миллий-маданий, этнографик хилма-хил удум ва расм-русумларни, диний эътиқодларни адо этиш пайдо бўлади.

Ўзбек антропонимларининг ясалиш хусусиятлари

Фонетик-орфоэпик усулда ясалган исмлар. Биз ушбу усулда исмларнинг ўзбек тилида шаклан исм эгасини эркалаш-кичрайтириш туфайли қисқарган шаклга келиб қолишини кўзда тутамиз. Ас-

лида бу ҳодиса нутқий иқтисод қонунияти билан боғлиқ бўлиб, у ўзбек тилининг турли шеваларида ўзига хос тарзда намоён бўлади. Масалан, ўзбек тилининг қарноқ шеvasида исмнинг охирига *-и* (*-иш*) шаклида қисқартириш кучли: Тўхташ (Тўхтасин), Сарвиш (Сарвинисо), Дилаш (Дилобар ёки Дилбар) ва б.

Ўзбек тилининг қипчоқ шеvasида Улбус (Улбўлсин), Холи (Холмурод), Қўшан (Қўшназар), Мамаш (Мамашукур) каби қисқартиришлар учрайди.

Исmlарни қисқартириш усули жуда қадимий ҳодисадир. Ғ.Абдурахмонов мақолаларидан бирида Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луготит турк” асарида Сулаймон исмини Сўли шаклида қисқаргани ҳақида ёзган эди¹. И.Ильминский бу хусусиятлар исм эгасини хурматлаш, эркалаш билан боғлиқлиги ҳақида ёзади².

Ф. Абдуллаев “Киши отларининг қисқариши турли фонетик ўзгаришлар натижасида содир бўлади” деса-да, бу ҳодисага сабаб бўладиган нолингвистик омиллар ҳақида ҳеч нарса демайди³. Б.Уринбоев исmlар қисқаришини вокатив категорияга боғлайди⁴. Б.Уринбоев исmlарнинг қисқариш сабабини унли товушларнинг эмфатик чўзилишига боғлаб изоҳлайди. Масалан: Инобатни Уму деб чақириш ҳолати⁵. Бу қисқариш усулини англагач-да, исмнинг қисқаришига сабаб бўлувчи омил эркалаш-кичрайтиришдир.

Исмни қисқартириш ҳодисаси содда исmlарга ҳам, кўшма исmlарга ҳам тегишлидир. Исmlарнинг қисқариши натижасида исмнинг икки бўгини ёки битта бўгини сақланади. Исм бўгинларининг қисқариши туфайли турли фонетик жараёнлар юз беради: бирор товуш ёки товушлар ўзгаради, тушиб қолади, исмнинг қайта шаклига сингиб кетади, аксинча товуш ортиши кузатилади. Буларнинг барчаси исм қисқариши жараёнида юз берадиган фонетик ҳодисалардир. Бу хусусиятларни Ф.Абдуллаев етарлича таҳлил қилган⁶.

¹ Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили фонетикаси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. 1963 йил 2-сон. 24-бет.

² Ильминский И. И. Материалы к изучению киргизского наречия // Учёные записки Казанского государственного университета. Книга 3. Казань, 1960. С. 125.

³ Абдуллаев Ф. А. Киши отларининг қисқариш усуллари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1960 йил 3-сон. 34–39-бетлар.

⁴ Уринбоев Б. Категория вокативности в современном узбекском языке: Автореф. дис ... канд. филол. наук. Самарканд, 1964. С. 9.

⁵ Ўша жойда.

⁶ Абдуллаев Ф. А. Келтирилган мақола. 34–39-бетлар.

Бу ўринда икки хусусиятни таъкидлаш ўринли. Қўшма исмнинг қисқарган шакли содда исмга айланади ва исмнинг қисқарган шакли мустақил исм сифатида кундалик амалиётда қўлланади: Нури (Нуриниса), Яхши, Яхшим (Яхшимурод), Менгиш (Менгинисо), Энаш Маматов, Мамат (Муҳаммадтурди) каби. Шунингдек, исмнинг тўлиқ ва қисқарган шакли тенг ҳуқуқли ном сифатида тилда яшаши мумкин: Муҳаммадтурсун ва Мамаш, Сарвинисо ва Сарви каби.

Исмнинг қисқарган шакли истеъмолда бўлиши сўзлашув услубида оғзаки нутқда кўплаб учрайди. Чунончи, ушбу фикрни қуйидаги матнда ёрқин кўриш мумкин.

“Қизлар ётишди. Адолатнинг энди кўзи илинай деганди, яна Зумраднинг овози эшитилди:

Адолат! Адол, деяман: яна Адол, ҳай Адол! – Зумр, Зумр ухласангчи. Ўртоқ, - Адолат ёлворган товуш билан гапирди” (С.Зуннунова). Келтирилган матнда Адолат ва Зумрад исмлари қисқарган.

Шуни таъкидлаш лозимки, битта исм турли ҳудудларда ёки бир одам тилида бирдан ортиқ шаклда қисқартирилиши мумкин: Дилиш, Дилаш (Дилбар), Мамад, Мад, Мамат, Мама, Ма (Муҳаммад), Душан, Душ (Душали), Дўша (Душанба) каби.

Қуйида исмлар қисқаришида номнинг қисқарган шаклига қўшиладиган қўшимчаларни келтирамыз:

-м, -им (-ум) қўшимчаси. Исмнинг иккинчи қисми бўгин ёки ўзакдан иборат бўлиб қисқарганида қўшилади: Оллоберган > Оллам, Бехмурод > Бегим, Дурдимурод > Дурдим каби.

-и қўшимчаси. Бу қўшимча исм бир бўгин ҳолатида қисқарганида қўшилади. Исмнинг, асосан, биринчи бўгини сақланади ва -и қўшимчаси бириктирилади: Холмурод > Хол (л)и, Назира > Наз (з)и.

Исм “-и” қўшимчасини олиб қисқарганида исм охиридаги ундошнинг такрорланиши (ортиши) икки хил изоҳланади. Аюб Ғуломов фикрича, бу хусусият сўз маъносида эмоционаликни қучайтиришга интилиш натижасидир. Ф. Абдуллаев эса уни семантик ва фонетик омилларга боғлаб тушунтиради.

-қ (-иқ, -ик, -ақ) қўшимчаси. Исмнинг олд қисмидаги бир ёки икки, уч бўгини олинади ва унга -қ, -иқ, -ақ қўшимчаларидан бири қўшилади. Исмлар қисқаришининг мазкур шакли исмни унинг тўлиқ шаклидан анча узоқлаштиради, қисқарган исмнинг асл шаклини тиклаш анча мураккаблашади: Матёқуб > Матақ, Сафарали > Сафақ, Нурилла > Нурик каби. Исмнинг бу усулда қисқариши, бизнингча, эркалаш-кичрайтириш ёки шахсни камситиш омили асосида юзага келса керак.

-ш (-иш) кўшимчаси. Исмнинг ушбу кўшимчаларни олган ҳолда қисқариши ўзбек антропонимларида кўплаб юз берадиган ҳодисадир. Исмни қисқартириш кўшимчалари -м, -им ҳамда -қ (-ақ, -ақ), асосан, эркаклар исмини қисқартиришда кўшилса, -ш (-иш) кўшимчалари кўпроқ аёллар исмининг, баъзи ҳолатларда эркаклар исмини қисқартиришдан юзага келади.

Бу усул билан исмларни қисқартириш турлича юз беради:

1. Исмнинг қисқарган шакл қисми кўшма исм компонентларидан бирида бўлади: *Бобомурод* > *Бобош*, *Турдинисо* > *Турдиш*, *Бегмуҳаммад* > *Бегиш*.

2. Исмнинг қисқарган шакли биринчи бўгин ёки бир-икки товушлардан иборат бўлади: *Абдуқодир* > *Аб+иш*, *Каримхон* > *Кар+иш*, *Жалолиддин* > *Жал+иш*.

3. Исмнинг қисқарган шакли номнинг биринчи компоненти ва иккинчи компонентининг дастлабки бўгинидан иборат бўлади: *Нурпоиша* > *Нур+пош*, *Дурпоиша* > *Дур+пош* каби.

-аш кўшимчаси. Эркалаш-кичрайтириш сабабли қисқарган исмларга кўшилади: *Марҳамат* > *Маҳаш*, *Дилбар* > *Дил+аш*, *Сотиболди* > *Сот+иш*, *Қовунбой* > *Қов+аш*, *Болтанисо* > *Болташ* каби.

-ай кўшимчаси. Содда ва кўшма исмларнинг қисқарган шаклларида учрайди: *Муҳаммад* > *Мам+ай*, *Ботирали* > *Бот+ай*, *Салоҳиддин* > *Сал+ай*, *Гулнисо*, *Гултожи* > *Гул+ай*.

-н кўшимчаси. Кўшма исмнинг олд компонентидан икки бўгин олинади, иккинчи компонент эса тушурилади ҳамда қолган қисмга -н кўшимчаси кўшилади: *Сотиболди* > *Соти+н*, *Ўсарали* > *Ўса+н*, *Сайфиддин* > *Сайфи+н* каби.

Баъзи исмларнинг қисқарган шакллари таркибида ҳам -н кўшимчаси учрайди: *Атан* // *Отан*, *Бахтин*, *Бобон*, *Гулин*, *Оллон*, *Тошан*, *Тоған*, *Тўлан*, *Хўжан* ва б. Келтирилган номлар таркибидаги “н” товуши аввал изоҳланган “-н” кўшимчасидан фарқлидир. Чунки кейинги ҳолатдаги “н” товуши қисқартириш кўшимчасига ўхшасада, аслида у кўшма исмнинг туширилган иккинчи компонентининг бош (биринчи) товушидир: *Отаназар* > *Отан*, *Бахтинисо* > *Бахтин*, *Бахтиниёз* > *Бахтин*, *Бобоназар* > *Бобон*, *Гулинисо* > *Гулин*, *Оллоназар* > *Оллон*, *Тошназар*, *Тошниёз* > *Тошан*, *Хўжаниёз*, *Хўжаназар* > *Хўжан* каби. Демак, келтирилган исмларда қисқарган шакл кўшма номнинг биринчи компоненти ва иккинчи компонентининг фақат биринчи бош товушидан иборат бўлади.

Исмларнинг қисқаришидан бир неча исм бир шаклга келиб қолиши мумкин: *Бобомурод*, *Бободўст*, *Бобожон*, *Боботой*, *Бобоқул* >

Бобош тарзида. *Муҳаммадшариф, Мамадали, Муҳаммаддўст* > *Мамаш* шаклида қисқариши мумкин.

Исмларнинг қисқаришидан тамоман янги исм ҳосил қилиб бўлмайди, балки тўлиқ номнинг шаклий вариантлари ҳосил бўлади. Демак, мана шу маънода юқорида келтирилган қисқартириш кўшимчаси янги исм ҳосил қилувчи эмас, балки шакл ясовчилар (форма ҳосил қилувчи)дир.

Исмларнинг эркалаш, суюш ва кичрайтиш туфайли турли шаклларни ҳосил қилган барча ҳолатларини муайян қонуниятларга таянади дейиш қийин. Масалан, Шавкат исми эркалаш туфайли *Шаваш Чаваш, Чавиш, Чаванка, Чавчанка* шаклларини олади. Кўринадики, Шавкат исми асл шаклидан узоқлашиб, ўзгалар учун мавҳум ҳолга келмоқда. Исмнинг эркалаш-суюш шакли фақатгина талаффуз қилинаётган шаклга ва уни талаффуз қилаётган шахсга ва тор доирадаги оила аъзоларигагина тушунарли бўлади. Демак, исмнинг эркалаш-суюш шакллари ситуатив (вазиятбоп) шакллардир. Расмий ном эмас, нутқ жараёнида юзага келадиган ҳолатдир. Исмнинг эркалаш-қисқартириш шакли шахснинг тўлиқ исми ўрнида доимо қўллансагина уни исмнинг қонуний қисқартма шакли дейиш мумкин. *Тўфа//Тўпа* < *Тўхфанисо, Турдиш* < *Турдигул, Турдинисо* каби.

Лексик-семантик усулда ясалган исмлар. Исмларнинг ушбу усулда ясалиши туб, содда негиз, ясама негиз, кўшма негиз апеллятивларнинг исм вазифасига тайёр ҳолда трансноминация усулида кўчишидир. Бу усулда апеллятив исмга кўчар экан, ономастик сатҳда у ҳеч қандай ўзгаришга учрамайди, тўғридан-тўғри исм сифатида қўлланади: *жасур* (апеллятив) ва *Жасур* (исм), *муқаддас* (апеллятив) ва *Муқаддас* (исм) каби.

Исм вазифасига кўчаётган апеллятив содда негиз (*Тўхфа, Вакил, Гавҳар, Мардона, Уйғун*), ясама негиз (*Улансин, Турсун, Элбек, Эсламас, Яхшилик*), кўшма сўз ёки сўз бирикмаси шаклидаги негиз (*Эшпўлат, Ёвқочар*) бўлиши мумкин.

Келтирилган шакллар исм вазифасига кўчгач, ономастика доирасида шаклан яхлит бир ном – антропоним характерини топади, улардаги аввалги ясамалик ҳолати сўнади. Аммо бу масалада бир хусусиятни фарқлаш лозим бўлади: исм аввалдан ясама бўлган сўздан (апеллятивдан) ясалганини ва исмнинг ясалиши ономастика доирасида юз берганини.

Исмларнинг лексик-семантик усулда ясалишида субстантива-

ция¹ ва адвербиализация² қонуниятлари амал қилади. Чунки исм вазифасига ўтган ҳар қандай сўз ўзи аввал мансуб бўлган морфологик категориядан ажралади ва от (атоқли от) категориясига ўтади.

Сифатлар отлашади ва субстантивация усулида улардан исмлар ҳосил бўлади: *Ёрқин, Менгли, Рислиқ, Гўзал, Нозик, Сокина, Жўшиқин, Сақлагон, Ботир, Ширин, Тотли, Эркин, Шодон, Довбой* ва б.

Адвербиализация усулида феъллар, феъл шакллари (сифатдош, равишдош) исм вазифасига ўтади: *Адаш, Адашхон, Алдан, Алдан(ой), Ендош, Ёлғош, Илаш, Илаш (қул), Келган, Келган(ой), Келсин(бой), Келсин(хон), Кўпайсин, Унсун, Турсун, Кўчар, Кўчсин, Очил, Очил(ой), Сотил, Сотилгон, Согиндик, Қувондик, Севиндик, Суюндик, Суюн, Севар, Севар(а), Суяр, Суйди, Суйди(хон), Турди, Турсун, Турсун(ой), Тўхфа, Тўхфа(хон), Тинчар, Тинчи, Улан, Улансин, Угай, Угайсин* ва б.

Баъзи қўшма исмларнинг олди ва охири компонентини феъл ташкил қилади. Масалан: *Эргашали, Тугалмурод, Ойтувгон, Тонготар, Тиловерди, Турдиқўзи, Чинтурди, Хушкелди, Эшкелди, Нурберди, Ҳақберди, Эрбўл, Чаққонбўл, Уринбосар, Қўйбоқар* каби. Бу тип исмлар таркибида феъл етакчи ўрин тутаяди, шу сабабли бундай исмларни ҳам феъл исмлар гуруҳига киритиш мумкин.

Ономастикада “*феъл-топонимлар*” дейилган тушунча ва терминлар бор. Улар ҳақида махсус мақолалар ҳам ёзилган³.

Ушбу сатрлар муаллифи ўз мақоласида феълдан ясалган ёки таркибида феъл мавжуд бўлган 530 дан ортиқ ўзбек исмларини таҳлил қилган эди⁴.

Феъл исм ва феъл топонимлар ҳақида сўз кетар экан, бир ма-

¹ Абдурахмонов Г. Субстантивированные в современном узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Самарканд, 1950; Ўзбек тилида субстантивация (отлашиш) // Тилшунослик масалалари. 1-китоб. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1960. 78–79-бетлар.

² Гулямов А. Г. К вопросу об адвербиализации в узбекском языке // Учёные записки. ТашГПИ. Вып. второй. Ташкент: Учпедгиз, 1954.

³ Донидзе Г. Н. Глагольные топонимы в тюркских языках // Топонимика Востока. М., 1964. С. 39–46; Худжамбердиев Я. Глагольные топонимы // Материалы VII научно-теоретической конференции Каршинского госпединститута. Самарканд–Карши, 1970; Раҳматов Т. Феъл топонимларнинг ясалиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 1973 йил 5-сон. 52–55-бетлар; Бегматов Э. А. Глагольные антропонимы // Тюркская ономастика. Алма-Ата: Наука, 1984. С. 199–207.

⁴ Бегматов Э. Глагольные антропонимы // Тюркская ономастика.

салани таъкидлашга тўғри келади. Феъл туркуми топоним ёки исм вазифасига ўтгач, у от туркумига ўтади ва феъллик хусусиятини йўқотади. Шу сабабли исм ва топонимни “феъл исм”, “феъл топоним” дейиш нисбийдир. Бу терминларни “феълдан ясалган исмлар”, “феълдан ҳосил қилинган топонимлар” маъносида тушуниш керак.

Проф. А.Ғуломовнинг ёзишича, ономастика таркибидаги отлашишга фақат бир усул – лексик субстантивация ҳосилдир¹.

Бизнинг кузатишларимиз уzbek тилида қуйидаги сўз туркумлари отлашиш йўли билан антропоним вазифасига кўчишини кўрсатади:

1. Сифатлар отлашади: Азиз, Асил, Бутун(бой), Буюк, Жўшқин, Доно, Камтар, Кенжа, Кичик(бой), Қора(бой), Қутли(ой), Муаттар, Нафиса, Қиммат(хон).

2. Олмошлар отлашади: Кимсан(ой), Кимсан(бой), Кимсан(хон).

3. Сонлар отлашади: Олти(бой), Олтмиш(бой), Етмиш(бой), Панжи, Панжи(хон), Тўқсон(бой), Тўқсон(ой), Бешим ва ҳ.к.

4. Феъллар отлашади: Кўчар, Унар, Тинчар, Ўсар, Тўлаган, Суяр(бой), Севар, Севар(а), Тўлгон(ой).

5. Феълнинг равишдош шакли алмашади: Ёриқоб, Ёлақаб, Эсиргап.

6. Феълнинг сифатдош шакли отлашади: Сотилгон (Сотилган), Тургон (Турган).

7. Ҳаракат номи шакли алмашади: Тилов, Тилов(қул), Қараш(қул).

8. Равиш отлашади: Аввал, Бултур(бой), Эсон, Эсон(хон), Сарсон(бой), Хурсанд(ой).

9. Баъзи модал сўз ва ундовлар отлашади: Раҳмат, Раҳмат(ой), Шукур, Шукур(жон), Муборак, Марҳамат каби.

Отлашган сўз туркумлари тилда узоқ вақт атоқли от – антропоним сифатида яшаб қолади. Бу уларнинг номинатив-функционал ҳамда ономастик бирлик сифатидаги хусусиятини мустаҳкамлайди. Бу хусусият отлашган лексемаларда антропонимик формантларни ҳосил қилиб, кўшма исм таркибида эса кўшимча компонентга эга бўлгач, янада турғунлашади. Масалан: Турдибой, Кувонбой, Сотқиной, Ғўзалхон, Чирмашхон, Очила, Дилбарнисо, Ёрлимурод, Ёндошали, Нозлисулув каби.

¹ Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1957. 294-295-бетлар.

Лексема ва сўз шакллари, сўзнинг нутқий шакллари исм вазифасига утиши – отлашиш ҳодисасини оддийгина, механик жараён деб қараш керак эмас. Бу масалада фикр юритган олимларда хилма-хил қарашлар мавжуд.

Отлашган сўз исм вазифасига ўтар экан, от туркумининг грамматик хусусиятларига бўсунади, энди у бирор конкрет шахс ҳақидаги тасаввурни ифодалайди, келишик, эгалик ва кўплик қўшимчаларини қабул қилади¹. Сон отлашганда эса, у нутқий шаклига кўра икки хил тушунча билан – предметлик ва миқдор тасавври билан боғланади².

Ҳақиқатан ҳам отлашган сўз аввалги ўзи мансуб сўз туркумига хос хусусиятларни йўқотади ва энди от туркумига хос семантик ҳамда морфологик хусусиятларга эга бўлади. Масалан, *Уссин*, *Унсун* исмларига асос бўлган феълларга замон, майл, тусланиш сингари морфологик хусусиятлар хос. Атоқли отга ўтгач, бу номлар ҳаракат тушунчасини англатмайди, балки боланинг ўсиб-униши билан боғлиқ истакни ифодалайди, предметлик тушунчаси билан боғланади ва от туркумига хос келишик, сон, эгалик категорияларини қабул қила олади.

Уссин, *Унсун*, *Тухтасин* исмлари энди тусланмайди, балки турланади. Бу исмларнинг синтактик вазифасида ҳам жиддий ўзгаришлар содир бўлади. Улар гапда кўпроқ эга ва тўлдирувчи вазифасида келади.

Бундан ташқари, исм вазифасига кўчган сўз энди икки хил боғланади: 1) инсонни атайди, яқкалаб, доналаб номлайди ва иккиламчи номинация маҳсули ҳисобланади; 2) исмни танлаш ва болага бериш жараёнида конкрет вазиятда юзага келадиган истак ва хоҳишларни ифодалайди. Мана шу иккинчи хусусият туфайли исмлар энциклопедик маънога эга, дейилади.

Отлашган сифатларнинг семантик хусусияти ҳақида тилшунос З.Маъруфов ёзган қуйидаги фикрларда жон бор: “Отга кўчган сифатларнинг характерли хусусияти шундан иборатки, уларнинг умумий лексик маънолари торайган ва конкретлашган бўлади. ...сифат от категориясига ўтиши билан у умумий белги номини эмас, балки сифат белгисига эга бўлган конкрет предметни билдиради, холос”³.

¹ Гуломов А. Ф. Морфологияга кириш. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1953. 26-бет.

² Низомиддинова С. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сон. Тошкент, 1963. 74-бет.

³ Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1957. 356-бет.

Олашиш йўли билан ясалган исмларнинг барчасини тилдаги янги номлар деб бўлмайди. Уларнинг кўпи узоқ ўтмишдан бери қўлланиб келаётган номлардир. Демак, субстантивация ва адвербиализация ўзига хос тарихга эга мураккаб жараёнлардир.

Аффиксация усулида ясалган исмлар. Исмларнинг барчасини аввалдан тайёр шаклдаги сўзлардан ясалган деб ўйлаш нотўғри бўлар эди. Ўзбек исмлари орасида номинаторлар томонидан болага исм бериш пайтида ясалган (ижод қилинган) исмлар ҳам бор. Бу исмларга тилдаги лексема ҳосил қилувчи қўшимчалар қўшилсада, номни яшаш номлаш жараёнидаги мотивлар асосида ҳосил қилинади. Шу сабабли бу ном ономастиканинг лугавий бирлиги тизимига хосдир. Бундай исмлар шу билан характерланадиги, ном шакли ўзига хос (оригинал) ясалма бўлиб, тилда оддий (турдош) лексема сифатида учрамайди. Демак, бу лексемалар антропонимия тизимининг яшаш маҳсулидир:

-чи қўшимчали исмлар: Тўйчи, Норчи, Овунчи, Тинчи, Эрмакчи, Енгилчи, Ёмғирчи.

-ли,-лик қўшимчали исмлар: Бегли, Беркли, Довулли, Ёзли, Кўлли, Пирли, Телли, Тенгли, Тоғли, Тўйли, Норли, Мойли, Норлиқ, Зорлиқ, Зарлиқ.

Охири *-мон// -ман* билан тугаган исмлар: Оймон, Маҳман // Моҳмон, Тошмон, Дўлмон.

-ча қўшимчаси билан тугаган исмлар: Бодомча, Имомча, Инимча, Кўкча, Майрамча, Моҳича, Норча, Нурча, Оймача, Ойча, Ойхонча, Олмача, Олтинча, Курбонча, Тугалмача, Тўгонча, Улутча, Улча, Умирчакон, Усмонча, Уринча, Бўзча, Бойча, Тойибча каби.

-гон//қон, -кан, -ган қўшимчали исмлар: Ўскан, Топган, Турғон, Тўрагон.

-ак қўшимчали исмлар: Кўсак, Кўчак.

-чин қўшимчали исмлар: Барчин, Олчин.

-қ // -иқ қўшимчали исмлар: Топилдиқ, Соғиндиқ, Кувондиқ, Топдиқ, Тўйиндиқ каби.

-лан қўшимчали исмлар: Тўйлан, Боғлон, Тойлон.

-миш қўшимчали исмлар: Тўламиш, Тўхтамиш.

-дон қўшимчали исмлар: Улдон, Ободон.

-аёллар исми шаклини ясайдиган *-а, -я(-ия)* қўшимчаларини олган исмлар: Анора, Бегима, Зилола, Камола, Ноза, Очила, Тамиза; Авжия, Азмия, Аҳлия, Диёра, Даврия, Завқия, Моҳия, Нория, Ҳусния, Олия, Орзия ва б.

Шуни таъкидлаш керакки, келтирилган исм шакллари ўзига хос антропонимик шакл билангина эмас, балки ўзи ифодаладиган

маъносига кўра ҳам ономастик семантикага хослангандир. Масалан, Шошия исми – Шош шаҳри (Тошкент)да туғилган қиз, Шош шаҳри фарзанди; Анора – қизил хол (ёки белги) билан туғилган қиз; Тўйиндик – фарзандларимиз етарли бўлди, тўйдик, қаноат қилдик; Қурбонча – қурбон ойида таваллуд топган кенжа қиз; Тўйчи исми “тўй эгаси” маъносини эмас, “тўй куни туғилган бола” маъносини, Мойли, Қўйли исмлари мой, ёғ эгаси, қўйи бор маъносинигина эмас, “бой-бадавлат бўлсин” деган тилакни англатади. Мана шу нуқтан назардан, бу исмларни антропонимик ясалмаларга киритиш мақсадга мувофиқ.

Антропонимик аниқлагичлар ва биологик жинс тушунчасининг ифодаланишига доир

Ўзбек антропонимик материалларини тадқиқ қилиш шуни кўрсатадики, эркаклар ва аёлларга хос исм шаклини ҳосил қилиш муайян усуллар орқали амалга оширилади. Бунда лексик-семантик усул, яъни ўғил болаларга исми эркаклик жинсига мос келувчи маъно англатадиган лексемалардан танлаш (Дўнонбой, Тўқлибой, Қахрамон, Ўғлон), қизлар жинсига эса ушбу жинсга мос тушадиган лексемаларни исм вазифасига кўчириш (Гўзал, Машхура, Муқаддас)да морфологик усул (Замина, Дилдора, Лutfия, Мовия), синтактик усул (Гулноз, Ойчеҳра, Гулсулув, Худойберди, Қизбиби, Турсунали) ва баъзи аралаш усуллардан фойдаланилади.

Бундай ясашишларда, албатта, биологик жинс тушунчасини ифодалаш, исм орқали эркак ва аёллар жинсини дифференциация қилиш тушунилади. Бу масала дунёдаги деярли барча халқлар антропонимиясида ҳам учрайди. Аммо, афсуски, бу муаммога бағишланган ишлар кам. Бир вақтлар ушбу масала бўйича Н.К.Дмитриев¹, Б.Владимирцов² ва А.К.Кононовларнинг³ тадқиқотлари мавжуд эди.

Бир қатор олимлар баъзи тилларнинг материалларини таҳлил қилиш асосида, бу тилларда грамматик жинс тушунчасининг изла-

¹ Д м и т р и е в Н. К. О категории грамматического рода в азербайджанском языке // Известия педагогических наук РСФСР. Вып. 40. М., 1952. С. 98.

² В л а д и м и р ц о в Б. Следы грамматического рода в монгольском языке // Доклады Российской Академии наук. Л., 1935. С. 33.

³ К о н о н о в А. К. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.: Наука, 1962. С. 72.

ри ва қолдиқларини аниқлашга ҳаракат қилганлар. Б.Владимирцов¹ ва бошқаларнинг мўғул тилида жинс категорияси авваллар бўлган, у икки хил усулда алоҳида қўшимчалар ёрдамида ва унлилар гармонияси орқали амалга ошган, деган фикрлари кейинчалик Г.Д.Санжеев² томонидан инкор қилинди.

Туркий тилларнинг жинс категорияси муносабати ҳақида фикр юритган Н.К.Дмитриев озарбайжон тилида турмуш лексикаси ва озарбайжон ономастикаси далилларига суяниб жинс тушунчасини ифода этадиган баъзи усуллар мавжуд, деган фикрни исботлашга ҳаракат қилди³.

Грамматик категориялар ва уларда ушбу хусусиятнинг борлиги ёки йўқлиги ўша тилнинг ўзига хос ривожланиш қонуниятларига боғлиқ. Масалан, флектив тилларда, жумладан, рус тилида грамматик жинс категорияси мавжуд. Бу категория от туркумининг характерли морфологик белгиларидан биридир. Рус тилида род категорияси отларнинг турланиши ёки турлана олмаслиги, исмларнинг шаклланиши учун фаол таъсир этади.

Туркий тилларда эса грамматик жинс маъносини ифода этишнинг усули агглютинациядир. Шу сабабли бу тилларда грамматик жинс маъноси агглютинация йўли билан амалга оширилиши мумкин.

Баъзи олимлар фикрича, тилда грамматик жинс категорияси бўлиши учун сўзларнинг ўзаро жинсда маслашиши шарт эмас: “Шаклан мослашиш оддий ва мумкин усулдир, аммо бу жинсни ифодалашнинг зарурий белгиси эмас”⁴.

Антропонимия жинс категориясига бефарқ бўла олмайди. Бу жиҳатдан у турдош от ва топонимиядан ажралиб туради. Ономастикада грамматик жинс категорияси изларини аниқлаш иши мунозаралидир. Аммо антропонимияда биологик жинс тушунчасини ифодалаш ва фарқлаш усуллари мавжуд. Бунга кўра тилдаги исмлар фанда иккига ажралади: 1) эркаклар (ўгиллар исмлари); 2) аёллар (қизлар) исми.

Ўзбек тилида биологик жинснинг ифодаланиш усуллари Ф.Мусаева томонидан тадқиқ қилинган⁵.

¹ Владимирцов Б. Ўша мақола. 33–34-бетлар.

² Санжеев Г.Д. Следы грамматического рода в монгольских языках // Вопросы языкознания. 1957. №7. С. 74.

³ Дмитриев Н.К. Ўша мақола. 96-бет.

⁴ Цукерман Д.И. Очерки грамматики курдского языка // Труды Института языкознания. VI. М.: Изд-во АН СССР, 1956. С. 21.

⁵ Мусаева Ф. Суффиксы поляризации в тюркских языках // Вестник ЧелГУ. 2011. №37. С.87–89; Ўша муаллиф. Антропонимларда жинс тушунча-

Кишининг исми ва фаолияти орқали (агар уни аввал кўрмаган бўлсангиз) унинг қайси жинсга мансублигини билиб олиш мумкин. Шахснинг биологик жинсдан қайси бирига мансублиги исми орқали ҳам фарқланади: Кўпайсин Тошматов, Кўпайбуви Абдуллаева.

Шахснинг қайси жинсга мансублигини исм учун асос бўлган апеллативнинг характери ҳам хабар бериб туради. Чунки шундай исмлар борки, фақат ўғил болаларга берилади, шундайлари ҳам борки, қизларга қўйилади: Баҳодир, Бобир, Бахтиёр, Арслон, Абдумалик, Абдумурод, Қиличбой, Нўшар, Паҳлавон (эркаклар исми), Зебо, Сарви, Гулнора, Гавҳар, Гўзалбону, Дилжумор, Баҳор, Гулбаҳор, Марварид (аёллар исми) каби.

Аммо туркий тиллар антропонимиясининг исмлар фонди мана шу каби қатъий фарқланмайди, кўпчилик исмлар ўғил ва қиз болага баравар, бир хилда қўйилаверади: Оппоқ Облоқулов, Оппоқ Расулова, Ризвон Худойқулов, Ризвон Рашидова; Норбой ва Норхол каби. Айниқса, генетик жиҳатдан туркий бўлган исмларнинг кўпчилиги ҳар иккала жинсга баравар қўйилаверади. Масалан, Турсун, Турди, Ўлмас, Тўхта, Ширин, Унсун ва бошқалар. Аммо бу каби исмлар антропонимияда кўшимча унсурларни қабул қилади ва турли шаклларга ўтади. Турсун исмини олиб кўрайлик:

Эркаклар исми

Турсунали
Турсунаҳмад
Турсунбек
Турсунмама
Турсунмирза
Турсунмурод
Турсунмуҳаммад
Турсунназар
Турсунниёз
Турсунпўлат
Турсунтилла
Турсунтой
Турсунтош
Турсунхўжа
Турсунилла
Турсунгози

Аёллар исми

Турсунбиби
Турсунмомо
Турсуной
Турсунтож
Турсунтожи
Турсунтош
Турсунхол
Турсунча

Мана шундай дифференциал хусусият ўзбек тилига ўзлашган икки жинс учун барабар қўйиллаверадиган исмлар учун ҳам хосдир. Сафар исмини олиб кўрайлик:

Эркалар исми

Сафарали
Сафарберди
Сафарбой
Сафарвали
Сафаржума
Сафаркеди
Сафармат
Сафармамат
Сафармирза
Сафармурод
Сафарназар
Сафарниёз
Сафаролим
Сафартурди
Сафартурсун
Сафархўжа
Сафарўроз
Сафарқилич
Сафарқул

Аёллар исми

Сафарбека
Сафарбиби
Сафарбуви
Сафаргул
Сафаргузал
Сафаржамол
Сафарнисо
Сафарой
Сафартожи
Сафартож
Сафархол
Сафархон

Н.К. Дмитриев ҳар иккала жинс учун баровар қўлланувчи исмларни “умумжинс” (“общий род”)даги исмлар деб атаган эди¹.

А.Н.Кононовнинг ўзбек тили грамматикасига оид дастлабки ишида “Категория рода” сарлавҳаси мавжуд бўлган бўлса², кейинчалик у бунини бошқа категориялардан айри таҳлил қилган³. У ўзбек тилида биологик жинс (род) лексик, морфологик ва синтактик усулларда ифодаланишини таъкидлайди.

Топонимияда “топонимик индикатор” (топонимик аниқлагичлар) термини анчадан бери мавжуд. Ў.Х.Ражабов топонимик индикаторлар мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган⁴.

¹ Дмитриев Н. К. О категории грамматического рода в азербайджанском языке // Известия АПН РСФСР. Вып. 40. М., 1952. С. 96.

² Кононов А. Н. Грамматика узбекского языка. Ташкент: Госиздат УзССР, 1948. С. 31–32.

³ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературно-го языка. М.;А.: Изд-во АН СССР, 1960. С. 70–72.

⁴ Ражабов Ў.Х. Топонимик индикаторларнинг функционал-семантик хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 2009.

Маълумки, индикаторлар номнинг қандай, қайси объектнинг атоқли оти эканини аниқлаб, унга ишора қилиб туради. Мана шундай ҳолат антропонимикада ҳам мавжуд. Антропонимлар тузилишидаги мана шундай воситани биз “антропонимик аниқлагичлар” ёки антропонимик индикаторлар деб аташни лозим топамиз. Антропонимик аниқлагичлар ҳам ном эгасининг қайси биологик жинсга мансуб эканига аниқлик киритади ва уни ифодалаб туради. Демак, антропонимик аниқлагичлар исмларни эркаклар ва аёллар исмига ажралишида асос бўлади. Масалан, исмларга бирикадиган *бобо, бува, бой, бек, -дин, -жон (-чон), -той, -шо* исм эгаси эркак эканига ишора қилса, *-я(-ия), -ча, -бону-бибиш, -бека//бика, -биби(би), -буви(був,бу), -бувиш, -гул, -гўзал, -момо (мо), -нисо (ниса), -ой, -пошша(-почча, -пош), -сулув, -хон(қон), -хоним(хонум)* исм эгасининг аёл жинсига мансублигига ишора қилади.

Куйида аёллар жинсини ифодалайдиган антропонимик индикаторларга мисоллар келтирамиз:

-ой индикатори ўзбекча бўлиб, эркаклар ва аёлларга баравар қўйиладиган исмларга қўшилиб, номнинг аёллар исми эканига ишора қилади: Мингой, Давлатой, Тальатой, Пўлатой, Тўқсоной, Йўлдошой, Менглиой, Зиёдой, Лочиной, Луқмоной.

-хон индикатори ўзбекча бўлиб, болани эркалаш-суюш маъносида исмга қўшилади ва номнинг қизлар исми эканини аниқлатади: Йўлдошхон, Жўрахон, Менглихон, Саботхон, Султонхон, Ўлмасхон ва б.

-хон индикатори баъзи ҳудудларда, масалан, Фаргона водийсида эркак исмига ҳам бирикади ва ёш болани эркалаш-суюш ҳамда катта ёшдагиларга ҳурмат маъносини ифодалайди: Содирхон, Халилхон, Шўҳратхон каби.

Ўзбек тилининг қипчоқ шеvasида *хон* индикаторини исмга *-қон* тарзида қўшилиши кузатилади: Жавқон каби.

-бека (-бика) индикатори, ўзбекча бўлган ушбу индикатор анча фаолдир: Нурбека, Рўзибека, Азизбека, Давлатбека, Жумабека, Иззатбека.

-буви (-був, -бу) индикатори: Холбуви, Жонбуви, Зиёбуви, Зиннатбу, Зарбуви, Икромбу, Иркабу, Йўлбуви, Йўлдошбу, Каттабуви, Кенжабуви, Лочинбу, Машрабу, Маҳкамбу, Мелибу, Норхонбу ва б.

-бувиш индикатори: Пардабувиш, Олтинбувиш, Ортиқбувиш.

-бегим индикатори: Навотбегим, Нодирабегим, Нозбегим, Норбегим, Ойбегим, Огабегим ва б.

-бону индикатори, асли форс-тожикча бўлган ушбу индикатор

тожик тилидан ўзлашган исмлар таркибида ҳам учрайди: Зайнаб-бону, Ихлосбону, Кенжабону, Машраббону, Менгбону, Мехрбону, Мехрибону ва б.

-*биби (-би)*, *бувиш* индикатори, ўзбек тилига ҳинд тилидан ўзлашган бўлиб, хоним, бека маъносида юқори табақага мансуб аёл тушунчасини ифодалайди. Бир томондан, у исм эгасига ҳурматни англатса, иккинчи томондан исмнинг аёллар жинсига хос шаклини юзага келтиради: Курбонбиби, Курбонбу, Кимсанбиби, Замонбиби, Норбиби, Зорбиби, Каттабиби, Машраббиби, Норбу, Норбибиш.

-*нисо (-ниса)* индикатори. Араб тилидан ўзлашган ва аёл, хотин, хоним, олий табақали аёл маъноларини англатадиган ушбу индикатор кўпроқ араб тилидан кирган исмлар таркибида учрайди. Аммо, уни баъзи форс-тожикча ва ўзбекча исмларга қўшилгани ҳам кузатилади: Файзинисо, Нозлинисо, Сарвинисо, Нурунисо, Норинисо, Норнисо, Орзунисо, Турдинисо ва б.

-*момо (-мо)* индикатори буви, кампир, кекса аёл, доя хотин (киндик момо) маъноларига эга бўлиб, исми аёллар жинси номи сифатида шаклантиради: Зиёратмомо, Наврўзомомо, Ўсармомо, Озодмомо, Паримомо, Рўзимомо, Сафармомо, Тошмомо ва б.

-*гул* индикатори. Тожик тилидан ўзлашган “гул” лексемаси кўпинча исмларнинг бош ва охириги қисмида келади ва гўзаллик, чиройлилиқ, шахсга ижобий муносабат тушунчаларини ифодалайди ва эркакларга ҳам бериладиган баъзи исмларни аёл жинсига қўйиладиган исмга мослайди: Пардагул, Сафаргул, Бўронгул, Аннагул, Жумагул, Мелигул, Нишонгул, Идигул, Каттагул, Миттигул ва б.

Баъзан эркаклар исмининг бош бўғинида ҳам келувчи гул лексемаси, эркаклар исми охирида келмайди: Гулмурод каби.

-*сулув* индикатори. Туркий сўз бўлган ушбу лексема гўзаллик ва кўрклилик тушунчасини ифода этиб, аёллар исмига қўшилади: Зарсулув, Идмисулув, Кенжасулув, Кунсулув, Менглисулув, Менгсулув, Мисирсулув ва б.

-*ўзал* индикатори ҳам исмлар таркибида номнинг эгаси аёл эканига ишора қилади: Ниёзгўзал, Норгўзал, Нургўзал, Ортиқгўзал, Отагўзал, Исмигўзал, Оқгўзал, Сафаргўзал, Тиллагўзал, Тожигўзал, Холгўзал ва б.

-*хоним* индикатори. Эъозли, қадрли аёл маъносига эга ушбу лексема исм эгасига ҳурмат, эҳтиромни ифодалайди. Бу лексе-

ма ўтмишда хоннинг хотини ёки "хоннинг қизи" маъноларига эга бўлган: Дурхоним, Зархоним, Норхоним, Нурхоним, Оғахоним.

-ойим индикатори: Менглиойим, Менгойим, Оқойим, Тўхтаойим, Хонойим, Эркаойим ва бошқалар.

-қиз ва -банот (арабча "қиз") индикатори исм тархибида келиб, номнинг аёллар жинсига оидлигини англаатади: Тоғайқиз, Тошқиз, Холқиз, Маржонқиз, Қорақиз, Тўйқиз, Хўжақиз, Кенжақиз, Кичикқиз, Маллақиз, Манғитқиз, Иззатбанот, Мирзақиз, Норқиз.

-банот индикатори: Меҳрибанот, Нурбанот.

-пошша (почча) индикатори. Ушбу лексема Хоразм шеvasида шахснинг аёллар жинсига мансублигига ишора қилади. Пошша (почча) кўпроқ ўғиз шеваларига хос номларда учрайди: Мирпошша, Ўғилпочча, Норпошша, Дурпошша, Орзипошша, Саъдипошша, Турдипошша, Тўрапошша, Тўхтапошша ва б.

Юқорида келтирилган индикаторларнинг аксарияти аффиксид характеридадир. Шу билан бирга, тилда асли араб тилига мансуб бўлган, биологик жинсни ифода этадиган -а, -я (-ия) қўшимчалари ҳам бор. Бу қўшимчалар эркалар исмидан аёлларга бериладиган исм шаклларини ясайди. Бизнинг кузатишимиз, олиб борган ҳисобимизга кўра, бу икки қўшимча исм ясада гоята фаолдир. Масалан, бизнинг "Ўзбек исмлари маъноси" китобимизда -а қўшимчаси 433 та, -я (-ия) яса 172 та аёллар исми тархибида келади. Бу қўшимчалар биологик жинсга ишора қилишига кўра, индикатор характеридадир ҳамда кўпроқ араб тилидан ўзлашган исмлар тархибида ёки араб тилидан оддий сифатида ўзлашган лексема асосида ўзбек ва тожик тилларида ҳосил қилинган исмларга қўшилади. Шу билан бирга, бу икки қўшимча баъзи ҳолатларда ўзбекча ва тожикча исмларга ҳам бирикиши кузатилади. Масалан, ўзбекча исмлар: Ёрқина, Очила, Темира, Турғуна, Тўқина, Тўлақина; тожикча исмлар: Анора, Нория, Жанона ва б.

-а, -я, -ия қўшимчаларининг тожикча ва ўзбекча исмларга қўшилиши, бир томондан, биологик жинс тушунчасини англагач, иккинчи томондан исм шакли талаффузини юмшатиш, майинлаштиришга хизмат қилади.

-а, -я, -(-ия) қўшимчасининг функционал хусусияти ҳақида қуйидагиларни таъкидлаш мумкин:

1. Эркалар исмига қўшилиб, аёллар исми шаклини ҳосил қилади.

2. Эрлар исми бўлмаган баъзи алоҳида номларга ҳам қўшила олади ва апеллятивнинг аёллар номи бўлиб шаклланишига кўмаклашади.

3. Бу қўшимчалар қўшма номларга қўшилмайди, бундай ҳолда номга бошқа антропоиндикаторлар қўшилади ва ном аёллар исми сифатида шаклланади.

4. Баъзи ўринсиз бирикишлар ҳам учрайди: Тўлагана – аёллар исми каби.

Қуйида ўзбек исмлари орасида учрайдиган ва таркибида *-а, -я* // ия қўшимчалари мавжуд бўлган исмлارни келтирамыз:

-а қўшимча исмлар

Адиба	Вадиа	Динора
Азиза	Вадуда	Ёдгора
Азима	Вазира	Ёлқина
Акифа	Вакила	Жалила
Акрама	Валида	Жалола
Аллома	Васила	Жамила
Алима	Васиқа	Жамола
Амина	Вағиза	Жасура
Амира	Волида	Жовида
Анвара	Восима	Жозиба
Анзира//Анзура	Вофира	Жонона
Аниса	Воҳида	Жувона
Анора	Гавҳара	Забиха
Асила	Ганжина	Заима
Ансора	Газлина	Зайтуна
Аркона	Гулизора	Замина
Асила	Гулнора	Замира
Асрора	Гулгина	Замона
Атила	Гулёра	Занжира
Атифа	Гулжамила	Зарифа
Афифа	Гулина	Заррина
Ашура	Гулинора	Зарифа
Ақида	Гулсина	Зиёда
Аҳрора	Гулшана	Зилола
Банона	Гулшода	Зиннура
Бадиа	Гулнура	Зовура
Бакира	Дадила	Зоима
Басира	Дамина	Зойира //
Башира	Дамира	Зоира
Баҳора	Диёра	Зокира
Бека //Бика	Дилдора	Зоҳида
Бадиа	Дианоза	Зоҳира

Зубайра	Малҳама	Мағиза
Зулфина	Манзила	Маҳбуба
Ибода	Манзума	Маҳбуда
Илҳома	Манзура	Маҳжиба
Инъома	Мансуба	Маҳзуна
Ириса	Мансура	Маҳина
Ихлоса	Манзура	Маҳмуда
Иқлима	Манзира	Маҳтуба
Кабира	Мардида	Мағфиза
Камола	Мардона	Маҳкама
Каниза	Марига	Маҳсуна
Карима	Марфуза	Маҳсура
Карома	Марфуъа	Маҳфуза
Кафила	Марғуба	Меҳмона
Кибора	Маргула	Меҳроба
Кишвара	Масрура	Моила
Кокила	Мастона	Моҳида
Комила	Мастура	Моҳина
Кофия	Масъуда	Моҳинура
Кошифа	Матбуъа	Моҳира
Кубора	Матлуба	Муаззама
Лабиба	Мабора	Муайяна
Лазиза	Мафтуҳа	Муаллима
Латифа	Мафтуна	Мубайяна
Лозима	Маҳдума	Мубина
Мавжуда	Махмура	Мубила
Мавзуна	Махсума	Мубошира
Мавлуда	Махтума	Музаффара
Мазкура	Маъбуда	Муина
Мавруза	Маълума	Музира
Мавсума	Маъмурса	Муйиба
Мадиҳа	Маъруфа	Мукаррама
Мажиди	Маъсуда	Мунаввара
Мажнуна	Маъсума	Муназзима
Мазкура	Маъфура	Муназзара
Мазлума	Маъкула	Мунжиҳа
Мавзуна	Машира	Муниба
Майсура	Машкура	Мунира
Макнуна	Машруба	Муниса
Мактуба	Машҳура	Муносиба
Малика	Мақсуда	Муршида

Мусаввара	Назиба	Орифа
Мурсала	Наззора	Осима
Муршида	Назира	Остона
Муслима	Нозима	Осуда
Муса	Назифа	Отира
Мусайяба	Назиҳа	Очила
Мусаввара	Наима	Оқила
Мусаввира	Наира	Пазира
Мусаллама	Намида	Полида
Мусаллима	Наргиза	Паймона
Мусина	Нармина	Париза
Муслима	Насиба	Парвона
Муслиҳа	Насима	Падида
Мусрама	Насиҳа	Патила
Мухлиса	Нафиса	Пероста
Мухбира	Нафиқа	Радифа
Мухсора	Нигина	Раиса
Мухтора	Нигора	Райҳона
Мушфиқа	Нижода	Рамида
Муъина	Нилфуза	Рамиза
Муқима	Ниҳола	Рамила
Муҳаррама	Нозила	Расифа
Муҳима	Нозима	Расиха
Муҳиба	Нозира	Расула
Муҳида	Ноиба	Рауфа
Муҳиддина	Ноила	Рафида
Муҳима	Носиқа	Рафиқа
Муҳсина	Нотиқа	Раққоса
Муҳтарам	Ношира	Рағиба
Муъина	Ноҳида	Роила
Набиба	Нуфуза	Ройиқа
Набиҳа	Нуқра	Ротиба
Навола	Нуқсора	Роҳиба
Надиба	Обгина	Рудина
Надима	Обида	Рубоба
Нажиба	Одила	Рухшона
Нажима	Ожиза	Сабилла
Нажия	Озода	Сабзина
Назиба	Озора	Сабиха
Назила	Олима	Сабура
Назина	Омила	Садина

Саида	Суйима	Фариба
Сайёра	Султона	Фарида
Сайила	Сунбула	Фариза
Сайфура	Суюма	Фарина
Саира	Суюна	Фариха
Салима	Тавҳида	Фариға
Сайима	Тазкира	Фасиҳа
Самара	Талима	Фатила
Самиа	Табиба	Фаттона
Самида	Табила	Фахира
Самина	Тавила	Фаҳима
Самира	Талҳида	Феруза
Сангина	Тамиза	Фируза
Санжара	Тамила	Фозила
Сафида	Танзила	Фоила
Сафина	Тансиқа	Фоиқа
Сафира	Таслима	Фойима
Саҳида	Тарифа	Фокия
Саҳила	Ташрифа	Фотиҳа
Саҳина	Темира	Фоқиҳа
Саҳоба	Тожира	Хабира
Сиддиқа	Тоифа	Хазина
Сиёҳа	Тойиба	Хазора
Ситора	Табира	Хазона
Собира	Толиба	Халила
Собита	Толиҳа	Ханжара
Сожида	Толҳида	Ханифа
Содира	Топила	Хатиба
Содиқа	Тоҳира	Хатифа
Соима	Тургуна	Хафифа
Сожиба	Тўлқина	Ходима
Сойиба	Тўкина	Холида
Сокина	Тўлагана	Холиса
Солиҳа	Убайда	Хонима
Сомира	Увайса	Хосима
Сотима	Умида	Хотима
Софура	Умира	Хуршида
Соҳиба	Уфора	Хушнида
Соҳида	Файруза	Чағона
Соҳира	Фардона	Чинора
Судоба	Фарзона	Шадгуна

Шамида	Қойима	Ҳаргиза
Шамила	Қосима	Ҳарира
Шамшира	Ғазина	Ҳариса
Шарифа	Ғазола	Ҳасана
Шарора	Ғалила	Ҳасина
Шафиқа	Ғанима	Ҳафиза
Шодмона	Ғариба	Ҳафифа
Шоира	Ғафура	Ҳақида
Шоиқа	Ғолиба	Ҳожида
Шокира	Ҳабиба	Ҳозира
Шоҳида	Ҳадиса	Ҳосила
Шоҳина	Ҳадиқа	Ҳофиза
Шукура	Ҳажира	Ҳужума
Эркина	Ҳазора	Ҳулкара
Ятима	Ҳакима	
Ўткира	Ҳалима	
Қадима	Ҳамида	
Қандила	Ҳанифа	
Қобила		

-я/-ия аффиксли исмлар

Азия	Бодия	Зайния
Алавия	Боқия	Завқия
Алфия	Боғия	Закия
Амрия	Важҳия	Зеҳния
Арзия	Валия	Зобия
Ақлия	Вардия	Золия
Аҳлия	Васлия	Илмия
Бадрия	Васфия	Илҳомия
Бадия	Гулзия	Кофия
Балҳия	Гулфия	Курсия
Барзия	Даврия	Лилия
Барфия	Доҳия	Лутфия
Басия	Жавҳара	Мадҳия
Бахия	Жазбия	Марзия
Бахтия	Жакия	Махия
Баҳрия	Жомия	Махфия
Бегия	Жория	Мехрия

Моҳия	Сирожия	Шофия
Мулкия	Сажия	Шошия
Муҳаммадия	Солия	Шукрия
Назия	Сория	Қадрия
Нарзия	Субҳия	Қалбия
Нақия	Сулҳия	Қамария
Ноҳия	Суррия	Қандия
Нозия	Сўфия	Қория
Нокия	Тавия	Қофия
Нория	Тазкия	Қуддусия
Нурия	Танзия	Кулпия
Нурония	Тарфия	Кулфия
Олия	Таслия	Кумрия
Орзия	Улбия/Улия	Курсия
Рамзия	Умия	Кутбия
Рамия	Умния	Кутфия
Расмия	Умрия	Ғайния
Рафия	Уная	Ғозия
Ризқия	Урфия	Ғолия
Рихсия	Фазия	Ҳадия
Робия	Фавзия	Ҳамдия
Розия	Фарзия	Ҳамния
Роқия	Фарқия	Ҳанафия
Роҳия	Фаҳрия	Ҳомия
Рубия	Фатҳия	Ҳошия
Румия	Фикрия	Хурбия
Руқия	Фулузия	Хурия
Руфия	Фокия	Хайния
Руҳия	Фония	
Сабия	Хайрия	
Самия	Худшия	
Сария	Холия	
Сарвия	Хосия	
Саъдия	Шамсия	
Сафия	Шарқия	
Сония	Шаҳрия	
София	Шўҳия	
Сағия	Шеърция	
Сидқия	Шодия	

Антропонимларнинг синтактик усулда ясалиши

Синтактик, яъни композиция усули антропонимлар яшашнинг энг маҳсулдор усулидир. Бизнинг ҳисобимизга кўра, “Ўзбек исмлари маъноси” асарида 14600 исм изоҳланган бўлса, ўша номларнинг 8194 тасини кўшма исмлар ташкил қилади. Бу исмларнинг бош ҳарфига кўра миқдорлари қуйидагича:

Ҳарф	Исм миқдори	Ҳарф	Исм миқдори	Ҳарф	Исм миқдори
А	235	К	180	Х	337
Б	625	Л	29	Ч	77
В	52	М	1473	Ш	345
Г	260	Н	473	Э	255
Д	241	О	549	Ю	26
Ё	74	П	94	Я	31
Ж	187	Р	163	У	130
З	157	С	635	Қ	298
И	217	Т	517	Ғ	76
Й	25	У	115	Ҳ	235
		Ф	83		

Кўшма сўз, унинг компонентлари орасида семантик муносабат кўшма сўзнинг лексемага ва сўз бирикмасига муносабати, кўшма сўз билан сўз бирикмасининг фарқи, кўшма сўз ҳосил бўлиш хусусиятлари ҳақида ўзбек тилшунослигида анчагина ишлар қилинган¹. Бу ишларда кўшма сўз турдош сўзлар материали асосида ёритилган. Исм ва топонимлар материали тадқиққа тортилмаган ёки баъзи ҳолатларда турдош от билан аралаш ҳолда тавсифланган. Ҳолбуки оддий кўшма сўз билан кўшма атоқди отларнинг ҳосил бўлишида маълум фарқлар бор.

Аввало, кўшма сўзнинг лисоний моҳияти ҳақида айтилган икки фикрни келтирайлик. Проф. А.Ғуломов фикрича, сўз бирикмаси кўшма сўзга айланганда, ундаги компонентлар орасидаги синтактик алоқа йўқолади, улар фонетик жиҳатдан ҳам бирикади ва бир бош уругга эга бўлади².

¹ Ғуломов А. Ғ. Ўзбек тили морфологиясига кириш. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1953; Раҳматуллаев Ш., Ҳожиёв А. Кўшма сўзларнинг имло қоғдалари ва луғати. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1961. 11-бет; Мадалиев Б. Ҳозирги ўзбек тилида кўшма сўзлар. Тошкент: Фан, 1966; Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1963; Маматов Н. Ўзбек тилида кўшма сўзлар. Тошкент: Фан, 1982.

² Ғуломов А. Ўзбек тили морфологиясига кириш. 15-16-бетлар.

А.Ҳожиев ёзади: “Шуни айтиш керакки, сўзларни синтактик усул билан бириктириш деганда, бирдан ортиқ сўзнинг маълум грамматик қонун-қоидалари асосида ўзаро боғланиши тушунилади. Сўзларнинг маълум грамматик қонун-қоидалар асосида ўзаро алоқага киришувидан ҳеч вақт қўшма сўз ҳосил бўлмайди, балки ҳамма вақт сўз бирикмаси ҳосил бўлади. Ана шундай сўз бирикмалари тил тараққиёти жараёнида маълум даврлар ўтиши билан семантик, грамматик ва фонетик жиҳатдан бир бутун ҳолга келиши, яъни қўшма сўзга айланиши мумкин. Сўзларни грамматик қонун-қоидалар асосида ўзаро алоқага киришувидан сўз бирикмаси ҳосил бўлиши билан шу бирикманинг қўшма сўзга айланиши тамомила бошқа-бошқа ҳодисадир”¹.

Дарҳақиқат, сўз бирикмасини ҳосил қиувчи жараён – бу нутқдир. Ушбу бирикмалардан баъзилари номинатив эҳтиёжга кўра маълум вақтда қўшма сўзга айланиши мумкин.

Қўшма атоқли отларни, жумладан, исмларни юзага келтирадиган асос – бу контекст (матн)дир. Бунда болани номлаш жараёни тушунилади. Содда исм ҳам, қўшма исм ҳам қисқа номлаш жараёнда танланади ёки яратилади. Бунда номинаторларнинг турли ва мураккаб мотивларга асосланиши муҳим роль ўйнайди.

Исмлар орасида сўз бирикмасига ўхшаш исмлар ҳам мавжуд: Худойберган, Тангриберди, Кунтуғмиш каби. Аммо бу исмлар ҳам гўдакни номлаш жараёнида бирдан “ижод” қилинган исмлардир.

Исм ясалган қўшма апеллятивлар орасида дастлаб сўз бирикмаси характерида бўлган лексемалар ҳам учрайди: Қизилгул, Атиргул, Оқбўта, Оқбилак каби. Ушбу апеллятивлар исмга айлангунга қадар уч жараёни бошидан кечирган: 1) *қизил гул* – сўз бирикмаси; 2) *қизилгул* – қўшма сўз; 3) *Қизилгул* – исм. Бу ҳолатда қизилгул қўшма сўзи ҳеч қандай ясалишсиз, тайёр ҳолда исм вазифасига ўтган ва ушбу ўтиш болани номлаш жараёнида гўзаллик, чиройлилик мотиви асосида бирдан юз берган. Бундай номлар аста-секин удумга кирган ва атоқли от исм сифатида тилда яшаб келган ҳамда аввалдан тайёр ном сифатида антропонимлар фондида захира сифатида сақланиб турган.

Юқорида келтирилган ясалмалар Мелихон, Мелимурод, Холчучук, Холниёз исмларидан фарқланади. Бу исмлар ўзбек тилида оддий сўз сифатида ясалмаган (бирикмаган), балки ономастик муҳитда ҳосил бўлган ўзига хос номлардир. Мана шуларни ҳисобга олиб ўзбек тилидаги қўшма исмларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1) тилда аввал қўшма сўз сифатида тайёр ҳолда мавжуд бўлган турдош лексемадан ясалган исмлар; 2) антропонимлар доирасида

¹ Ҳ о ж и е в А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. 8-бет.

ясалган қўшма исмлар. Мана шу икки хил ясалишдан ҳосил бўлган қўшма исмлар киши номи сифатида тилда узоқ даврлар давомида истеъмолда бўлган ва исм (атоқли от) сифатида турғунлашди, шаклланди. Болага ном мана шундай исмлар орасидан тайёр имконият сифатида танлаб берилаверади.

Қўшма антропоним аслида бир бутун лексема сифатида қабул қилинса-да, уни ташкил этган компонентлар орасидаги семантик муносабатларда маълум фарқлар бор. Шунга кўра, ўзбекча қўшма исмларни иккига бўлиш мумкин:

1. Компонентлари тобе муносабатга асосланган қўшма исмлар.

2. Компонентлари тенг, семантик алоқасиз бириккан қўшма исмлар.

Компонентлари тобе муносабатга асосланган исмлар ясалиши исмни ташкил этган қисмларнинг семантик-синтактик муносабатларига асосланиб изоҳланади. Тобе компонентли исмлар қисмлари бир-бирини аниқлаш, изоҳлаш, тўлдириш асосида бириккан қўшма сўздан ясалади. Қайд қилинган муносабатлар исмларнинг ясалишидаги дастлабки синтактик табиатидан келиб чиқади, чунки исм компонентлари семантик тобеликка бўйсунди ва исм тобе муносабатга асосланган қўшма сўздан “ўсиб чиққан бўлади”.

Қўшма исмнинг сўз бирикмаси ёки қўшма сўздан ҳосил бўлиш исмнинг қачон пайдо бўлганлиги, қўлланиш даражаси, фонетик шаклланиш ҳолати каби хусусиятлар билан боғлиқ. Мана шу омиллар натижасида исм компонентлари орасидан дастлабки синтактик алоқа йўқола бориб, сезилмас ҳолга келади, ном шаклига кўра яхлит лексемага айланади: Мангуберди, Ўринбосар, Тоштурғун каби.

Қисмлари тобе муносабатга асосланган қўшма исмлар қуйидаги бирикувлар асосида ҳосил бўлиши кузатилади:

1. Компонентлари аниқловчи+аниқловчи типли қўшма исмлар: Худойназар, Ойтуғмиш, Ойчирой, Гулчечак.

а) сифатловчи + сифатланмиш типли қўшма исмлар: Атиргул, Тозагул, Соҳибжамол, Улуғмурод, Очақиз, Гулчехра;

б) сифатловчи вазифасидаги бирикмалардан ҳосил бўлган қўшма исмлар: Холқиз, Сарибош, Дурмомо, Момоқиз, Мингйигит, Мингназар;

в) қаратқич+қаралмиш типидagi бирикмалардан ҳосил бўлган қўшма исмлар: Ойнур, Нормул, Худойназар, Гадоиниёз.

Бу тип номлар мотиви: предметликка ҳосликка (Ойнур), пайтга (Тўйқиз, Тўйбола – тўй пайти туғилганлар), ўринга (Боғгул, Боғдагул) асосланган бўлади.

Кўшма исмларнинг иккинчи қисми бўлиб келадиган *-қул, -гул* антропоаниқлагичлар барча ҳолатда ҳам аниқловчи+аниқланмиш қолипни исмларни ҳосил қилмайди. Улар баъзида кўшма исмнинг биринчи қисмига бевосита маъно жиҳатдан боғланмайди, исмнинг биринчи қисмига эркалаш-ҳурмат семасини англайтиш учун қўшилади: *Умриқул* – умрнинг қули, *Шерқул* – шернинг қули, *Бўтақул* – бўтанинг қули; *Тўйгул* – тўйнинг гули, *Тошгул* – тошнинг гули ёки тошдек гул маъноларига эга эмас. Бу тип исмларга тенг муносабатга асосланган исмлар таҳлилида кенгроқ тўхталамиз.

2. Изофали қурилма (қолиплар, моделлар)га асосланган кўшма исмлар. Туркий тилларда уч хил изофа¹ қўлланилган бўлиб, улар: туркий изофа, форс-тожикча изофа ва арабча изофадир. Изофа ҳақида С.С.Майзель², А.К.Боровков³ ва бошқалар махсус тадқиқотлар олиб боришган. Изофа масаласи ономастикага ҳам дахлдор, чунки бир қатор исмлар изофали қолиплар шаклидадир.

Изофа қолипни кўшма исмларни иккига бўлиш мумкин: 1) ўзга тиллардан изофали бўлиб ўзлашган исмлар;

2) изофаан бирикмалардан ўзбек тилида ясалган исмлар.

Биринчи гуруҳга мансуб изофали кўшма исмларга ўзбек тилида (X–XI асрлардан) мавжуд бўлиб, таркибида арабча артиклари бўлган исмларни киритиш мумкин: *-ул, -аш, -ад, -ан, -уд, -ин, -ид*. Масалан: *Каримулла, Саъдулла, Сайфиддин, Зиёвиддин, Аслиддин, Рашидиддин, Жамолиддин* ва ҳ.к.

Арабча *абду* (абду – “қул”) ўзбек тили антропонимиясида икки шаклда *абду-* ва *абди-* шаклида учрайди. “Абду”нинг “абди” тарзида келиши унинг форс-тожикча “и” изофасини эслатади: *Абд-и-мурад, Абд-и-қул* каби. Буни *Сарви, Тожи, Нури* каби исмлар охиридаги “и” изофаси ҳам тасдиқлайди. Асли келтирилган компонентлар *Сарв-и-нисо, Баҳр-и-нисо, Тож-и-нисо* кўшма исмларнинг қисқаришидан қолган қисмидир.

Ўзбек исмлари таркибида форс-тожикча “и” изофали кўшма исмлар учрайди: *Хур-и-нисо, Зулф-и-зар, Умр-и-нисо, Фахр-и-нисо* каби.

Форс-тожикча изофали бу тип кўшма исмлар: а) таркибида “и” кўрсаткичи мавжуд изофа исмлар: *Гулихандон, Гулирайҳон, Гулишайдо, Зебинисо, Зулфитилло, Зулфиқора, Илмиддин, Лутфи-*

¹ “Изофа” – арабча сўз бўлиб кўшиш, боғлаш; тиркаш маъноларини англагани // Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. Тошкент: ЎзМЭ, 2006. 182-бет.

² Майзель С. С. Изафет в турецком языке. М.: Изд-во АН СССР, 1957.

³ Боровков А. К. Природа “турецкого изафета” // Памяти академика Н.Я.Марра. Вып. XIV. 1935. С.165–177.

али, Ризқинсо, Сайфинисо каби. б) изофа кўрсаткичи тушиб қолган қўшма исмлар бўлиши мумкин.

Изофа кўрсаткичи тушиб қолган қўшма исмларга аслида таркибида изофа кўрсаткичи бўлган бирикмалардан ясалган, ammo вақт ўтиши билан оғзаки нутқ таъсирида изофа кўрсаткичи қисқариб кетган ва тушиб қолган ёки яширин ҳолатга келган номлар кирadi. Масалан: *Соҳибжамол* аслида *Соҳиб-и-жамол*, *Гуландом* – *Гул-и-андом*, *Гулжаҳон* – *Гул-и-жаҳон*, *Хўжакалон* – *Хўжа-и-калон*, *Нурилом* – *Нур-и-ислом* каби.

Қўшма исм таркибидаги изофа кўрсаткичининг тушиб қолиши, бизнингча, икки сабабга кўра юз беради: а) арабча ёки форс-тожикча изофанинг ўзбек тилида функционал моҳиятга эга эмаслиги; б) араб ва форс-тожикча конструкцияни ўзбек тилининг талаффуз хусусиятига мослашга, мувофиқлаштиришга интилиш.

3. Эга ва кесим қолипида ҳосил бўлган қўшма исмлар. Бундай исмлар фақат бош бўлақдан иборат бўлган бир таркибли гапни эслатади: *Азизберди*, *Холберди*, *Эсонкелди*, *Ҳақберди* каби. Бундай исмлар ҳеч қандай формал грамматик кўрсаткичларга эга эмас. *Жонузоқ*, *Холчучук*, *Холишақар* қўшма исмлари аслида жони узоқ бўлсин (яъни узоқ яшасин), *Холчучук* асли холи чучукдир, холи шақар (ширин) ёқимтойдир шаклидаги бирикмалардир.

4. Тўлдирувчи ва кесим қолипида ҳосил бўлган исмлар: *Избости* (изни босди), *Оллошукур* (Оллоҳга шукр, Оллоҳга шукр қиламиз). Ўзбекча *Ўйтул* исми мавжуд. Бу қўшма исмни уй(ни)тўлдирсин маъносида тушунилса, ном тўлдирувчи+кесим типига кирadi. Борди-ю, исмни уй тўлсин маъносида изоҳланса эга+кесим типига мансуб бўлади. Иккинчи қисми *-р,-ар*, билан тутаган исмларни ҳам тўлдирувчи + кесим типига киритиш мумкин: *Йўлбосар* (йўлни босар), *Отчонар* (отни чапади) каби. Бундай исмлар мотиватив маъносидан тамоман узоқлашиб кета олмайди. Мана шундай номларга *Ўринбосар*, *Ўтбосар*, *Белёзар*, *Товошар*, *Кўйбоқар* исмлари ҳам кирadi.

5. Ҳол ва кесим қолипи исмлар. Бундай қўшма исмларнинг иккинчи қисми ҳаракатни англатадиган феъл формаларидан иборат бўлади ва исмнинг биринчи қисми иккинчи қисмида ифодаланган тушунчанинг белгисини аниқлаб келади:

а) исмнинг иккинчи қисмидаги тушунчани амалга ошиши биринчи қисм бўлиб келган нарса хоссасига қиёсланади: *Тошқўрғон* (тошдек турадиган ёки турсун), *Пўлаттурсун* (пўлатдек мустаҳкам бўлиб турсин);

б) қўшма исмнинг биринчи қисми иккинчи компонентдан ангилашиб турган истак (мотив)га йўналтирилган бўлади: *Бектурсун*

(Берк турсин), *Бектурди* (берк туради), *Омонтурди* (омон туради, омон бўлади), *Эсонтурди* (эсон туради деб умид қиламиз);

в) қўшма исмнинг биринчи қисми иккинчи қисмда ифода этилган маъно (ҳодиса)нинг юзага чиқиш сабаби ва ҳолатини билдиради: *Аллоберган*, *Хушкелди* каби.

Юқорида келтирилган қўшма исмларнинг ҳар иккала қисми атоқли от (исм) сифатида яққа, яхлит лексема бўлиб, у турғун ономадир. Шу сабабли қўшма исм қисмларининг ўзаро муносабатини қисмларга ажратилади деб билиш тўғри эмас. Бундай таҳлил илмий татбиқ нуқтаи назардангина тўғридир.

Компонентлари тенг бирикувга асосланган қўшма исмлар. Узбек антропонимиясининг ясалиш тизимида шундай исм шакллари ҳам учрайдики, уларнинг компонентлари формал ҳолда ёнма-ён келади, аммо бу компонентлар орасида семантик алоқадорлик, грамматик алоқа, яхлит маъно мавжуд эмас. Масалан, *Ойтош* (аёллар исми), *Дадақўзи* (эркаклар исми) ана шундай номдир. *Ойтош* исмини “ойнинг тоши”, “ойдек тош”, “ой тошдир”, “тош ой” (аниқловчи аниқланмиш) тарзида изоҳлаш мумкин эмас. Худди шунингдек, *Дадақўзи* исмини “даданинг қўзиси”, “дада қўзидир” каби бошқа маъноларда талқин этиб бўлмайди. Бу каби исмлар ўзбек антропонимиясида маълум миқдорни ташкил этади. Масалан, *Турсунали*, *Муҳаммадтурди*, *Эргашали*, *Тошқарим* ва бошқалар мана шу каби атоқли отлар.

Рус тилида ҳам мавжуд бўлган мана шу тип исмларга илк бор эътибор қилган тадқиқотчи славяншунос М.Я.Морошкин эди. Унинг ёзишича, Россияга христиан динининг тарқалиши билан болага бирдан икки исм бериш удум бўлган ҳамда битта шахс бир пайтнинг ўзида ҳам *Олегъ*, ҳам *Михаил* деб исмланган. Кейинчалик шахснинг ўзаро қўш номи бириктирилган ва *Петромир*, *Павлослав*, *Андресвят* каби исмлар юзага келган.

М.Я.Морошкин ушбу жараённинг маҳсулини икки фарқли таъмойил ва гоёга мансуб динларнинг (христиан ва маъжусийлик динининг) келишуви, қўшиливи натижаси деб баҳолайди¹.

Қадимий туркий этноқодлар билан ислом дини ақидаларининг бир исмда ифодаланиш ҳолати ўзбек антропонимиясида ҳам учрайди: *Турсунали*, *Тошмуҳаммад*, *Тошқарим*, *Турдимухаммад*, *Оймуҳаммад*, *Умарқўзи*, *Бўримухаммад*, *Қурбонсулув* ва бошқалар.

Антропонимиянинг ясалиш тизимида таҳлил қилинаётган типли исмлар мавжудлигини биз 1965 йилдаёқ пайқаб, унинг

¹ М о р о ш к и н М. Я. О личных именах у русских славян // Известия Императорского Археологического общества. Спб., 1863. С. 531.

баъзи семантик ва грамматик белгиларини ва кўринишларини таҳлил қилгандик¹ ҳамда бу исмларни “*қўш исмлар*”, “*қўшалок исмлар*” (“двойные имена”) деб номлаган эдик. С.Кенжаева билан ҳаммуаллифликда ёзилган мақолада ҳам ушбу муаммога тўхталганмиз². С.Кенжаева бу тип қўшма исмларни “антропонимик қўш мотивация”³, деб атайди.

Қўш (қўшалок) исмларнинг барчасини Ўрта Осиёга ислом дини тарқалиши даврига боғлаб изоҳлаш мумкин эмас. Тўғри, ўзбекча қўшма исмлар орасида қадимий туркий тотемистик, анимистик қарашлар диний эътиқод ва тасаввурлар билан ислом динига дахлдор тушунчаларнинг биргаликда қўшиб ифода этадиган исмлар бор: Оймуҳаммад, Тошмуҳаммад, Омонали, Ортиқали, Турдимухаммад қўшма исмларининг қисмларини ташкил қилган ой, тош, ортиқ, омон, турди, турсун қисмлари қадимий туркий удумлр билан боғлиқ бўлса, *Муҳаммад*, *Али* қисмлари исломий тушунчаларни англатади. Демак, бу ўринда шахс икки хил диний эътиқодни бирлаштирувчи, ифода этадиган қўш исм билан номланган.

Таъкидланганидек, қўш номларни фақатгина ислом динини Ўрта Осиё ҳудудида тарқалиши билангина боғлаб изоҳлаш тўғри эмас. Бундай қилиш масалага бир ёқлама ёндашишдир. Кишини қўш ном билан аташ қадимий туркийларда азалдан мавжуд бўлган: Ойтемир, Ойтўхта, Қиличқалқон каби.

Келтирилган тип қўшма исмлар ҳақида олимлар турли фикрлар баён қилишган. Масалан, ўзбек тилида Омонқилич, Қиличарслон исмлари бор. Олимлардан Хаутсма Қиличарслон исми таркибидаги *Қилич* сўзини қадимда хунлар орасида тарқалган “қилич култи” билан боғлаган ва *қилич* ҳамда *арслон* сўзларини шахснинг ота ва онаси тотемига ишора қилади деб тахмин қилган. П.М.Мелиоранский ушбу фикрга қарши чиққан, чунки у *қилич* ҳам, *арслон* ҳам ота тотеми бўлган деб ҳисоблайди. Бу фикрларни В.А.Гордлевский ўз

¹ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1965. С. 24–25; Уша муаллиф. Ономастик сўз яшаш масалаларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1965 йил 3-сон. 53–55-бетлар.

² Бегматов Э., Кенжаева С. Узбек антропонимиясида исм ясалишининг бир усули ҳақида // “Қазақтану” журнали. 2010 йил 3–4-сон. 45–47-бетлар.

³ Кенжаева С. Антропонимик қўш мотивация // Чет тилларини нофилологик олий ўқув юртларида ўқитиш масалалари ва муаммолари. Бухоро, 2007. 28-бет.

асарида келтирган¹. Кейинги муаллиф бу масалага тўхталар экан, арслон салжук уруғидан кичикроқ уруғ номи бўлса керак деган хулосага келади².

Қўш исмлар номнинг қисмлари бир-бирига дахлдор бўлмаган қўш мотивларга асосланади. Масалан: Муҳаммадқўзи номида қўзининг муҳаммадга, Ортиқали исмида алининг ортиққа, Шерқобилда қобилнинг шерга ҳеч қандай маъновий алоқаси йўқ. Бунда қисмларнинг ҳар бири мустақил равишда турли мотивларни ифодалайди. Демак, шахс икки хил тушунча билан боғлиқ икки лексемалар (ономалар)нинг формал бирикувидан иборат қўшма исм билан аталмоқда.

Қўш исмлар тобе муносабатга асосланган қўшма сўздан ҳам кўпроқ жуфт сўзларга яқин туради: Пўлат-али (Пўлатали), Рўзи-тош (Рўзиташ) каби.

Қўш исмларнинг ясалиши ономастик лексема (атоқли от) яшашнинг ўзига хос хусусияти бўлиб, бу тип исм компонентлари орасида ҳеч қандай семантик ва грамматик алоқа мавжуд бўлмайди, икки мустақил компонент ёнма-ён келиб, яхлит бир номни юзага келтиради: Жўра+қўзи=Жўрақўзи, Хол+бозор= Холбозор каби.

Қўш исмлар ўзининг ҳосил бўлиш моделига кўра бошқа тип қўшма исмлардан фарқланади. Булар қуйидагиларда кўринади:

а) қўш исм компонентлари икки мустақил исмдан иборат бўлади, улар орасида семантик боғлиқлик бўлмайди: Юнусали (Юнус ва Али), Матмуса (Муҳаммад ва Мусо), Умарали (Умар ва Али);

б) биринчи компонентда ифодаланган маъно (белги) иккинчи компонентда ифодаланган нарса (ҳодисага) тегишли бўлмайди: Оқниёз, Оқмурод, Шакарали;

в) иккинчи компонентдан англашиладиган маъно биринчи компонентдаги тушунчага тегишли бўлмайди: Курбонсулув, Қўйсулув, Шерқобил;

г) биринчи компонент шундай тушунчани англаатадики, унинг иккинчи компонентдаги тушунчага ҳеч қандай алоқаси бўлмайди: Норпўлат, Норсоат, Пирқўзи, Назиртош, Норқўзи;

д) исмнинг иккинчи қисмидаги маъно биринчи қисмидаги тушунчага қарама-қарши бўлади: Шерқул, Темирқул;

е) исмнинг биринчи қисмидаги иш-ҳаракат ёки тушунча иккинчи қисм учун тегишли бўлмайди: Турдибу, Турдимат, Турсунали;

ж) боланинг дунёга келиши билан боғлиқ исмнинг иккинчи

¹ Гордлевский В. А. Государство сельджукидов Малой Азии // Избранные сочинения. М.: ИВА, 1960. Т. 1. С. 84–85.

² Уша асар. 85-бет.

қисмидан англашиладиган маъно биринчи қисмидан англашиладиган тушунчага боғлиқ бўлмайди: Тиллаберди, Оқберди;

з) қўшма исмни ташкил этадиган қисмлар биологик турларга мансуб бошқа-бошқа мавжудотларни эслатади. Улар орасида ҳеч қандай яқинлик, умумийлик мавжуд эмас: Шерқўзи, Барсбуқа, Бўрибарс, Шербўта каби;

м) исм компонентлари шундай тушунчаларни ифода этадики, улар бир-бирдан фарқли ва узоқ бўлади: Турсоат, Турдимухаммад, Турсунали каби;

й) исм компонентларининг ҳар қайсиси ўзича мустақил бўлган формал жуфтлашган сўздан ташкил топган бўлади: Тоштемир (Тош ва Темир), Тошпўлат (Тош ва Пўлат) каби.

Юзаки қараганда қўш исм қўшма исмга ўхшайди. Қўш исм ҳам қўшма исм каби икки компонентга эга. Компонентлар қўшма исмдаги каби бирин-кетин, ёнма-ён жойлашган, ўзаро бириккандек туради. Қўш исм ҳам қўшма исм каби иккинчи компонентга тушадиган бош (етақчи) уругга эга. Шунга қарамасдан, қўш исмларда компонентлар ўртасида маъновий алоқа ва грамматик мослашув мавжуд эмас. Борди-ю, қўшма исм компонентлари ўртасида грамматик алоқани горизонталь муносабат деб қаралса, қўш исм компонентлари ўртасидаги муносабатни вертикал жойлашган, мустақил ва параллель муносабат тарзида тушуниш мумкин.

Қўшма исм

Келди хуш

Яхлит исм, яхлит

Қўш исм

Тош+Мухаммад

Яхлит бир ном

Қўринадик, қўш исм компонентлари яхлит бир исмни ҳосил қилаётгани учун бирга келади. Қўшма исм компонентлари эса биргаликда битта маънони англаётгани учун бирикади. Қўшма исм (Хушкелди)да яқка, битта мотив ота-онанинг боланинг дунёга келганига шукроналик муносабатини англагач, қўш исмда икки мустақил мотив – боланинг жони тошдек мустақкам бўлиб яшаб кетиши ва Мухаммад ўз паноҳида асрасин дейилган маъно ифодаланган. Демак, қўш исмлар қўш мотивли номлардир¹.

Қўш исм компонентлари орасида семантик алоқа йўқлиги бундай исмлар маъносини изоҳлашда анча қийинчиликлар тугдиради. Шу сабабли биз бу тип исмларни қуйидагича изоҳладик: Бойбўри

¹ Кенжаева С. Антропонимик қўш мотивация // Чет тилларни нофилологик олий ўқув юрларида ўқитиш масалалари ва муаммолари. Бухоро, 2007. 28-бет.

– қар. Бой ва бўри. Гулҳайдар – қар. Гул ва Ҳайдар, Муҳаммадсобир – қар. Муҳаммад ва Собир, Тўгонмирза – қар. Тўгон ва Мирза, Тожихалил – қар. Тожи ва Халил каби¹. Кўринадики, бу ўринда исмлар маъноси изоҳланмайди, балки тавсиф икки мустақил компонент (исм)га ҳавола қилинади.

Демак, қўш исм компонентининг ҳар бири мустақил мотивга эга бўлар экан, бундай исмларни Л.Рашони таснифига кўра² муайян гуруҳларга ажратилса, яъни меморатив (бағишлов) маъно ифода этувчи компонент, дескриптив (тасвирловчи) маъно ифода этувчи компонент, дезидератив (истак) маъносини ифода этувчи компонент тарзида баҳоланса, исм қандай маъноли компонентлардан тузилганини кўрсатадиган қуйидаги манзара ҳосил бўлади:

1. Меморатив ва меморатив компонентдан иборат исм: *Умарали, Усмонали*.

2. Дескриптив ва дескриптив компонентдан иборат исм: *Тожинонор, Анорхол*.

3. Дезидератив ва дезидератив компонентдан иборат исм: *Рўзитош, Бойнўлат, Омонқилич*.

4. Дезидератив ва меморатив компонентлардан иборат исм: *Тошмуҳаммад, Турдиали*.

5. Дескриптив ва дезидератив компонентли исм: *Холботир, Ойтўхта*.

6. Дескриптив ва меморатив компонентли исм: *Қурбонали*.

7. Дезидератив ва дескриптив компонентли исм: *Турдихол, Турдисоат*.

8. Меморатив ва дезидератив компонентли исм: *Отақўзи* ва бошқалар.

Юқорида қайд қилинган исм типи – қўшалоқ исмлар бошқа туркий тиллар антропонимиясида ҳам учрайди. Демак, бундай исмлар тадқиқ қилинганда ёки изоҳланганда ушбу моделнинг, яъни қўш исмларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш лозим бўлади.

Қўшма исмларни ҳосил қиладиган универсал компонентлар

Аввал ҳам таъкидлаганимиздек, антропонимия тизимида исм ва унга лугавий асос бўлган апеллятивнинг шаклан тенг келиш ҳолатлари мавжуд: *Турсун (исм) – турсин (апеллятив), Юлдуз*

¹ Бегматов Э. А. Узбек исмлари маъноси. 3-нашри. Тошкент, 2010.

² R a s o n i y L. Sur gulguls sutegoties noms de Personnes en ture. Asta Linguistika. III. Budast, 1953.

(исм) – юлдаз (самовий сайёра), Гўзал (исм) – гўзал (чиройли), Давлат (исм) – давлат (бойлик, обрў) каби. Аммо мана шундай асос антропонимияда жуда ҳам нисбийдир. Чунки апеллатив сўз антропонимия тизимида ўтиб антропонимга айлангач, у турли шаклларига кирилади, ўзгарилади ҳамда ундан, яъни исм шаклидан ҳосил бўлади. Ушбу жараённинг юз бериши икки омил асосида амалга ошади:

1. Исмга амалда антропоаниқлагичлар қўшилади ва исмнинг янги шакллари юзага келади. Бунда эркаклар исмига қўшиладиган *-бой, -бек, -қул, -хўжа, -мирза, -мир, -тура*; аёллар исмига қўшиладиган *-ой, -бека//бика, -буви//був, -гул, -бону, -пошиша//почча, -момо* ҳамда ҳар икки жинс исмларига қўшила оладиган *-хон, -жон* антропоформантлари иштирок этади: *Болтабой, Алибой, Турсунбой; Жўрахон, Вафоқул, Худойқул, Турсуной, Тошхон* каби.

Антропоформантларнинг исмга қўшилиши монофункционал ва полифункционал бўлиши мумкин. Аммо полифункционаллик асосий хусусият ҳисобланади. Масалан, *-той* антропоформанти қўшилган исмлар миқдори буни тасдиқлай олади: *Азимтой, Алимтой, Асқартой, Бегимтой, Бекжонтой, Бектой, Боботой, Гултой, Дўлтой, Ёртой, Жуматой, Иминтой, Иристой, Исмантой, Кенжабой, Кўптой, Кўчартой, Мамаантой, Маъмуртой, Менгтой, Миртой, Муҳсинтой, Мўминтой, Нортой, Нуртой, Овултой, Одамтой, Олимтой, Олтой, Расултой, Раҳимтой, Рустамтой, Сартой, Собиртой, Содиқтой, Субуттой, Суянтай, Тоштой, Турсунтой, Туртой, Тўлантой, Тўлтой, Тўқлитой, Ултой, Усмонтой, Халинтай, Холатой, Чунонтой, Шертой, Ўринтой, Ўсартой, Ўскантой, Қаршитой, Қасамтой, Қоратой, Қосимтой, Қувонтой, Қуёнтай, Қултой, Қурбонтой, Қурилотой, Гаффортой, Гуломтой, Ҳокимтой, Ҳасантой, Ҳотамтой, Элтой, Эркатой, Эртой, Эштой, Эҳсонтой* ва ҳ.к.

Ўзбек антропонимиясида антропоформантларнинг деярли кўпчилиги мана шундай маҳсулдордир. Масалан, бизнинг ҳисобимизга кўра, *-биби (бибиш) – 125, -бек – 174, -бека – 92, -гул – 207, -ой – 223, -қул – 472* исмларнинг иккинчи қисмига қўшилади. Албатта, бу биз тўплашга муяссар бўлган исмларда учрайдиган ҳолат бўлиб, келтирилган миқдорлар нисбийдир. Келтирилган рақамлар миқдори кўпайиши мумкин, аммо камаймайди.

Келтирилган антропоформантлар исмга қўшилар экан, ном қайси биологик жинснинг атоқли оти эканига ишора ҳам қилади¹.

¹ Бегматов Э. Исмларда жинс тушунчасининг ифодаланиши // Ўзбек исмлари имлоси. Тошкент, 1972. 110–115-бетлар; Д а н и л о в а Л. Тенденция к поляризации антропонимов в тюркских языках // Исследования по лексике и грамматике тюркских языков. Ташкент: Фан, 1980. С. 85–99.

Масалан, Турсунбой (эр бола), Турсуной (қиз бола), Одилбек (эр бола), Одилбека (қиз бола).

2. Қўшма исм қисмлари (компонентлари)да хилма-хил алма-шинишлар, полифункционаллик ҳолатлари юз беради. Натижада битта исм шакли бирдан ортиқ қўшма исмларнинг ҳосил бўлишига сабаб бўлади.

Бундай жараёнларнинг баъзи ўзига хос усуллари мавжуд. Борди-ю, исмларнинг алифбо тартибига келтирилган сўзлигини кузатсак, битта исмнинг бирдан ортиқ қўшма номаар таркибида (номнинг биринчи ёки иккинчи қисмида) иштирок этишини кўрамиз. Масалан, бунди Али исми мисолида кўриш мумкин: Али-акбар, Алиасқар, Алидареш, Алидўст, Алиёр, Алимат, Алимуҳаммад, Алисайд, Алисултон, Алишер, Алиҳожиде, Асқарали, Муҳаммадали, Мирзаали, Султонали, Шерали каби.

Бунди шартли равишда исм компонентининг вертикал ҳолатда такрорланиши дейиш мумкин. Чунки бу исмлар лугатнинг исмлар сўзлигида юқоридан пастга қараб вертикал ҳолатда жойлашади.

Қўшма исмларнинг шаклий тузилишини кузатсак битта исмнинг бирдан ортиқ, қўшма исмнинг биринчи ёки иккинчи қисмида қайтарилиши (такрорланиши)ни кўрамиз. Масалан, Мурад исми (биз таҳлил қилган исм материаллари кўрсатишича) 28 та қўшма исмнинг иккинчи қисмида келади ҳамда турли шаклдаги қўшма исмларни ҳосил қилади: Муродасал, Муродбахш, Муродкел, Муродкелди, Муродмамат, Муродмусо, Муроднаби, Муроднафас, Муродназар, Муродниёз, Муродтурди, Муродқилич, Муродқобил, Муродқурбон, Муродали, Муродулла (биринчи қисмда), Абдимурод, Алимурод, Аннамурод, Бердимурод, Бобомурод, Боймурод, Гадоимурод, Гулмурод, Давлатмурод, Дилмурод, Дўстмурод, Жумамурод, Мирзамурод, Нормурод, Оломурод, Исомурод, Мамазмурод, Отамурод, Оқмурод, Рўзимурод, Сайидмурод, Тилозмурод, Тожимурод, Тоймурод, Тотмурод, Тошмурод, Турсунмурод, Туйдимурод, Тўхтамурод, Тўққимурод, Улуғмурод, Холмурод, Хўжамурод, Шомурод, Эшмурод, Ўтамурод, Қулмурод, Қурбонмурод, Қутлимурод, Қўймурод, Хайитмурод (иккинчи қисмда) ва ҳ.к.

Бирор исмнинг мана шу тарзда қўшма исмнинг биринчи ва иккинчи қисмида такрор қўлланилишини шартли равишда горизонталь такрорланиш деб юритиш мумкин. Чунки исмлар ёзув матнида (сўзликда), горизонталь ҳолатларда турганда такрор қўшилиувчи исмнинг биринчи ёки иккинчи қисмини ташкил қилади.

Қўшма исмлар таркибида такрор учрайдиган компонентни универсал қисм (компонент) деб номлаш мумкин. Чунки, бирин-

чидан, универсал исм (қисм): а) кўплаб исмлар таркибида кела олади – функционал универсалдир; б) кўшма исмнинг ҳам биринчи, ҳам иккинчи қисмини ташкил қилади.

Шундай қилиб, ўзбек антропонимияси тизимининг миқдоран бойиши функционал жиҳатдан универсал бўлган лексемаларнинг кўплаб исмлар таркибида такрорланиб келиши ёки кўшма ном компонентларининг ўрин алмашишига боғлиқдир.

Кўринадики, янги исмлар ҳар сафар ҳам янги оригинал апеллативлардан ясавермайди, балки антропонимия тизимининг ўз ички имкониятларига таянилган ҳолда ҳосил қилинади. Шунга кўра, кўпгина кўшма исмлар маълум гуруҳ лексемаларнинг ўзаро ўрин алмашинуви (комбинацияси) натижасидир. Ушбу усул ниҳоятда сермаҳсул бўлиб, ўзбек антропонимияси фонди ривожининг муҳим манбаидир.

Номларнинг кўшма исми ташкил қиладиган қисмларининг универсаллиги туфайли янги топонимлар ҳосил бўлишини бир вақтлар В.Н.Топоров ва О.Н.Трубачёвлар қайд қилган эдилар¹. А.П.Дульзон Сибирнинг жанубий қисми топонимиясида 57 денгиз номи *-ман// -мань, -бон// -бань, -нан// -нань, -ван// вань, -лин// -бен* кўшимчаси билан тугашини қайд этган². Б.А.Серебренников топонимия тадқиқотларида номлар таркибида такрорланиб турадиган қисмларни аниқлаш муҳимлигини қайд этади. Булар, унинг фикрича, “структур-типологик ясалишлар”, “яъни структурал моделлардир”³.

Қайд қилинган универсал унсурлар ҳозирги ономастик тадқиқотларда “калит сўзлар” (ключевые слова) деб ҳам номланмоқда.

Ўзбек тили антропонимияси бўйича кузатишлар шунини кўрсатдики, кўшма исми ташкил этувчи қисмлар (компонент)лар ном таркибида ўрин алмашина олиши имкониятига кўра учга бўлинади:

1. Кўшма исмнинг фақат биринчи компонентида келадиган сўзлар.

2. Кўшма исмнинг иккинчи компонентида келадиган сўзлар.

3. Кўшма исмнинг ҳар иккала қисмида кела оладиган (такрорланадиган) сўзлар.

¹ Топоров В. Н., Трубачёв О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верховного Поднепресья / Отв. ред. Толстой Н.И. М.: Изд-во АН СССР, 1962. С. 159–172.

² Дульзон А. П. Гидрономический ареал *-ман* в южной части Сибири // Топонимика Востока. М.: ИВА, 1962. С. 22.

³ Серебренников Б. А. О методах изучения топонимических названий // Вопросы языкознания. 1959. №6. С. 45–47.

Кўшма исмнинг фақат биринчи компонентида келувчи сўз ва исмлар

Кўшма исмнинг биринчи компоненти арабча кунъя, кунъёт шаклларидан, атоқди отларнинг қисқарганда юзага келадиган формаларидан, шу каби тўлиқ шакл мустақил сўزلардан иборат бўлади. Булар қуйидагилар: Абдул // Абул / Абдулаҳад, Абдулқосим / Асрор / Асрорали; Ашур / Ашурмат, Ашурали; Баҳри / Баҳринисо, Зеби / Зебинисо; Моҳи / Моҳинисо, Моҳитобон; Рабби / Раббинисо; Сарви / Сарвинисо; Умнат / Умматали; Хидир / Хидирали; Ача / Ачақиз; Аваз / Авазберди; Бор / Борбўлсин; Бог / Богдагул; Дур / Дурдона, Дурназар; Зулфи / Зулфиқора, Зулфизар; Кимсан / Кимсанқўзи; Ойлар / Ойларбас; От / Отбосар; Парда / Пардахол, Пир / Пирқўзи; Сот / Сотгул; Тангри / Тангриберган, Тангриберди; Тов / Товошар; Тўй / Тўйқиз; Чут / Чутпўлат; Эгам / Эгамберди, Эгамназар; Ўта / Утамурод; Ўғил / Ўғилсора, Ўғилбу; Қизлар / Қизларгул ва б.

Кўрсатилган исм ва сўзлар кўшма номнинг фақат биринчи компонентидагина келиши учун маълум қонуний асослар мавжуд. Кўшма исм компонентлари ўртасида семантик ва грамматик алоқа, мослашиш мавжуд бўлиб, бу компонентлар ўрни тургун бўлишлагини таъминлайди. Масалан: Оқберди (эга-кесим), Тошқаср (аниқловчи-аниқланмиш), Хушкелди (хол-кесим) сингари.

Кўшма исмнинг биринчи компоненти бўлиб келган сўз маъно жиҳатидан иккинчи компонентга тобе бўлиши мумкин. Бу, ўз навбатида, унинг грамматик-синтактик тобедигини ҳам тақозо қилади. Масалан: Болбиби, Ёвбосар, Ёвқоч, Кўктемир. Аксинча, биринчи компонент бўлиб келган сўз маъно ва грамматик табиатига кўра ҳукмрон (бош) ролни ўйнайди: Оллоберди, Тонготар, Тўтибиби, Ўрингул, Ҳақберди, Ҳаққул.

Кўшма исмда компонентлари ўртасидаги тобе синтактик алоқа бўлганда компонентлар ўрнини алмаштириш мумкин эмас. Масалан: Ҳайитгул, Ҳуснижамол, Ҳусникамол, Ўтбосар, Ўтчопар.

Кўшма исмнинг фақат иккинчи компонентида келувчи исм ва сўзлар

Кўшма исмнинг иккинчи компоненти семантик ва грамматик жиҳатдан етакчи бўлади ва биринчи компонент кўпинча тобе ҳолатдаги сўздан иборат бўлади. Исмнинг асосий маъноси иккинчи

компонентда эканлиги бу компонентнинг турғун бўлишини таъминлайди. Масалан: аброр / Мираброр, аъзам / Мираъзам, раззоқ / Абдураззоқ, рашид / Абдурашид, чеҳра / Гулчеҳра каби.

Қўшма исмнинг биринчи компоненти унвон ва арабча кунъяни ифодаловчи шакллардан иборат бўлади (*шо-, мир-, абу-, абул-, султон-*) ва улар атоқли от таркибидаги қотган формада қисми бўлган иккинчи компонентга нисбатан тобе маънолидир: Шобарот, Абдуалим, Абдумажид, Миржалил, Шожалил, Мирзоҳир каби.

Иккинчи компонентда келувчи сўзларнинг кўпчилиги феъл туркумига: берган – Алиберган, ёзар – Белёзар, ёғди – Қорёғди, боғлар – Дарёбоғлар, боқар – Қўзибоқар, турган – Оқтурган, тўл – Ойтўл, Уйтўл; сифат туркумига: баланд – Ойбаланд, чучук – Холчучук, сулув – Мингсулув, Нурсулув; от туркумига: йигит – Бекйигит, билак – Оқбилак, қозоқ – Эшқозоқ оиддир.

Ўзбек тили қўшма исмлари компонентаарининг структурал таҳлили яна қуйидаги қўшма атоқли отнинг фақат иккинчи компоненти бўлиб келишини кўрсатади: амин – Мирамин, аҳрор – Мираҳрор, бўл – Султонбўл, боқи – Абдибоқи, вали – Матвали, Ҳамровали, ваққос – Мирваққос, бакир – Абубакир, ворис – Абдиворис, жалил – Шожалил/Абдижалил, жамбил – Абдижамбил, зокир – Мамазокир, зухур – Мамазуҳур, зохир – Абдизоҳир, мансур – Шомансур, мажид – Абдимажид, нисо – Сарвинисо, Ҳайринисо, соли – Мамасоли, Мирсоли, салим – Мирсалим, салмон – Мирсалмон, солиҳ – Мирсолиҳ, сами – Мирсами, самад – Абдисамад, самин – Абдисамин, тобон – Моҳитобон, туроб – Абутуроб, фатҳ – Абулфатҳ, файзи – Абулфайзи, фаёз – Мирфаёз, ҳалим – Абдуҳалим, гиёс – Миргиёс, Шогиёс, ғазот – Шогазот, ғаффор – Абдиғаффор, ҳоди – Мирҳоди, ҳасан – Шоҳасан, Абдуҳасан, Абдулҳасан, бости – Бекбости, наҳор – Гулнаҳор, пари – Гулпари, босар – Ёвбосар, Избосар, Йўлбосар, балдоқ – Ойбалдоқ, болқи – Ойболқи, бош – Оқбош, Эшбош, ботар – Тошботар, боқ – Худобоқ, барлос – Қизилбарлос, вақт – Хушвақт, жига – Норжига, кулча – Ойкулча, жасар – Мингжасар, кет – Хушкет, олмас – Иголмас, олди – Топиболди, ошар – Товошар, Тогошар, отар – Тонготар, соқол – Оқсоқол, санар – Юлдузсанар, соч – Қорасоч, тувғон – Ойтувғон, чопар – Ўтчопар, қоч – Ёвқоч, қочар – Ёвқочар, қочди – Ёвқочди, қадам – Соҳибқадам, гоят – Нурлигоят, чол – Бобо-чол, жов – Нуржов, боқ – Қўйбоқ ва бошқалар.

Қўшма исмнинг ҳар иккала компонентида кела олувчи исм ва сўзлар

Битта сўз ёки исм бирорта қўшма исмда биринчи компонент бўлиб келган бўлса, бошқа бир исмда иккинчи компонент бўлиб кела олади. Ёки, аксинча, бирорта исмда иккинчи компонент бўлиб келган сўз бошқа хил қўшма номда биринчи компонент бўлади. Масалан: Аҳмад – Аҳмаджўра, Аҳмаднур ва Тожиаҳмад, Қорааҳмад; Боқи – Боқибек ва Нурбоқи; Карим – Каримшер ва Тошкарим; Мўмин – Мўминали ва Нормўмин; Болта – Тошболта ва Болтақўзи; Жума – Ойжума ва Жумақори сингари. Мана шундай усулда ясалган қўшма исмларни исм компонентлари ўртасидаги тартибнинг турғун ёки эркинлигига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Турғун компонентли қўшма исмлар.
2. Эркин компонентли қўшма исмлар.

Турғун компонентли қўшма исмларнинг компонентлари ўрнини алмаштириб бўлмайди. Масалан: давлат – Давлатмурод ва Омондавлат, Эшдавлат каби.

Айрим номларда компонентларнинг алмашмаслиги исм компонентлари ўртасидаги алоқадан очиқ кўриниб турадиган маъно тобелиги билан изоҳланади. Масалан, Тиллаберди, аммо Бердитилла эмас, Яхшимурод, Муродяхши Йўляхши, Яхшийўл эмас каби. Лекин шундай номлар учрайдики, уларда компонентлар ўртасидаги семантик алоқа кўзга равшан ташланмайди, ҳатто бундай алоқа бўлмайди ҳам. Шунга қарамасдан, исм компонентлари ўрнини алмаштириш мумкин бўлмайди: Дадақўзи, Тошболта, Шерқўзи. Исм компонентларини ташкил этувчи *дада* ва *қўзи*, *тош* ва *болта*, *шер* ва *қўзи* сўзлари маъно жиҳатидан қандай боғлиқликка эга? Бу қўшма исмларнинг Қўзидада, Болтагош, Қўзишер шаклида қўлланилиши учрамайди.

Қўшма исмнинг ҳар иккала компонентида кела олувчи лексемага эга бўлган турғун компонентли номлар яна қуйидагилар:

Исм ёки сўз	Биринчи компонент	Иккинчи компонент
Бадал	Бадалқорача	Эшбадал
Вали	Валижон	Отавали
Мўмин	Мўминали	Соатмўмин
Ғулом	Ғуломбачча	Тошғулом
Раҳмон	Раҳмонали	Мирзараҳмон
Султон	Султонпошша	Менгсултон
Усмон	Усмонали	Мирусмон
Юнус	Юнусали	Мамаюнус
Қодир	Қодирали	Ғуломқодир

Ўзбек тили антропонимикаси

Бахт	Бахтмурод	Онабахт
Бозор	Бозоргул	Холбозор
Жаҳон	Алдонаро	Ойжаҳон
Ноз	Нозибийи	Бекноз
Нур	Нурсулув	Ойнур
Омон	Омондилаат	Эломон
Соат	Соятўён	Турсунсоат
Тилов	Тиловберар	Бектилов
Тош	Тошбега	Оқтош
Турсун	Турсундилаат	Бектурсун
Тура	Туривалди	Холтура
Эсон	Эсонтураи	Қизларэсон
Қори	Қоринис	Жумақори
Вайс	Вайсбек	Пирвайс
Хаали	Хаалишер	Тожихаали
Гани	Мулагани	Ганишер
Мақсуд	Мақтадали	Шомақсуд
Юсуф	Кисуфали	Мирзаюсуф
Ҳайдар	Ҳайдарвали	Мирҳайдар
Бас	Басгул	Ойларбас
Доно	Донохол	Ойдона
Ёр	Ёрмурод	Жумаёр
Жўра	Журзид	Мамаджўра
Келди	Келдиер	Холкелди
Нор	Норшира	Бибинор
Момо	Момини	Турсунмомо
Ортиқ	Ортиқали	Мингортиқ
Сафар	Сафарини	Ойсафар
Темир	Темирғулат	Тоштемир
Тилла	Тиллаберди	Тоштилла
Тур	Турсунсоат	Омонтурсун
Тургун	Тургунбийи	Тоштургун
Тураи	Тураиғула	Эсонтураи
Қизил	Қизилғула	Бойқизил
Қўзи	Қўзибуви	Болақўзи

Қўшма исмларни эркин компонентли деб аташда исм компонентларининг эркин равишда урин алмаша олиши кўзда тутилади. Қўшма исми ташкил этган сўзлар ўрнига кўра нисбатан тургун бўлмайди. Уларни ўрин аламаштириш орқали иккинчи қўшма ном ҳосил қилинади. Масалан, *Али ва шер* сўзларидан *Алишер* исми ясалади. *Алишер* исмининг компонентлари ўрнини алмаштириш

орқали *Шерали* исми ҳосил қилинади. Демак, икки сўз қўшма исм компонентларида тутган ўрнига қараб икки хил шаклдаги атоқли отни вужудга келтиради.

Икки сўзнинг мана шу шаклда универсал характерга эга бўлиши уларнинг ономастик исм ясаш системасида исм ва сўзларнинг қанчалик фигурали функцияларга мойиллигини кўрсатиб туради. Иккита қўшма исм учун иккита сўз – шаклан бир хил лексик birlik асос бўлади, ammo ҳосил бўлган қўшма исмлар ўша лексик birlikларни атоқли отнинг қайси компонентида келишига қарабгина фарқ қилади. Ҳосил бўлган исмлар эса иккита мустақил атоқли от саналади.

Исм ёки сўз	Биринчи компонент	Иккинчи компонент
Али ва Дарвеш	Алидарвеш	Дарवेशали
Бек ва Али	Бекали	Алибек
Али ва Шер	Алишер	Шерали
Шер ва Аҳмад	Шераҳмад	Аҳмадшер
Берди ва Раҳим	Бердирахим	Раҳимберди
Мамат ва Тожи	Маматтожи	Тожимамат
Мат ва Турди	Маттурди	Турдимат
Муҳаммад ва Дуст	Муҳаммаддўст	Дўстмуҳаммад
Ер ва Муҳаммад	Ёрмуҳаммад	Муҳаммадёр
Али ва Асқар	Алиасқар	Асқарали
Муҳаммад ва Али	Муҳаммадали	Алимуҳаммад
Нур ва Муҳаммад	Нурмуҳаммад	Муҳаммаднур
Муҳаммад ва Ризо	Муҳаммадризо	Ризомуҳаммад
Мусо ва Муҳаммад	Мусомуҳаммад	Муҳаммадмусо
Расул ва Муҳаммад	Расулуҳаммад	Муҳаммадрасул
Қанбар ва Али	Қанбарали	Алиқанбар
Тожи ва Нор	Тожинор	Нортожи
Раҳим ва берди	Раҳимберди	Бердирахим

Қисмлари ўзаро алмашинуви (комбинацияси) туфайли ҳосил бўладиган қўшма исмлар ономастикада полиндромик номлар деб юритилади. Бу термин озарбойжон тилшуноси М.Н.Чобанов¹ ва ўзбек исмшуноси Р.Худойберганов² ишларида учрайди.

Қўшма исмларнинг ҳар иккала қисмида келадиган 52 та исм ва лексеманинг функционал универсаллик (ясовчанлик) хусусиятини

¹ Чобанов М. Н. Азербайжан антропонимиясининг эсаслари. Тбилиси: Тематлеба, 1983. 52-бет.

² Худойберганов Р. Ўзбек антропонимияси тизимининг вариант-дорлиги: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. Тошкент, 2008. 9-бет.

Ўзбек тили антропонимикаси

аниқлаш мақсадида ҳисоблаш олиб борилиб, қуйидаги натижаларга эга бўлди¹:

Универ- сал ком- понент	1- қисмда	2- қисмда	Универсал компо- нент	1- қисмда	2- қисмда	Универ- сал ком- понент	1- қисмда	2- қисмда
Али	54	399	Ниёз	30	138	Тош	76	69
Бува	5	23	Назар	20	132	Тура	28	52
Бахш	5	12	Нафас	7	31	Той	28	129
Бури	9	22	Нур	139	58	Турсун	25	28
Берди// Берган	29	182	Муҳаммад	398	236	Тураи	35	94
Жамол	6	84	Менг// Мели	137	28	Темир	21	30
Жаҳон	16	37	Пари	9	10	Хол	109	118
Келди// Келган// Келсин	24	107	Пўлат	6	64	Шер	60	23
Мумин	7	13	Расул	9	20	Эш	79	6
Момо	18	32	Саид	82	23	Қилич	9	29
Муроа	28	102	Сулуж	8		Қиз	30	53
Нор	114	31	Тожи	44	52	Қўзи	15	70
Жўра	17	5	Санам	2	9	Ингит	2	23
Мулла	44	7	Соат	20	24	Чечан	1	7
Мирза	105	172	Турғун// Тургон	13	12	Тўхта	3	3
Гул	321	297	Қул	46	472	Гўзал	8	21
Дўст	26	12	Ёр	35	90	Чучук	3	9
Гўлом	22	5	Ингит	2	23	Чечан	1	7
			Тўхта	3	3	Гўзал	8	21

Юқоридаги таҳлил маълумотларидан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Универсал исм ва лексема фаол (Али, Нур, Муҳаммад, Менг, Хол, Гул) ва нофаол (Бува, Бахш, Бури, Мумин, Момо, Нафас, Пари, Расул) бўлиши мумкин. Янги исмларнинг ҳосил бўлиш миқдори универсал компонентнинг фаол ва нофаоллигига боғлиқ.

2. Универсал исм ёки лексеманинг маҳсулдорлиги қўшма исмнинг қайси компонентида келишига ҳам боғлиқ. Бу қуйидагича:

1) қўшма исмнинг биринчи компонентида фаол бўлган иштирок этувчи универсал лексемалар Нур (139 га 58), Муҳаммад (398 га 236), Менг // Мели (137 га 28), Саид (82 га 12);

¹ Ҳисоблашлар Э.А.Бегматовнинг “Ўзбек исмлари маъноси” (2008) монографияси асосида олиб борилди.

2) қўшма исмнинг иккинчи компонентида фаол бўлган универсал исм ёки лексема: Али (54га 399), берди // берган сўзи (29га 182), келди // келган сўзи (20га 107), Мурод исми (28га 102), Ниёз (30га 138) ва ҳ.к.;

3) қўшма исм ҳар иккала компонентида деярли тенг фаол бўлган универсал лексема ва исм: Муҳаммад (398га 236), Тожи (44га 52), Тош (76 га 69), Хол (109га 118), Турсун (25га 28), Темир (21га 30) каби.

Аmmo, умуман баҳоланадиган бўлса, универсал исм ва лексема-лар қўшма исмнинг иккинчи компонентида фаолдир.

Ҳисоблашлар шуни кўрсатдики, 52 та универсал компонентли қўшма исмнинг биринчи компонентига келиб 2374 та исми ҳосил қилса, иккинчи компонентига 3813 та исми ҳосил қилади.

Келтирилган ҳисоблашларда антропоформантлар ҳисобга олинмади, чунки уларнинг исмга қўшилиши қатъий эмас, нисбийдир. Чунки шахс исмини тилга олаётган сўзловчи ёки мурожат қилувчи антропоформантни тинглаовчи исмига гоҳ қўшиб, гоҳ қўшмай талаффуз қилиши мумкин. Демак, уларнинг қўлланилиши қатъий эмас, нисбийдир. Уларнинг биз ҳисоблаб кўрган кўрсаткичи (частотаси) қуйидагича:

Антропоформантлар	Биринчи компонентда	Иккинчи компонентда
Ой	269	223
Бек/Бег	88	174
Бека/Бика	3	92
Биби	59	166
Буви/Бу/Бувиш	69	125
Бону	1	44
Пошта	9	33
Бегим	8	20
Ойим	19	15

Юқоридаги ҳулосаларимиз давомида бир қатор қўшма исмларнинг антропоформантлар қўшилмасидан иборат бўлишини ҳам қайд қилмоқчимиз: Бегимжон, Бегимтой, Бектой, Бекқул, Бойбек, Бойбой, Бойбува, Бойжон, Бойтўра, Бувабек, Буваҳон, Бувақул, Жонбек, Жонбой, Жонибек, Жониқул, Жонқул, Тойжон (эркаклар исми), Бекабиби, Беккамой, Бибигул, Бибижон, Бибиҳон, Бикабу, Бикажон, Бонубиби, Бонугул, Гулбека, Гулбиби, Жонгул, Жоной, Жонпошша, Момабуви, Момагул, Ойбека, Ойбиби, Ойбибиш, Ойбону, Ойимбиби, Ойимбону, Ойимҳон, Оймома, Пошшагул, Пошшаой, Пошшаҳон, Хонбиби, Хонимой, Хонимпошша, Хоной, Хонойим, Хонпошша ва бошқалар.

ХУЛОСА

Антропонимика – одамаар (шахслар)нинг атоқли отларини тадқиқ қилувчи илмий йўналиш сифатида ўзбек тилшунослигига ўтган асрнинг 60-йилларидан кириб келди. Ўтган давр мобайнида ўзбек тилидаги киши номлари юзасидан олиб борилган илмий ва амалий тадқиқотлар туфайли антропонимика эндиликда ўзбек ономастикасининг ривожланган бўлимига айланди. Бунда ўзбек исмлари, уларнинг лексик-семантик хусусиятлари, адабий ва лаҳжавий кўринишлари, исмларнинг грамматик тузилиши, ясалишидаги ўзига хосликлар, ўзбек исмларининг социолингвистик-мотиватив маъноларини изоҳлашга бағишланган лугатлар, ўзбек исмларининг ўз ва ўзлашган қатламларига оид тадқиқотлар, исмлар фондининг тараққиёти ҳамда бойиш хусусиятларига дахлдор тарихий, этник, маданий-маънавий, лингвистик омилларга бағишланган тадқиқотлар муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Мана шу каби илмий ютуқлар билан бирга, ўзбек антропонимларининг бир қатор лисоний, нолисоний хусусиятлари ҳам ўз зукко тадқиқотчиларини кутмоқда. Уларнинг энг муҳимлари, бизнинг назаримизда, қуйидагилар.

Ўзбек тарихий антропонимияси деярли тадқиқ қилинганича йўқ. Тарихий ёзма ёдгорликлар, фольклор асарлари, матнлари ва бошқа манбаларда сақланиб қолган антропоним материалларини синчиклаб тўплаш ва ўрганиш лозим. Бу ишда, айниқса, баъзи объектив ва субъектив сабаблар, таъйиқлар таъсирида ўтмишда истеъмолдан чиққан номларни аниқлаш, уларни янгидан истеъмолга киритиш давр талабидир.

Умуман атоқли отлар маъноси, уни қандай тушуниш ва талқин қилиш янада чуқурроқ изланишларни кутмоқда. Бу масалада бир қатор олимлар тадқиқотлар олиб боришган бўлишса-да, ҳали бир тўхтамга келишгани йўқ. Атоқли отлар англатадиган маънога турдош отлар маъноси олдига қўйилаётган илмий талабларни қўйиш ва ўша нуқтаи назардан келиб чиқиб антропонимлар маъносини изоҳлаш ўринсизлиги аниқ.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, антропонимларнинг ўзига хос тузилмалари, ясалиш хусусиятлари мавжуд. Антропонимияда битта луғавий бирлик (компонент)нинг функционал универсаллиги, баъзан қўшма исм қисмларининг ўзаро маъновий алоқага эга бўлмаслиги ва бошқалар кузатилади. Шунингдек, исмлар ясалишида баъзи стихия, тақдидан ҳосил қилинган номлар учрайди. Антропонимияга хос мана шундай қонуниятларни, унинг сабабларини миқдоран салмоқли антропонимик материал асосида чуқурроқ ўрганиш муҳим.

Ҳозирга қадар антропонимик бирликларнинг барчаси бир даражада тадқиқ қилинганича йўқ. Ўзбек тилидаги тахаллуслар, маҳаллий – лаҳжавий лақаб типлари қўшимча тадқиқотларга муҳтож. Жумладан, тахаллусларнинг баъдий адабиёт ва фольклор тилида матбуот саҳифаларида, шунингдек, оғзаки мулоқотларда бажарадиган лингвопоэтик хусусиятлари деярли ўрганилмаган муаммолардан биридир.

Ўзбек ономастикаси материаллари (жумладан, ўзбек антропонимлари бўйича баъзи кузатишлар истисно қилинса) ҳозирга қадар тавсифий усулда ўрганилиб келинди. Эндиликда антропонимларни назарий усулларда тадқиқ қилиш имконияти туғилмоқда. Шунга кўра, ўзбек антропонимлари антропоцентрик, когнитология, лингвокультурология нуқтаи назаридан тадқиқ қилиниши лозим. Бундай тадқиқ антропонимик материалга нафақат лисоний жиҳатдан, балки этнолингвистик, этномаданий, руҳшунослик, социоллингвистик, эстетик, тарихий-диний нуқтаи назардан ҳам ёндашишни талаб қилади.

МУНДАРИЖА

СЎЗБОШИ	3
ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР	6
1-БОБ. АНТРОПОНИМИК БИРЛИКЛАР	7
Ономастика соҳаси ва ономастик бирликлар тушунчаси.....	7
Туркий тиллар антропонимиясининг ўрганилиши.....	11
Ўзбек тили антропонимиясининг тадқиқи.....	15
ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ОНОМАСТИК КЎЛАМАЛАРИ	31
Ономастик кўлам тушунчаси.....	31
Ўзбек тили ономастикасининг макроқўлами.....	35
Ўзбек тили ономастикасининг микроқўлами	41
ЎЗБЕК ОНОМАСТИКАСИННИНГ АНТРОПОНИМИК БИРЛИК- ЛАРИ	49
Лақаб	49
Лақабларнинг ўрганилишига доир.....	49
Лақабнинг моҳияти ва таърифига доир.....	50
Исм ва лақабларнинг ўзаро муносабати	52
Исм ва лақабнинг ўхшаш ва фарқли томонлари	54
Лақабларни кенг ва тор маънода тушуниш масаласига доир	57
Лақабларнинг таснифига доир	59
Отасм (отчество)	75
Тахаллус.....	77
Фамилия	85
2-БОБ. ЎЗБЕК АНТРОПОНИМЛАРИНИНГ ЛУҒАВИЙ ВА МАЎНОВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ	89
Антропонимларнинг тил луғавий тизимидаги ўрни	89
“Апеллятив лексика ва антропонимларнинг луғавий асоси” тушунчаси.....	90
Ўзбек антропонимларининг луғавий асослари	107
Антропонимларнинг ўзига хос хусусиятлари	117
Антропонимик тизимнинг лисоний жиҳатдан оригинал хусусият- лари	118
Антропоним ва топонимларнинг муштараклиги ва фарқлари....	132
Атоқли отлар маъносига доир.....	135

Туркий тиллар антропонимиясининг тараққиёти тарихини давр-лаштириш муаммолари	143
Антропонимларнинг экстралингвистик хусусиятлари	148
Исмлар уйқашлиги	154
Ўзбек антропонимларининг ахлоқий-тарбиявий мотивлари	166
3-БОБ. ЎЗБЕК АНТРОПОНИМИЯСИНИНГ ЛУҒАВИЙ ҚАТЛАМЛАРИ	175
Ўзбек исмларининг туркий қатлами.....	176
Ўзбек исмларининг форс-тожик қатлами.....	183
Ўзбек исмларининг араб қатлами	190
4-БОБ. АНТРОПОНИМЛАРНИНГ ГРАММАТИК ТУЗИЛИШИ ВА ЯСАЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ	217
Ўзбек антропонимларининг тузилиши	217
Ўзбек антропонимларининг ясалиш хусусиятлари	218
Антропонимик аниқлагичлар ва биологик жинс тушунчасининг ифодаланишига доир	227
Қўшма исмларни ҳосил қиладиган универсал компонентлар.....	249
Қўшма исмнинг фақат биринчи компонентида келувчи сўз ва исмлар.....	253
Қўшма исмнинг фақат иккинчи компонентида келувчи исм ва сўзлар	253
Қўшма исмнинг ҳар иккала компонентида кела олувчи исм ва сўзлар	255
ХУЛОСА	260

УЎК: 811.512.134

КБК: 81.2 Ўзб-3

Б-45

Бегматов Э.А.

Ўзбек тили антропонимикаси / Э.А.Бегматов. –Тошкент:
Фан, 2013. –264 б.

ISBN 978-9943-19-250-8

Муҳаррир: *М.Содиқова*

Мусахҳиҳ: *М.Абидова*

Техник муҳаррир, саҳифаловчи: *Д.Абдуллаев*

Нашриёт лицензияси АИ №138, 27.04.2009 й.

Нашриёт рақами: э-15. Теринга берилди 23.04.2013.

Босишга рухсат этилди 14.06.2013. Қогоз бичими 60x84¹/₁₆.

Агпо Рго гарнитураси. Офсет босма. Офсет қоғози.

Нашриёт-ҳисоб т. 17,0. Босма-шартли т. 15,34.

Тиражи 200 нусха. Келишилган нарҳда.

ЎзР ФА “Фан” нашриёти. 100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

Тел./факс (8-371) 262-80-65, 262-70-40.

E-mail: fannashriyot@yandex.com

ЎзР ФА “Фан” нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди. 25-бўжуртма.

100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

“КО‘НИ-NUR” МЧЖ босмахонасида муқоваланди.

100097, Тошкент, Бунёдкор подкўчаси, 44-уй.